РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

"Хіба ви не ходили по землі і не бачили, який був їх кінець? Були вони могутньою силою, але аллаха ніщо не може ослабити ні на небі, ні на землі".

Коран, 35 сура, пророча

Весною тисяча вісімнадцятого року гіджри [1] разом з багатьма галерами, каторгами і паштардами причалила до Кафської пристані невелика турецька фреката [2]. З неї зійшов на берег сивобородий чоловік у білій чалмі і сірому арабському бурнусі. Його обличчя заховалось у густій довгій бороді — годі було б угадати вік старця, та був він древній як світ, і в глибоких брунатних очах таїлась мудрість багатьох поколінь. Старець вклякнув на землі, схилився і прошепотів:

— Вітай, благодатний краю, після довгої розлуки. Тобі вклоняється анатолієць, меддах [3] Омар, якого ти шістнадцять років тому вигнав із Кафи мечем Шагін-Гірея [4]. Тоді я, не ображений, а здивований, пішов мандрівником по всій імперії від Карпат до Балканів, від Дунаю до Нілу, щоб самому переконатися, чи справді народи ненавидять нас, турків. А коли так, то за що? Думав я, що побачу темряву і глупоту, а зустрівся з благородним прозрінням осліплених богатирів; думав я, що зустрінуся з озлобленням до мене, турка, а побачив високе благородство, пошану до розуму, ненависть до кайданів. І спитав я тоді себе, хто винен, що мій народ став носієм зла й неволі? Чи ж це йому потрібне? Адже анатолійський райя не став багатим від того, що завойовує чужі краї... Я повернувся до тебе, Кримський краю. Не мститися — твій гнів був жорстокий, але справедливий — я хочу поглянути, чи міцно скував тебе Осман кайданами, чи, може, ти ще дихаєш своєю буйною непокорою; далі ти топчеш чужі землі за прикладом свого сусіда й повелителя, чи, може, осінило тебе світло визвольного духу і дикі пристрасті твої змінились пошуками правди?

Підвівся. З галер виходили, кваплячись на ясир-базар, турецькі купці, йшли маршовою колоною яничари — султанська охорона для кафського паші, поспішали мубашири [5] відраховувати п'яту частину з татарського ясиру для турецького падишаха — йшла османська неясить на кримську землю.

Меддах Омар проводжав їх поглядом.

"О люде османський... Коли тобі вистачить свого власного добра, занехаяного, нерозкопаного? Чого повзеш ти на чужі землі, не розоравши своєї, чому не нагодуєш власним багатством рідних дітей, а примушуєш їх голодними рискати по не своїх полях і дарма проливати сусідську кров? Коли ти втамуєш свою захланну спрагу? В тебе є сьогодні влада, і ти сваволиш. Хто ж захистить тебе від божої помсти, коли вона гряне? А прийде. Замикається вже круг віків, і ти вернешся туди, звідки прийшов, виконавши своє покликання на землі. Вернешся, осуджений світом.

О, страшне в тебе покликання! Тебе одурили марнославні і властолюбні вожді твої, і ти, облудно взявши божу науку за зброю, залив сльозами, кров'ю і ненавистю до себе півсвіту. А що маєш за це? Сидиш, як божевільний скупар серед скарбів, загарбаних у чужих коморах, хліб, відібраний з голодних ротів, не йде тобі в горло, сидиш у лахмітті й нужді, не знаючи, що подіяти з награбованим добром. Зубожив народи, а збагатитися не можеш і родиш тільки люту ненависть до себе.

А міг би ти жити, народжувати мудреців, поетів, астрологів... Та нуртує уже праведний гнів ворогів твоїх. І крикнули вони: "Брехливий хадіс [6] пророка Магомета про те, що не існує народностей під берлом ісламу. Ми є!" Заспівав повстанчу пісню болгарський гайдук, грецькі даскали [7] понесли книги своїм людям, підвели голови волохи, чорногорці, албанці. Хто врятує тебе? Твої розумні діти кизилбаші [8] підносять меч на призвідців твого горя і будучої загибелі твоєї, а ти, засліплений і нерозумний, вбиваєш їх — своїх спасителів.

Чому не бачиш, не розумієш цього, обманутий османський люде? Ти ж не народився грабіжником, не прийшов на світ злодієм, якого карати треба. Тебе таким зробили. Хіба не міг би ти жити з сусідами у згоді й купатися у своїх власних почестях і багатстві? Чому не подаси руку гайдукові, ускокові [9], клефтові [10], поки не пізно, поки страшна кровопролитна злоба не схрестить ваші мечі тобі на загладу? Де той пророк, який зумів би крикнути так, щоб ти, оглухлий, почув: "Спам'ятайся, не вбивай сам себе! О народе мій..."

Зникли за воротами Кафи купці, яничари, мубашири, подався меддах Омар, високий і величний, на Карантинну Слободу, де зупинялися паломники, що поверталися з Мекки.

Сонце пекло не по-весняному. Поблякли тополі біля північної кафської стіни, вмирало на пустирях зблякле будяччя, крушились під ногами курай і сухі віники тамариску, репалась глевка земля, і ледь сльозилися фонтани.

Лише при вході у північні ворота зеленів розкішний самотній платан, пишався буйною кроною над зубчастим муром і манив у свою тінь змучену спекою людину.

Цей буйний платан привертав увагу місцевих жителів, паломників, невільників, що тягнулись журавлиними ключами з ринку на галери, турецьких дервішів ордену Хаджі Бекташа [11], які заснували на околиці міста такіє [12].

Певно, не один з перехожих задумувався, ховаючись у тіні дерева, про вічність життя; не одного бадьорила безсмертна живучість південного богатиря, і чабан, можливо, складав пісню про мужнє дерево, що витримує суховії, спрагу і безжалісне палюче сонце.

Зупинився біля нього меддах Омар, довго придивлявся до зухвалого дерева і гірко посміхнувся в задумі. Бо мало хто знав, що цей богатир

мертвий, що серцевина висохла, і корені давно перестали тягнути глибинну вологу. Хто ж міг знати, що плющ, якому природа присудила повзати по землі, непомітно всмоктувався в пори дерева, хитро снувався тоненькими жилами по стовбуру до самого верховіття, день у день висмоктував соки, поки вп'явся мацальцями в коріння. А тоді запишався, забуяв, розпустивши листя по чужих гіллях. Та не сідають на нього ні бджоли, ні метелики, ба навіть сарана не їсть його. Цупкий і ядучий. Він зеленіє, поки струхлявіє коріння старого дерева, роз'їдене плющем, доки воно звалиться і вкриє паразита своєю порохнею...

...Надто рано почалось цього року літо в Криму. Шовковиця обсипалася, не доспівши, виноград не зав'язався, попадали жовті персики величиною з ліщиновий горіх, вітри не наганяли на небо ні одної хмаринки. Достиг ячмінь, ледве покривши собою сіру кам'янисту груду, і розвіялося половою виколосене просо.

А в червні налетіла в Кафські степи сарана. Вийшли селяни з кетменями копати рови, вийшла процесія сіро-сукманних дервішів, несучи в калачикових баклагах священну мекканську воду, і стояли всі, безпорадні, дивлячись, як довкола погибає життя.

Серед натовпу жінок, які в розпачі вже не дбали про те, щоб закривати визолені тривогою обличчя, стояв сивобородий чоловік у білій чалмі і сірому бурнусі. Тяжка скорбота тінилась в його очах.

— Кара аллаха за гріхи наші... Отак чорніє і стогне земля, коли йдуть правовірні війська у чужі краї, — мовив сам до себе, і повернули до нього голови люди, а дервіші, що стояли осторонь, підступили ближче. — Такий же шум тоді несеться над землею, і так само лунає плач жінок та дітей.

Різко підвів голову один із дервішів, зателіпалася срібна серга у вусі, він підійшов до меддаха Омара, заросли й і босий, смиренні очі зайшли гнівом.

— Чи не покинуло волосся розуму твою голову, старче, що накликаєш нам кару християнського бога за джіхад [13]? І хто ти такий? Та видно, мусульманин, тож як ти міг забути слова пророка: "Піде в рай той, хто загине на полі бою з гяурами?"

Але сказано теж у сьомій сурі корана, отче, — відповів спокійно меддах Омар, — в сурі пророчій: "Скільки сіл ми марно погубили!"

Якщо ти знаєш коран, хай осінить нас світло єдино правдивого вчення, — посмиреннішали очі дервіша, — то згадай слова пророка: "Ми покажемо наші знамення у всіх країнах, поки вони не зрозуміють, що це правда"

— Але друга сура, благочестивий, сура меддинська, гласить: "Горе тим, які пишуть писання своїми руками, а потім кажуть: це від аллаха". Бо знамення, про які ти говориш, несуть наші воїни і в Азов, і в Багдад. І там, і там чорніє земля від наших ратників, як Кафський степ від сарани. Скажи мені, яка ж війна священна? Проти християн чи проти єдиновірних мусульман?

Задрижав посох у руці дервіша, а жінки з тривогою й надією дивилися в розумні очі аксакала [14], — що скаже він ще, може, це прийшов до них віщун горя або радості?

Глянув Омар на зажурених матерів, сестер і дочок воїнів, що віддали або віддають життя за Високий Поріг [15] над Євфратом і Доном, — жаль закроївся на губах, мовчав старий; повів очима на проповідників священних воєн — зло струснуло ним, і розповів він дервішам сон пророчий.

Приснився дивний сон султанові Амурату під стінами Багдада. До лозини нібито підійшов ніж, щоб зрізати її. А лозина відіслала його до іншої. І ще побачив падишах уві сні шулік, які їли падаль, виригали і

знову їли, і гинули, обжершись нечистю. Покликав Амурат мудреця і спитав його, що означає цей сон.

"Це віщування на нинішній день, — відповів мудрець. Лозина, що відсилає ніж до своєї подруги, — це ми самі, які не щадимо брата задля своєї користі. А шуліки — то знову ж таки ми, що пожираємо чуже добро, відригуємося людським стражданням і робимо й робитимемо те саме, поки здохнемо від своєї ненаситності".

Закричав дервіш:

— Ти шиїт [16], перс шолудивий! І мудрець той теж був перс-шиїт, хай почорніє його голова, яку, напевно, зітнув великий падишах!

Заверещали дервіші:

— Хто ти такий? До кафського паші відвести його!

Навіть не здригнувся аксакал.

— Я Омар-челебі, анатолієць. І цю відповідь султанові дав я.

Затих крик, і шепіт пішов по юрбі, ім'я Омара зашелестіло на губах вражених монахів. О, його — цього мандрівника, меддаха і хафіза [17], на якого ще не звелась рука жодного можновладця, знали в Стамбулі і Брусі, в Бахчисараї і Кафі.

— Моліться, люди, — мовив меддах. — Привид голоду блукає над степом. Благайте бога, щоб не справдилися слова пророка про сім худих корів, що пожирають сім ситих, про сім сухих колосків, що пожирають сім налитих. Просіть милості в неба...

Він звів руки, прошепотів молитву і подався в безвість розпаленого степу.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Зажурилась Україна, що ніде прожити,

Витоптала орда кіньми маленькії діти.

Малих потоптала, старих порубала,

А молодих, середульших, у полон забрала.

Українська народна пісня

Цього пекельно-пекучого літа господар-татарин відпустив Марію на волю. Два роки тому він купив її з хворою семилітньою дитиною на ясир-базарі і привів їх у свою тісну й темну ліплянку.

Посередині татарської хати стояв килимний верстат, а за ним, на міндері [18], стогнала недужа жінка. Вона не підвелася, тільки скрушно глянула на невільницю, потім її скляні очі надовго вп'ялися в татарина і враз погасли, збайдужіли.

Якши гяурка, — сказала. — Твоя буде.

Зніяковілий господар розвів руками, показав на верстат із нап'ятою на кросна основою, і зрозуміла Марія, що вбогий її власник і купив він собі рабиню, певне, лише для того, аби прожити за килими якийсь там день.

Навчилася ткати швидко. Крізь натягнуті нитки дивилась, як росте її донечка, тягнеться руками до кольорової волічки, вплітає їх поміж

основу, стає помічницею. Прислухалась, як дитина береться розмовляти по-татарськи, і сама розмовляла з нею чужинецькою мовою, щоб не дивилися на них скоса господарі та й щоб легше було дитині на вулицю вийти. Ткала з ранку до вечора і пісню наспівувала, та все оту:

Ой, що ж бо то та за чорний ворон,

Що над морем крякає,

Ой що ж бо то та й за бурлака,

Що всіх бурлак скликає...

І дивно було чути, що доня підспівує за матір'ю часто чужими словами.

Татарин продавав килими, що їх наткала Марія, і годував за них хвору дружину, не зобиджаючи й рабинь.

За рік господиня померла від сухот. Знала Марія, що запропонує їй тепер хазяїн. Чого тільки не передумала, які сумніви не мучили її днями і уві снах, та відганяла від себе слабкості, спокуси й вагання — десь глибоко в серці ще жевріла надія повернутися на Україну.

А татарин таки сказав небавом:

— Будь моєю дружиною, Маріям.

Заплакала. Просила пожаліти її — не може віри своєї зрадити, чоловіка свого, знакомитого полковника Самійла, забути не може...

Не наполягав татарин. Коли минув рамазан і мусульмани різали баранів на байрам, привів на святковий обід жінку у білому фередже

[19] — злооку туркеню. Здогадалась Марія, що це нова її господиня, і заніміла від страху: продасть її тепер господар. І тоді каяття, ганебне й боягузливе, окрутило душу: чом не стала жінкою татаринові, тепер же їх розлучать із дочкою!

Нова хазяйка відразу дала зрозуміти, який порядок буде в хаті. Витягла з казана баранячу кістку і пошпурила нею в кут — жеріть; кривився на те господар, та мовчав, а згодом сказав до Марії:

— Не буду тебе продавати, хай лютує. Ти добра, Маріям.

Ще вчора господиня штурхала її в спину і погрожувала продати дочку, бо що з неї за користь, ще вчора падала Марія на коліна, обіцяючи ночами сидіти за верстатом, аби тільки не розлучали їх... А нині вранці, коли туркеня подалася на базар, татарин увійшов до хати, жалісливо глянув на Маріїну дочку — не мав своїх дітей — і сказав ледве чутно:

— Ідіть собі. Ви вільні...

Це слово "вільні" було несподіваним для Марії, приголомшило воно її зовсім. Вклонилася господареві до ніг, подякувала, похапцем зібрала свої мізерні пожитки, схопила дівчинку на руки і вибігла. Чвалувала крутими вуличками, завмираючи від страху, що повернеться з міста туркеня і дожене її, бігла, ховаючись за кам'яними стінами, що заступали вікна будинків, квапилася до північних кафських воріт, щоб вийти з тісного міста на волю. Здавалось їй, що мине одна лише хвилина і зачиняться ворота. Ось вийшов із-під зеленого платана вартовий, крикнула йому:

— Я відпущена!

Високий яничар у шапці з довгим шликом, що спадав по спині аж до пояса, ліниво діткнувся рукою до ятагана і знову ступив у тінь: іди,

мовляв, небого, хто тебе тримає. Зелений колір яничарського кафтана злився з плющевим листям, вартовий спокійно закурив люльку. Від такої байдужості — адже тільки одне слово "яничар" наводило жах на невільників — змоторошилося серце в Марії: невже це не останній мур, що огорожує Кафу? Вийшла на хребет Тене-оба [20], що довгим насипом відділив рештки гір від рівнин, — ні, далі — простір і жодної людини в степу. Передихнула, промовила вголос:

— Я вільна. І Мальва моя теж. О господи...

І тут запримітила, що її більше не дивує чудне ім'я доньки. Так назвала свою дівчинку давно, ще на початку неволі. Дитя було хворе і зжовкле, здавалось, не витримає тяжкої дороги з Карасубазара до Кафи. Несла дитину на руках і підставляла спину під нагайки, затуляючи свою крихітку. А під ногами то тут, то там подибувались вигнані, певне вітрами, на чужину мальви — ті самі, що пишалися разом із соняшниками, рівні з ними, біля українських білостінних хат. Там пишалися. А тут ховались у колючий курай, низькі, збідовані, та все-таки живі. Тож повірила Марія, що дочка теж виживе, як ці квіти на чужій землі, якщо тільки назве її Мальвою.

Помітила тепер, що не дивує її більше довгополий бешмет, ні турецька шаль, якою уже звикла закривати обличчя, і навіть те, що Мальва запитує в неї про се і про те по-татарськи.

Місто було позаду. Зубчасті стіни оперезали його навколо, масивні башти підвелись і давили, стискали громаддя будинків, мечеті, вірменські церкви і караїмські кенаси. Місто ревіло й гуло, стогнало. Внизу кишіла смердюча яма невільничого базару, кричали, захвалюючи живий товар, татари і греки: на галери, що стояли в порту, відправляли партії відібраних, приганяли нові; торохтіли мажари по кам'яних вибоїнах, захлиналися осли, викрикували азан [21] муедзини, закликаючи правовірних до обіднього намазу [22].

І ще одне зауважила Марія: це для неї давно звичне, наче й не було ніколи іншого життя. А та хвилева радість волі раптом почала пригасати, й у свідомість повільно заповзало тупе почуття безвихідності... Сірий хребет Тепе-оба і дуга високого міського муру тісно обступили її, ніби обсотали вужівками цупкого кримського плюща і нікуди звідси не дінешся, і будеш у цьому світі вічно...

А що було?

Йшли хозари, половці, печеніги, хто не йшов? Падали трави і люди, у вимішаній копитами землі конав розтоптаний дюшан. Журилась Україна, бо йшли ляхи на три шляхи, а татари на чотири, і плакало небо над молочним степом і над людьми, що нижче трав падали, плакало. Чорним, Кучманським, Покутським і Муравським шляхами пролетіла з гиком татарва — хто тепер її зупинить? Закатували Підкову ляхи, вмер Сагайдачний від турецьких ран, вбили Остряницю таки свої на висланні в Чугуєвому городищі, внук Байди Ярема обсадив дороги живоплоттю своїх братів, і прослиз по Україні ганебний час байдужості. Сховалися за облогами низькі хати, стікались до Криму ясирні валки, пояничарились юнаки і народили потурнаків степові дівчата.

Ой що ж бо то та за чорний ворон,

Що над морем крякає... —

замугикала Марія. Співуча Мальва підтягнула за матір'ю, та враз обірвала пісню, запитала:

— Що це за пісня, мамо?

Гірко вразила Марію чиста татарська вимова дочки, їй хотілося сказати, що вони вже на волі і ніхто тепер не має права заборонити їм розмовляти по-своєму. Та рудий хребет Тепе-оба ніби впав раптом Марії на спину і придавив до колючої землі, придавив туго, щоб не рухалась і

бачила перед собою тільки невільничий ринок і галери, а ще північні кафські ворота, біля яких стоять два вартові: яничар і мертвий платан, обвитий плющем.

Це те, що є... Але що ж було?

Був козак Самійло. Ховала губи від поцілунку, хоч знала, що поцілує, втікала від Самійла через кладку, хоч знала, що не втече, боролася з козаком у п'янкому полину, хоч знала, що не оборониться, і народила йому двох соколят-синів...

Ой сини, синочки!.. Чиї руки розчісують вам кучері, яка мати вас у постелі укриває? Де ви тепер, козацькі діти? Чи ходите ще по білому світу, чи очі ваші виклювали яструби в ногайському степу, а голівоньку дощі миють, густі терни розчісують, буйні вітри висушують?

Несхожі були, наче й не близнята. Один — у Самійла: чорнокудрий та темноокий, другий білявенький був, мов соняшник, і очі мав голубі, як тепер Мальва, та вже й пригадати не може його обличчя — пропав білявенький ще до року. Поклала його в сповиточку в саду під яблунею, сама в городі поралась і — не застала. Повз село проходили тоді цигани табором. Погналися люди за ними, перетрусили шатра, та не знайшли. А батько, як завжди, в поході...

Потім пішов сотник Самійло з гетьманом Трясилом на Крим, і тоді другий — уже чотирнадцять років мав — пропав у степу. Цього татари в ясир забрали.

Велику ціну взяли в батька за зруйнований Перекоп. Якось переболіли, а там донечка найшлася, Соломією назвали.

Та нею вже не зміг радіти Самійло — козацький полковник. Подався Тарас Трясило на Дон, четвертували Сулиму у Варшаві, стратили ляхи Павлюка, розбили Остряницю, Гуню. А зимою 1638 року зібрали

переможці козацьку старшину над Масловим Ставом біля Канева і наказали кинути під ноги свою славу — бунчуки і прапори. "Всі давні права і старшинства та інші привілеї козацькі через бунти втрачені нині, — падали клинками на оголені козацькі голови слова польного гетьмана Потоцького, — і на вічні часи віднімаються, бо Річ Посполита бажає мати козацтво в хлопів повернене".

Переможець дає закони!

Повернувся полковник Самійло з Маслового Ставу сплюгавлений, знівечений, без бунчука.

— Сором нам далі жити на цій землі, — сказав, запріг воли і подався за Остряницею в чужу сторону — Слободу.

Рипіли вози, висла над Україною прощальна пісня, падала в холодні тумани, тягнулись валкою сімсот сімей козацьких ізгоїв у Білгород присягати на вірність сусідові, щоб дав притулок у своїх хоромах.

Замкнувся в собі, отупів Самійло. Сидів день у день в пасіці, і не знала Марія, що думає колишній полковник а чи й думає? Він так і не рушився, тільки зсунувся з колоди на землю і сидів з розчерепленою татарським ятаганом головою, і не ридала тоді Марія, не могла. Горіла тільки що покладена хата, а її з Соломією повели на сириці до Перекопу.

Чи то щастя — по дорозі захворіла дівчинка пропасницею, і їх тому не розлучили, а на ринку в Кафі продали за безцінь безалтинному татаринові.

...Воля. Минали хвилини, і слово це щораз тануло, меншало, втрачало оту несподівану велич і, врешті, лякало невідомістю: а що далі? Куди дітись? Там, у господаря, вони таки мали шматок хліба, а зараз хто прогодує бездомну гяурку? Страшне слово — гяур, яке

позбавляє праці, довір'я, будь-якого права, яке щодня проклинають хатиби [23] в мечетях!

Та ні, є ж надія. Марія добре пам'ятає дорогу до Перекопу. Адже вона вільна і може повернутися на Україну, їжу якось роздобуде в дорозі. Випросить у чабанів, украде... Бог допоможе.

Взяла Мальву за руку і звела на стежку, що виводила поза мури в степ. Побачила, як із воріт виходила людина у сірій рясі, боса, в плоскодонній повстяній шапці на патлатій голові. Чоловік ішов їм наперестріч.

— Зупинись, жінко, — сказав тихо і владно. Марія сахнулася. Вона здогадалася, хто ця людина з чотками в руках і срібною сергою у вусі. Злякалася не дервіша, а тієї думки, що колись у надто скрутні хвилини вповзала в мозок і не давала спати по ночах, настирливо спонукуючи скоритися. Ступила вбік, затуляючи подолом Мальву, але дервіш замахав руками, заволав:

— Я-агу!

Це незрозуміле слово було схоже на зловісне заклинання, і Марія зупинилась.

— Бачать очі твоє горе, жінко, і я молюся, щоб аллах — хай благословенне буде його ім'я — послав тобі добру долю, — сказав дервіш.

— Мені твій аллах не пошле доброї долі, — відповіла тихо Марія.

— Якщо бог зачинить одні двері, то відчинить тисячу, тільки треба приходити до нього з вірою і покорою. Я дервіш, жінко, мюрид [24] ордену найрозумнішого шейха з усіх шейхів — Хаджі Бекташа. Пергамент, на якому списаний наш родовід — шередже, — найдовший

серед шередже всіх орденів, але він коротший, ніж дорога до невільничого ринку. Підемо по ньому, жінко. Скорися словам Мураха-баби.

— Я стала вільною сьогодні! — різко відказала Марія. — І не хочу йти знову в неволю — твою, твого шейха і твого бога.

— Немає, дочко, вільних людей на цій землі, — дервіш прискулено дивився на Марію, перебираючи чотки в руках. — Ти була рабинею в хазяїна і тяжко працювала, але ніхто не корив тебе за те, що ти християнка — бо невільники всі християни, нема рабів-мусульман. А тепер, коли ти стала вільною, твоя віра стане тобі новим рабством. Тобі, звільненій від примусової роботи, ніхто не дасть заробітку. Ти будеш швендяти по базарах, жебрачачи хліба для своєї дитини, а на тебе плюватимуть правовірні, і це рабство стане в сто крат тяжчим. Але ти можеш прийняти мусульманство, наректися рабою аллаха і тоді...

— Ні! — скрикнула Марія, намагаючись криком убити черв'як вагання, який тепер боляче завертівся в серці. — Ні, тільки не це рабство!

— Це найлегше рабство. Воно тобі виплатиться. За нього хліб дають на нашій волі.

— І купити треба його своїм сумлінням?

— Сумління — теж рабство. Вільних людей немає, жінко, — похитав головою дервіш і сказав майже пошепки: — Хай ти не змиришся в душі з новою вірою, хто ж про це знатиме чи карати за це буде? Якби ти народилася серед тигрів, хіба відала б, що живуть на світі олені? Про дочку подумай, в неї життя тільки починається. А про те, що зможеш повернутися в свій край, забудь. Ор-капу [25] замкнений на сімнадцять замків. Від Борисфена до Гнилого моря [26] височать одна біля одної

сімнадцять веж, жодна людина не пройде через перешийок без ханської грамоти.

— А з грамотою? — похапливо спитала Марія.

— Її може отримати тільки мусульманин.

Дервіш повернувся до Марії спиною, зашепотів слова молитви, тихо подався у протилежний бік, а вона стояла зблідла, без надії, з простягнутими руками і не помічала, як синьоока Мальва безжурно бігає попід хребтом, зриває жовті квіти, що пришпилились головками до сухої землі.

— Ні, ні! — промовила сама до себе вголос. — За це карає кожний бог. За відступництво нікого не минає кара... Але як ще тяжче може покарати мене мій бог? Я нині вдруге втратила волю, — що страшніше він зуміє придумати для мене? Муки сумління?.. А тебе, о господи, не мучитиме совість, коли загине моя дитина? Одне-єдине віконечко залишилося для мене, яким я ще можу вилетіти на волю, — грамота. А не відчиню його, то колись постигне мене найжахливіша кара — прокляття рідної дитини.

Жмакали душу сумніви, шугали в голові покремсані думки, і між ними промайнула ота, тепер уже наче зовсім чужа й непотрібна: що було позаду?

Що? А чи варто далі згадувати про те, що зажурилась Україна, бо ніде прожити? Україна... А я хіба не Україна, укроєна, ущерблена, як моя земля? Переді мною — рудий хребет Тепе-оба, позаду — кафський ринок, і нічого, й нікого немає в мене більше, крім Мальви. А ось вони, жовті, мізерні квіти, забули свою вітчизну і живуть. Якби розрослись пишно, як там, їх згризли б верблюди й осли. Та вони змирились... Що мені тепер до України, коли її на світі вже немає. Її втоптали в болото на Масловому Ставу самі проводирі-полковники, і відтоді я вже не

шанована людьми полковничиха Самійлиха, а жебрачка... Нема України. То чому я повинна вбивати юне життя дитини лише заради пам'яті про неї? Нема України — є Ляхистан з костьолами, чим вони кращі від мечетей? Та все одно я хочу повернутися туди, тому прости мені моє відступництво, боже. Якщо повернемось — викуплю свою провину: молитвою, кров'ю, життям.

Марія вклякла на землю і била останні християнські поклони. А безжурна Мальва толочила худими ноженятами висохлий тамариск, зривала жовті квіти і зачарованими очима вдивлялась у міражну далечінь степу: перед нею розкривався ще не бачений світ, той, що був дотепер чомусь закритий решіткою ниток на кроснах З дитячої пам'яті зіслизли, не залишивши сліду, саманна хата з темним підвалом і лайка господині — світ заряснів перед нею червоним кизилом, зав'яззю шипшини, жовтоголовим держи-деревом і повінню гарячого сонця. Чарівний! Шумливе місто, гладінь тихого моря, барвисті галери, величні башти, струнні мінарети. І ти, горбата тварино, що стоїш непорушно під горою, теж чарівна!

Дівчинка підбігла до верблюда з пучком гарячих мальв, щоб подати йому в обвислі губи, і тут схопилася мати, скрикнула:

— Не можна! Не дам тебе тварюкам!

Запхинькала Мальва, не зрозумівши, чому кричить на неї мати, Марія ж стояла перед верблюдом, вражена його погордливим поглядом.

Чого так дивишся на мене, наче я рівня тобі? — сказала, та раптом поникла і мовчки заговорила до худобини:

"Коли це сталося з тобою оте нещастя, що ти з вільного тура став горбатим рабом, верблюде? Коли переламали тобі хребет, і ярмо вигнуло шию? Чи не за ту провину, що дав себе впрягти, несеш віками свою ганьбу напоказ? Шия твоя гордо звелась угору, але не

випрямитись їй ніколи, і хребту не зростись ніколи геж. Не станеш більше ні сайгаком, ні оленем, ні туром. Все, що можеш ти зробити, — гидливо плюнути свому хазяїнові у вічі, але ніколи не перестанеш нести його мішки... Яка біда примусила тебе впрягтися?.. Та якщо це вже сталося з нами, тож несімо до скону свою ганьбу, поки не вигинемо".

Марія рішуче взяла Мальву за руку і потягнула за собою, туди, де вирував невільничий ринок, де, надриваючись, закликав муедзин свого бога чинити його правду на землі. Пішла за дервішем.

Мурах-баба чекав. Він бачив, як жінка била поклони, знав, що вона прийде до нього. Потрібна була йому: навернена душа на істинну віру, монастирська куховарка і наложниця. А дочка — та красунею стане, і за неї великий бакшиш матиме від будь-якого мурзи.

Сказав дервіш:

— Стежка, якою ми йдемо, веде до нашого такіє. Ступаючи на цю стезю, ти заодно ступаєш на шлях приближения до бога.

На околиці міста, в долині, виднівся серед квадратних ліп'янок пофарбований у зелений колір фасад будинку, від якого в обидва боки тягнулися високі кам'яні стіни, обгороджуючи просторий двір.

Монах розігнув спину, кивнув рукою до Марії, і вона, як заворожене зайча, що саме йде у пащу кобри, подалася з Мальвою за ним у ворота.

Дервіш наказав обом скинути взуття і обмити в басейні руки, обличчя, ноги. Потім він знову кивнув рукою і пішов попереду, ведучи їх у сутінне приміщення мечеті. Показав на сходи, що вели вгору, а сам зайшов до середини. Марія подалася на галерею, заґратовану мушарабіями [27], і, затамувавши подих, придивлялася крізь решітку до того, що робилося внизу. Судорожно стискала Мальву за руку.

Один за одним зайшли дервіші з опущеними головами і стали в коло. Останнім увійшов шейх [28] у зеленій чалмі. Він сів посередині на баранячу шкуру, і всі тоді сіли. Хвилину мертво мовчали. Враз убігли два послушники, тягнучи за собою дорогі, мов ланцюг, чотки з зернинами, завбільшки з волоський горіх. Кожний монах схопив по зернині в руки, а тоді шейх затягнув:

— Ви побачите бога-творця в останній день суду лице в лице так, як бачите тепер подібних вам. Всі, хто поклониться ідолам, замість істинного бога, будуть скинуті в полум'я вічне.

Пішли чотки по руках монахів. Сусід передавав сусідові, а при дотику до кожної зернини всі кричали голосно "аллах!".

Марія бачила, як здригнулася Мальва від першого викрику і здивовано підвела на матір очі, потім вдивилася в зал і вже не відводила погляду від дервішів. Слово "аллах" повторювалося стільки разів, скільки зерен було на довгій вервиці, безнастанно билося у вухах, гіпнотизувало, і здавалося, що нічого в світі не існує, крім цього слова. А коли мусульманський бог був уже прославлений дев'яносто дев'ятьма іменами, схопилися дервіші і почали своє божевільне радіння — зикр, їм мало було зерен на чотках, вони кричали, називаючи ім'я аллаха сотні разів, билися в конвульсіях, падали на кам'яну підлогу, заливаючись піною в екстазі.

Марія лячно глянула на дочку, кинулась до неї, щоб винести її геть з цього скаженого содому, та враз упало в матері серце: вона побачила у сутінках, як горять очі в дівчинки, як ворушаться її губи. Склавши молитвою руки, Мальва повторювала: "Аллах, аллах, аллах..."

Це приголомшило Марію. Вона зрозуміла, що трапилось у цю хвилину: дочку не злякав зикр дервішів, а заворожив; дитина увірувала в того аллаха, який заповнив тут весь її світ, свідомість, і, можливо, вже ніколи не схоче знати, яка віра була в її батьків, та й узагалі не повірить,

що може бути щось інше, крім магометанського бога, на світі. Знала, що це трапиться, коли йшла сюди, а тепер злякалася. Смикнула дочку і збігла сходами вниз. Та в передсінні зупинив її Мурах-баба.

— Ти куди тепер? — прохрипів. Він схопив правиці Марії і Мальви, підвів їх угору. — Повторюйте обидві за мною, чуєш... Во ім'я бога милосердного, милостивого. Слава аллахові, панові світів...

Рука Марії безвільно опустилася, а дочка... тримала набожно підняті два пальці вгору і пошепки повторювала за монахом:

— Слава аллахові... цареві дня суду... Воістину тобі ми поклоняємося... веди нас прямою дорогою....

Мурах-баба зірвав із Маріїної шиї хрестик і владно наказав:

— Топчи ногами!

Марія схлипнула, сахнулася, дервіш шпурнув хрест під ноги дівчини, і та потоптала.

— Тепер ідіть, — сказав Мурах-баба. — Коли ж бо посмієш не прийти сюди на кожне ранішнє і вечірнє богослужіння, наречемо тебе безумною, і вік свій скоротаєш у тімархане [29] серед божевільних. Бо безумний той, хто не вірить єдиній правді на землі.

Мов із чаду вибігла Марія і на безлюдній вулиці, оглянувшись, зітхнула:

— Прости мене, мій боже... Ми не топтали хреста, це снилось. Прости...

І закам'яніла, — Мальва, звівши руки до неба, молилася:

— Воістину тобі ми поклоняємося і в тебе просимо допомоги, веди нас прямою дорогою...

Шепіт дитини, побожний, пристрасний, так природно зливався з шумом міста, викриками муедзина з мінарета мечеті Муфтіджамі, з клекотом невільничого ринку, куди прибували нові й нові невільники вмирати за віру, каратися за неї, топтати її і родити ворогові здорової крові лицарів.

Так природно...

Свінула думка в Марії — втікати! Геть звідси поза мури Кафи, тут страшно, тут неволя тіла і духу, це місто вповзає в душі людей, засмоктує: ще день, ще година, хвилина — і вже несила буде вирватися повік.

День хилився до спочинку, червоне, закіптюжене сухою пилюкою сонце сповзало за хребет Тепе-оба. Марія поспішала знову до північних воріт, шаль зсунулась їй на плече, очі жінки злякано бігали під чорним надбрів'ям, розхристалось передчасно посивіле волосся.

— Куди ти тягнеш мене так швидко, мамо? — спотикалася, підбігаючи за матір'ю, Мальва. — Я хочу їсти, хочу до хати. — Сльози стікали по запилених смаглих щічках, залишаючи брудні сліди.

Марія згадала про дукат, що дав їй на дорогу татарин. За нього можна буде щось купити в крамничках за стіною Кафи, де живуть євреї і караїми. Тільки ж вечоріє вже.

— Ходімо, доню, швидше, зараз купимо їсти. Вони вже наближалися до воріт, коли з провулка вибігла зграя смаглявих хлопчаків. З криком, реготом обступили їх, закидали грудками землі, камінцями.

— Джаври, джаври, джаври [30], — верещали вони.

Метнулася Марія, щоб вирватися з кола напасників, затулила Мальву грудьми, та хлопчаки почали смикати її за кафтан, за волосся, не вгаваючи кричали слово "джаври".

Злякана Мальва плакала, притискаючись до матері. Марія відірвала від свого волосся цупку руку голомозого нахаби, навідмаш ляснула одного-другого по голених головах. Ті сторопіли на мить, а далі загаласували ще дужче, з хвірток почали висуватись закриті яшмаками [31] голови татарок, вони теж викрикували, "гяур яман" [32], вимахуючи погрозливо руками, і вгамувались аж тоді, коли Марія з Мальвою заховалися в тісній бічній вуличці.

Краще, ніж за два роки неволі, зрозуміла Марія, що таке "гяур". Треба було закрити обличчя, щоб хоч так замаскуватися, але хіба цього надовго стало б? Перший азан і — не вклякни на вулиці — знову презирство, перше слово дитини не по-татарськи — знову каміння і ганьба. Що робити?

Тривожні думки перервали такі знайомі, давно не чуті звуки: на дзвіниці вірменської церкви тихо, вкрадливо загомонів дзвін. Зупинилася, слухала. Війнуло на неї далеким і ніжним, як дитинство, спогадом: вечірні дзвони на Україні, сипле гомін росу на степ, м'якне тирса, і соняшники опускають голови до молитви...

Мальва все ще не могла отямитися, схлипувала і, оглядаючись весь час назад, лебеділа крізь сльози:

— Чому ми джаври, мамо? Я не хочу, не хочу...

Марія не чула скигління доньки, повільно йшла на переривчасте теленькання дзвону, з заздрістю, подивом і боязню дивилася на людей, що не боялися йти на його поклик.

Скільки їх у Кафі? Чи є в них діти? Що їдять? Як живуть серед вічного приниження і знущань, яких вона зазнала тільки що? На що надіються ці люди, задля чого жертвують собою, адже день їхнього спасіння ніколи не настане. Вони ж ніколи не вийдуть за ворота Ор-капу, бо — християни. А все-таки ідуть на поклик совісті, за совістю, щоб умерти самими собою.

І Марія йде. Йде, як бабуся в спогадах до свого дівоцтва. Ніколи до них не дійдеш.

— Я не хочу бути джавром, мамо...

— Не плач, доню, ти не джавр. Ти... мусульманка.

— Яка мусульманка?

— Дізнаєшся... Навчишся... Ой, навчишся на мою сиву голову!

— Ну, яка, скажи, яка мусульманка? А за це не б'ють, не кидаються за це камінням?

— Ні, дитино, за це хліб дають, щоб вижити. Ти ростимеш, а я гріх візьму на душу, щоб вивести тебе колись із цієї страшної землі.

Дійшли до самої церкви. Біля паперті стояли пониклі старі люди. Якась жінка привітно посміхнулася до Марії. Була одна мить, коли Марія хотіла ринутись до входу і впасти пластом на церковний цемент. Але тільки одна мить. Не відповіла на привітну усмішку жінки, відвела погляд. А в пам'яті повз потоптаний хрест і її совість пройшли маслоставські лейстровики з переяславським полковником Ілляшем Караїмовичем на чолі, які прийняли шляхетські бунчуки, аби тільки жити. Їх називав Самійло яничарами, та вони, може, таки дочекаються кращих часів. А що здобув полковник Самійло своєю гординею, яку

фортуну запосяг тим, що не схилив голови перед польськими бунчуками? Смерть собі, а сім'ї — неволю.

— Дивися, Мальво, — сказала Марія, підвівши голову. — Дивися і запам'ятай: це божа церква. В такій, як ця, ти хрещена. Колись, як виростеш, мусиш її пригадати. А нині ми мусульмани і розмовлятимемо з тобою по-бусурманськи.

Мальва, втомлена і голодна, спала, опустивши голівку на материне плече.

— Тепер ходім до Мураха-баби на вечірнє богослужіння, доню. Ходімо послужити іншому богові, якщо наш забув про нас.

Ішла Марія, смиренна, скорена, зі зсутуленим сумлінням. Загорнула обличчя шаллю і не звертала уваги на людей, що виходили на вулиці й голосно про щось гомоніли, на яничар, які збирались на площі біля мечеті і кричали:

— Слава султанові султанів Ібрагімові!

Марію ніщо на світі не обходило. З сонною Мальвою зайшла на хори монастиря і аж тепер зрозуміла, що, напевно, трапилась у бусурманів якась велика подія. Дервіші богослужили так, як і тоді, тільки після кожного викрику "аллах" зривалися з місць і верещали:

"Світло очей наших султан Ібрагім!", а після відправи загриміли в барабани, запищали на флейтах.

"Нового ідола собі обрали і радіють", — подумала і зійшла вниз, байдужа, втомлена, виснажена.

На подвір'ї стояв Мурах-баба. Очі його світилися стриманим задоволенням.

— Ашхам хайр олсун [33], — привітався він і повів Марію за собою.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Цей світ — город: один росте,

другий достигає, а третій падає.

Східна приказка

Рік тому Османська імперія знову стривожила світ. Цього разу ляк огорнув не тільки християнські, а й мусульманські держави. Ім'я тридцятилітнього султана Амурата IV пролунало з такою силою, як колись імена його великих попередників.

Магомет Завойовник узяв Константинополь.

Сулейман Пишний покорив Сербію, Грузію, Алжір.

Амурат IV завоював Багдад.

Десять років турецькі війська облягали перлину світу, десять років текли гроші з державної скарбниці на безнадійну, здавалося, війну, і нарешті — таки перемога, нарешті багдадське золото перелилося в ковані куфри стамбульського семивежного замка Едікуле.

Фанатичний ворог курців і поклонник Бахуса, несамовитий деспот, що винищив тисячі непокірних яничар, і простодушний демократ, до якого на вулиці підходили жебраки, пияк і звитяжець Амурат IV, втративши терпець стратега, переодягнувся в мундир рядового воїна і сам поліз на стіну Багдада. Деморалізовані яничари і знеохочені невдачами спагії [34] ринулись за своїм шаленим полководцем — Багдад

упав. Переможці справили сорокаденну криваву тризну на берегах Тігру, а на султанській чалмі засвітився ще один алмаз.

Перський шах Сефі I погодився на всі умови Амурата. Протягом цілого року прибували до Золотого Рогу галери з трофеями, султан із військом повернувся аж весною. Більш ніж місяць готувався в Скутарі до вступу в столицю. Стамбул томився в очікуванні великого свята.

Врешті півсотні галер переплили Босфор під грім усієї артилерії. На білому перському коні, в леопардовій шкурі, перекинутій через плече, в сніжно-білій чалмі в'їжджав у Золоті ворота султан-переможець, з ним — двадцять вельмож у срібних латах. Головними вулицями Стамбула, встеленими килимами, їхав Амурат; народ юрмився, лунала музика, юні циганки-красуні звивалися в гарячих танцях, дзвеніли лютні, цитри, заливались флейти, з сотень мінаретів викрикували муедзини хвалу султанові, і навіть дзвонили церковні дзвони на Пері і Галаті.

За Золотим Рогом, на горбах Касим-паші, звідки видно, мов на долоні, весь Стамбул, розставили столи. Амурат звелів пригощати всіх — від великого візира до простого кафеджі. А сам раз по раз підіймав бичачий ріг із вином, і кожний тост султана супроводжували гарматні залпи з анатолійського і румелійського берегів.

Біля султана стояли п'ятибунчужний великий візир — сивобородий Аззем-паша, ага яничарів — понурий Нур Алі, шейхульіслам Регель — глава духовенства.

— Я покорив перлину світу Багдад! — мовив гучно султан, і повіяло тишею над гамірною юрмою. — Квітуча і хлібодайна Месопотамія навіки з'єдналась із єдиновірною імперією Османів. Я підіймаю чашу за те, щоб усі народи стали під зелений прапор пророка, який держатиме Висока Порта, за майбутню перемогу над невірною Руссю, бо клянусь вам, що й Азов, і Астрахань, і Київ лежатимуть біля моїх стіп. Хай допоможе мені в цьому аллах!

Вдарили залпи, знову заграла музика, дервіші-трясуни здирали одяг, кололи себе ножами, пекли тіло розпеченим у багаттях залізним бруссям. Викрикували "слава" спагії, та мовчазні були чомусь яничари, наче отой понурий погляд Нур Алі не дозволяв їм радіти з перемоги.

— Великий султане, — підступив яничар-ага до Амурата, — дозволь хоч мені, коли забули про це твої уста, прославити сьогодні хоробре яничарське військо, яке штурмувало стіни Багдада і билося, мов стадо диких левів, за твою честь і славу.

Амурат не чекав таких зухвалих слів від яничара-аги. З того часу, як він розправився зі збунтованими яничарами в казармах Селяміє на Скутарі, Нур Алі став запобігливим і заробляв собі султанської ласки в битвах насправді героїчних.

Мить не зводив грізного погляду з аги, вже чув, як клекоче в грудях божевільна лють, але вигляд Нур Алі був настільки спокійний, що знітився Амурат.

— Ти правий, Нур Алі, — промовив, стримуючи тремтіння губ. — За твоїх лицарів треба випити, і я дозволяю. Одначе, як велить закон предків, усі пропозиції султану доводить до відома диван [35], а не одна особа. І тому завтра я чекатиму ухвали дивану про те, чи потрібен серед султанської прислуги ще й проголошувач тостів?

— День тільки-но закінчився, великий падишаху, хай вічним буде твоє ім'я, — поклонився Нур Алі, показуючи рукою в бік затоки, де засвічувалися факели. — Сонце не швидко осінить Анатолію, а ніч довга. — Він із ненавистю дивився тепер в очі Амурата, і не бентежило його те, що насторожилися султанські сановники і підступили ближче до султана зброєносці. Біля нього стояв чорбаджі [36] Алім — чорновусий кремезний слов'янин, а позаду — почет. Яничар-ага випростався. — Ніч буде довгою для тебе, султане. А спадкоємці твої, можливо, задумаються, чи годиться рубати галузу, на якій сидиш, чи можна

ремісникові ламати верстат, що дає йому засоби на прожиток. Багдад здобутий ціною крові, яка лилась роками, а міг би впасти за місяць, якби не злочин, який ти вчинив на Скутарі.

Амурат зблід, вихопив із піхви далматинську шаблю. Кинулись до Нур Алі султанські зброєносці, та в цю мить султан схопився обома руками за живіт і впав долілиць на землю.

Зчинився крик, брязнули шаблі, та на скресалися. Яничари обеззброїли султанську охорону.

Великий візир Аззем-паша стояв незворушно. Дивлячись на мертвого султана, промовив півголосом:

— Закінчилась династія Османів. Синів ти не народив, султане, а слабоумний брат твій Ібрагім не може правити імперією.

Наказав своїй прислузі віднести тіло султана в палац — споряджати для вічного супочинку, а сам стояв у нерішучості, слухаючи, як верещить натовп, розбігаючись по місту:

— Султан Амурат помер! Султан помер!

Та враз тривожні вигуки приглушились іншим кличем, що наростав, ширився, а врешті виразно долетів до вух великого візира:

— Ібрагіма! Ібрагіма!

Стояли, мов на герці, розумні очі Аззем-паші з підступними, злорадними очима Нур Алі.

— Рано тішишся, ефенді, — блиснув яничар-ага білими зубами. — Чуєш, кого проголошують яничари? Чи, може, й ти посмієш піти проти них?

Тепер зрозумів Аззем-паша; султана отруїли яничари, щоб поставити на престол недолугого Ібрагіма, якого Амурат запроторив на вічне ув'язнення у двірцеву тюрму. Не лють, а страх перед неминучим лихом струснув ним, і, забуваючи про свій стан, великий візир закричав:

— Шайтан! Чужинце, віровідступнику! Що дороге тобі на цьому світі, крім власної вигоди? А будь ти проклята, зміє, вигодувана Урханом!.. [37] О аллах, Ібрагім правитиме імперією!

Нур Алі спокійно вислухав вибух безсилого гніву великого візира. Вигуки "Ібрагіма, Ібрагіма!" лунали вже по обидва боки Золотого Рогу, яничар-ага міг бути спокійним. Він поклонився візирові і мовив, не ховаючи переможної посмішки:

— Непорушні устої Порти, ефенді. На яничарах виросла Османська імперія, на яничарах держиться і, якщо буде воля аллаха, загине разом із ними. А та голова, — додав із погрозою, — що не має влади над своїм язиком, часто пишається на золотій таці біля воріт Баб-і-гамаюн [38] напроти Айя-Софії.

Він повернувся до великого візира спиною, сказав прислузі подати коня. З сідла ще раз поклонився Аззем-паші.

— Сьогодні брат покійного Амурата буде на волі. А тоді, коли султан Ібрагім повернеться з мечеті Еюба, оперезаний мечем халіфа Османа, я сподіваюся зустрітись із тобою на раді дивану, де поговоримо не про посаду виголошувача тостів, а про важливіші державні справи.

Аззем-паша не відповів. Він дивився на те місце, де недавно лежав останній хоробрий султан із роду Османів — династії, яка пережила

себе. Позаду візира стояв його ескорт, по всьому місту народ вигукував: "Ібрагіма, Ібрагіма!", чвалував до палацу Нур Алі — все це були піддані Аззем-паші, та серед них усіх найменше сили мав він сам.

Тіло Амурата спорядили в спальні султана, і тоді увійшли сюди шейхульіслам, анатолійський і румелійський кадіаскери [39], вождь спагіїв — алай-бег, останнім увійшов спітнілий від швидкої їзди Нур Алі.

— Покличте валіде [40] Кьозем, — сказав шейхульіслам, та саме в цю хвилину відхилалася портьєра, і в спальню увійшла жінка в чорному. Серпанкова чадра прикривала її суворе обличчя. Вона притулила руку до серця, скорботно дивлячись на мертвого сина. Та хвилина материнської печалі тягнулась недовго, валіде підвела голову, зняла вгору руки.

— О, радість мого серця Ібрагім, син султана! — виголосила урочисто, і блиснули очі в яничара-аги. Владна султанська мати, яка колись сама порадила Амуратові посадити в тюрму Ібрагіма, благословила тепер свого юродивого сина на трон.

Нур Алі ступив крок назад, і глянули на нього сановники. Він мовчки показав рукою на вихід, шейхуль-іслам вагався тільки мить і пішов першим, а за ним усі члени дивану. Мовчазною процесією пройшли через подвір'я, минули султанську конюшню і зупинилися перед залізними дверима двірцевої темниці. Розступилися вартові, каштелян тюрми прогундосив тремтячим голосом:

— Тільки з дозволу великого візира можу відчинити браму...

Нур Алі шмагонув його канчуком, зірвав з пояса каштеляна ключі, і відчинилися зі скреготом двері.

Заросла людина в брудному халаті, з червоними очима боязко наблизилася до виходу, впала на коліна і проячала:

— Тільки... тільки Амурат є і буде повелителем правовірних, ніхто не сміє визнавати іншого... даруйте, даруйте мені життя...

Валіде Кьозем рішуче ступила вперед і перервала Ібрагімове квиління:

— Сину мій, твоя любляча мати благословляє тебе на престол предків.

— Ні, ні! — вереснув Ібрагім. — Я не піду звідси, я не піду!

— Принести тіло Амурата! — наказала валіде.

І тільки тоді, коли Ібрагімові дозволили діткнутися до братового трупа, він повірив.

— Тиран мертвий, мертвий! — закричав, схопив ротом повітря й впав зомлілий на руки Нур Алі.

Старий Хюсам, власник ювелірної майстерні, що заховалась у темній вулиці на околиці Скутарі, довго не міг заснути цієї фатальної ночі. Розтривожили його сльози вірної дружини Нафіси, зануртували свої думи — невтішні й тривожні.

Не знав, що діється по той бік Босфору, та певне, — оргії, банкети, зикри дервішів із нагоди святкування перемоги Амурата. Але це його мало обходило. Вісім султанів змінилось на престолі за довгий вік Хюсама, а пам'ятає він ще Сулеймана Пишного — Законодавця. Ні один не доріс до нього, ні один не досяг слави великого можновладця.

Багато років прожили разом Хюсам із Нафісою — тільки удвох. Не мав він більше жінок, хоч ця йому й не народила дітей. Любив Нафісу. А їм, бездітним, завжди давали з сералю на виховання хлопчиків, привезених із чужих країн. Нафіса любила їх, приймаків, — отак, як

люблять сусідських дітей бездітні жінки. Хюсам навчав їх турецької мови і корана, а сам не раз запитував себе: навіщо це? Хіба можна полюбити мачуху дужче, ніж рідну матір? І віддавали їх у яничарський корпус без болю, і забували про них, як забувають про сусідських дітей.

А одного випестили, а одного викохали — дикуватого хлопчину з Дніпровських степів. Не хотів Хюсам віддавати вихованця, коли ода-баші [41] прийшов його забирати в яничарські казарми. Хай подарують їм Аліма — в заплату за багатьох добре вихованих воїнів. Ридала Нафіса — чей заслужила вона в султана довгими роками безплатної праці на право мати сина. Адже він один-єдиний з усіх називав її матір'ю. Зм'як ода-баші, дивлячись на сльози Нафіси, але велів покликати Аліма — хай скаже він сам. Увійшов Алім, високий, дужий, широкі чорні брови зсунулися над орлиним носом; загорілись в нього очі, коли побачив зброю, міцно стиснув ефес ятагана, якого подав йому ода-баші, і пішов, не обнявши на прощання названих батьків, зник із їхніх очей назавжди.

Сказав тоді Хюсам: "Людина має одну матір або не має жодної". Та не заспокоїли його слова Нафісу, побігла проводжати Аліма. Потім день у день ходила до яничарських казарм, тинялась там — даремно. Не виходив до неї Алім. А вчора, коли переправлялись яничари з Амуратом через Босфор, цілий день простояла на березі, але й тепер його не побачила. Голосила, що загинув.

Розтривожили Хюсама сльози Нафіси, хоч сам він не тужив більше за приймаком. Інші думи схилили його сиву голову над точилом, на якому кував жіночі каблучки, браслети, серги.

Лежить перед ним рубін, на якому він більше місяця з ранку до вечора вирізьблював квіткою вірш вічного Сааді: "Між друзями в кайданах ліпше бути, аніж в саду сидіти з чужаками". Розсипались на столику рідкісні перлини, самоцвіти, тонко відшліфовані руками майстра. Всі вони вже тут, дома, крамничку свою на Бедестані [42] Хюсам закрив. Не йдуть більше його товари, перестали покупці помічати крам славного ювеліра, виробами якого колись пишалися султанші і

візири. Зате розхапують брязкальця, аби тільки вони світилися показним блиском, аби тільки на них було вигравірувано похвалу невічному султанові. Чому це так? Куди раптом ділося в людей зацікавлення справжнім мистецтвом? Адже воно було. За добрих часів Сулеймана спроваджували з Персії й Аравії найкращих майстрів, австрієць Кожда Сінан навіки прикрасив Стамбул вісімдесятьма мечетями, бібліотеками, караван-сараями. Тоді кожен карниз на будинку, кожна колона, капітель, порохівниця, тарілка, ба навіть мангала [43] ставали витвором вічної краси. І не шкодували тоді грошей ні міщани, ні вельможі. Чому тепер усі дбають тільки про своє власне збагачення, ставши байдужими до прекрасного? Адже коли жінка перестає дбати про рум'янці і убори, коли починає труситись над кожним алтином і держить їх замкненими в шкатулці, а сама ходить у брудному фередже, — то всі вже знають, що вона старіється...

Та хіба біда тільки в тому, що руйнуються мечеті, а замість нових медресе [44] будують казарми, що на базарі купують радше латунь, ніж золото? Галата, Пера і Скутарі з кожним днем повняться все більше й більше зубожілими заїмами й тімаріотами [45], що не витримали податків, яничарської сваволі й пішли наповнювати базари жебраками, міські завулки бандитами, монастирі дармоїдами-дервішами, а яничарські полки грабіжниками. Адже коли мати стає байдужою до дітей і внуків, значить — постаріла вона і збирається в дорогу на той світ. Що трапилося з Туреччиною, державою п'яти морів і трьох континентів? Невже вона відчула невиліковну хворобу й перед неминучістю смерті байдужіє до того, що було окрасою її молодості?

А куди ділось найсвятіше почуття турка — любов до своєї батьківщини? Хюсам добре пам'ятає колишні походи Сулеймана Пишного, коли кожний здоровий мужчина кидав сім'ю і хату, брав зброю і йшов на війну, не питаючи про платню. Тепер же ніхто не піде воювати, поки не пошпурять мішка з дукатами. Адже коли сини забувають про матір, то вмирає вона, жебрачачи, перед сусідськими порогами...

А ти, Нафісо, плачеш, що нерідний син забув про тебе...

Десь під ранок заснув Хюсам у своїй підвальній. майстерні, не знаючи, що діється по той бік Босфору. Нафіса розбудила старого аж понад вечір. Саме повернулася з міста. Була стривожена, настирливо термосила Хюсама за плече.

— Вставай, вставай, Хюсаме! Ти спиш і нічого не знаєш. Цієї ночі помер султан Амурат...

— Аллах акбар [46], — схопився Хюсам. — Як, чому помер Амурат?

— Подейкують, що яничари отруїли. На банкеті.

— Прокляття... А хто ж, хто... — старий раптом схопився за бороду, поманив пальцем дружину до себе. — Слухай, я добре знаю... О, я знаю, що є такий закон, виданий ще Магометом Завойовником, коли він узяв Кафу... Слухай, Нафісо. Ядуча кров чужинки Роксоляни витекла цієї ночі! В законі тому заповів Магомет: "Коли закінчиться мій рід, кримська династія Гіреїв посяде престол Порти..."

— Тс-с-с! — Нафіса затулила Хюсамові рот. — Сьогодні я чула, що якогось Гірея задушили в Дарданелльській фортеці Султаніє за такі слова... Ти ж не знаєш, Ібрагіма випустили з тюрми і мають проголосити його султаном.

Хюсам замахав руками.

— Шайтан тобі плюнув на язик! Таж він придуркуватий...

— Спам'ятайся! — скрикнула Нафіса. — Ти ще на вулиці таке скажеш. Злетить слово з язика і попаде на тисячі. А яничари нишпорять і хапають тих, хто лихословить Ібрагіма.

Хюсам довго не зводив погляду з переляканої дружини, наче ждав: може, вона усміхнеться і скаже, що пожартувала? Та бачив, що їй, певно, нині не до жартів.

Сидів на міндері, опустивши голову на долоні, і думав тепер про Радісну Русинку, яку привезли колись бранкою на турецьку землю. Чи справді була вона невольницею, а потім зрадила свій народ, чи, може, вмисне прийшла, щоб отруїти своєю кров'ю османський рід? Чи то з дикої материнської ревності наказала вбити розумних синів Сулеймана, щоб престол дістався її синові Селіму, чи, може, вже знала вперед, що продовжувач османського роду від її плоті — виродок? Хто про це відає?..

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Два бідняки на одній підстилці вмістяться,

для двох падишахів цілий світ тісний.

Східна приказка

Чи з ногайського боку йти, від Альми-ріки, де ранньою весною буяють густі трави, а влітку репає земля і свищуть вітри над заюженим степом, чи спускатися від татів [47] з голубих лісистих гір на плато за річкою Качою — ні звідти, ні звідти не побачиш серцевини кримської землі — Бахчисарая, поки не станеш над самим краєм ущелини. Дві головаті чудернацькі скелі — з півдня Кала-асти, з півночі Топ-кая — зупинились над кручами, йдучи одна одній назустріч. Стань на одній з них, — і перед очима відкриється панорама продовгуватого міста, що причаїлося між скелями, мов сколопендра між камінням. Воно втікає від пишноти зеленоверхого ханського палацу і хмародерних мінаретів униз, обабіч гнилої річки Чурук-су. Маленькі, загороджені каміностінням хати біжать, налізаючи одна на одну, юрмляться біля невільничого і соляного базарів, що кишать біля підніжжя Топ-кaї, і, злякані галасом та зойком,

розбігаються у рівний степ, молитовне припадаючи перед величними ротондами ханських усипальниць у Ексі-юрті. Угору, берегами Чурук-су, місто спинається важче. Скелі щораз ближче сходяться, стискаються, давлять одна на одну, заступаючи вхід до караїмської фортеці Чуфут-кале; хатки маліють, щезають, місто заривається в печери, проте вперто повзе ущелинами Маріям і Ашлама-дере, поки врешті його спинять гори: годі!

Бахчисарая не видно й не чути, його бачать хіба тільки орли, що ширяють під задимленим небом. І ще вершник, який стоїть на скелі Топ-кая.

На скелі Топ-кая стоїть вершник у білій чалмі і жовтогарячій кирею, облитий золотом призахідного сонця. Гостра роздвоєна борода і ніс із жорстокою горбинкою вип'ялися вперед, вірлині очі вдивилися в примерклі гори. Темно-буланий румак застиг під ним, готовий до безумного стрибка у провалля.

Це калга [48] Іслам-Гірей. Він сьогодні повернувся з Перекопу до свого палацу в Ак-мечеть [49] і тепер їде до старшого брата Бегадира Гірей-хана доповісти йому про те, що відбудова фортеці Ор-капу закінчена. Сам їде, без почту. Кілька місяців жив відірваний від політичного життя краю — чей же мусять бути якісь новини.

Доповість Іслам-Гірей ханові, що мури на перешийку надійні, і промовчить про те, що для цих укріплень потрібне ще й надійне військо і сміливий хан, який у руках, замість каляма [50], вмів би міцно держати булатний меч. Мусить промовчати і про те, що крім Перекопу, який загороджує шлях невірним, пора нарешті укріпити і південні береги, захоплені єдиновірними турками. Ніжному авторові плаксивих газелей [51] і боягузливому володареві Криму Бегадир-ханові властива ще й жорстокість. Попереджений султаном Амуратом IV, який задушив у Стамбулі непокірного Бегадирового попередника Інаєт-хана, він поклявся "ні на штрих не сходити з компасного кола послуху султанові"

і видати для покарання будь-кого, хто насмілиться виявити непокірність падишахові.

Мусить поки що мовчати калга Іслам-Гірей. Розлігся по обидва боки причаєного Бахчисарая Крим, і сняться йому ліниві сни про давню бувальщину. Кочує степом великий ногай, нащадок монголів, котрий також, як і його предки, не знає хліба, а тільки м'ясо, айран і кумис. Мандрують, переганяючи з місця на місце свої стада, Буджацька, Едікайська і Джамбулуйкська орди під проводом хойма-ханів, а їхні ашуги співають тужні билини-джири про Шамські степи біля Нерчинська, куди колись повинні повернутися ногаї. Бо так записано в заповіті Чінгісхана. Ногаєві байдуже, хто в Криму при владі, йому все одно, який володар і за що накаже воювати.

Міцно засів у горах чабан і вуглероб — омусульманений грек, генуезець, гот, котрий шанує древні християнські свята, як реліквії своєї власної історії. Йому нема діла до всього світу, аби тільки ніхто не зазіхав на його яйли, чаїри [52] і жінок.

Молодий, ще не ситий Крим лежить розділений глибокою тріщиною в землі над Чурук-су, заселений людьми, які вважають своєю батьківщиною інші краї. Та варто кинути клич "за віру", як монголи-ногаї і християни-тати, не задумуючись над тим, хто кличе до боротьби, стають враз фанатичними лицарями пророка Магомета; бряжчать мечі, пломеніють очі, які ніколи не зайдуть сльозою, побачивши кров, серця жадають жертвоприношення во ім'я закону, що часто стає беззаконням. Пропадають мрійливість ногая і замкненість тата, пастухи стають воїнами, готовими робити все, що їм накажуть: вбивати, палити, нищити, аби тільки за віру, в якій ніхто ніколи не сумнівається. Пісню тоді заміняє войовничий крик, вільнодумство — сліпа покора, волелюбність — поштивість і страх, доброту — жорстокість.

Крим молодий, в ньому нуртує ще не усвідомлена жадоба волі і беззастережна віра вождям. Кримчак ще не назвав себе татарином, та вже в легенди й пісні перевів своє минуле, він ще не розжирів, ще чуже

йому почуття ситого вдоволення. Дайте йому вождя, і він здивує світ, а потім сам дивуватись буде, як героїчно будував колись для себе свою державу і свою неволю. Чей же вміє сьогодні ставати грізним на чужинецький поклик султана.

Дайте вождя!

"Я ваш вождь! Гляньте на вершника, що стоїть на скелі Топ-кая. Піді мною необ'їжджений кінь, мені тридцять шість літ. Я — Іслам-Гірей, вчорашній полонянин польського короля, нині калга у слабкосилого брата Бегадир-Гірея, завтра — хан. Слухайте мене, ногаї і тати! Не хто інший, а я розірву турецький ланцюг, що обсотав Крим від Байдарських воріт до Кафи, і поставлю вас на таку висоту, до якої підводитимуть голови народи світу. Я, правнук Тамерлана!"

Іслам-Гірей повернув коня і повільно почав спускатися понад урвищем, вирізьблюючись у світлі призахідного сонця дивним монументом самотності. Ковзнув поглядом по долині — греки зачиняли крамниці, галасували вірмени у своєму кварталі, татари вклякали на вулицях до молитви. Темніли зелені дахи палацу, і тихо було в ханському дворі. Певне, хан молиться або складає вірші про солов'я, закоханого в троянду: в такі хвилини мовчить сторожа, і, мов тіні, тихо ходять по майдану ханські гвардійці сеймени [53]. Злісно зареготав Іслам, аж кінь схарапудився. Стримав його вудилами, здиблюючи на задні ноги. Ахнули люди внизу ще це за безумець хоче через провалля перескочити на ханське подвір'я? Вершник скрутив уліво — ні, ще не час — і швидко зник за горою, спускаючись до циганського передмістя Салачика.

Від Салачика тягнулася в гори вузьким коридором повз північний зріз фортеці Чуфут-кале ущелина Ашлама-дере. Вхід в ущелину загородив літній палац хана Ашлама-сарай, весь захований в садах, а поруч приплюснулась до самої землі духовна школа Зинджирли-медресе.

Тут колись учився Іслам-Гірей. У цій школі почалась його наука.

Вай-вай, коли то було... Над брамою медресе, пам'ятає, висів дугою ланцюг-зинджир: хто заходив у браму, мусив згинатися, щоб не вдаритися головою об нього, — згинатися перед маєстатом науки і релігії. І нагадував отой ланцюг весь час, що ти малий і мізерний перед мудрістю твоїх предків.

У Зинджирли-медресе Іслама вчили ненавидіти невірних, і він палав бажанням спробувати крицю своєї карабели на гяурських головах, покуштувати, зрештою, волі...

Під Бурштином, на Покутському шляху, вперше віч-на-віч стрівся з козацтвом, скресалась шабля ханича з шаблею гетьмана Грицька Чорного. [54] Ув'яла рука, схопили чубаті бузувіри юного Іслам-Гірея.

Тож у інших школах продовжувалась Ісламова наука. Козаки передали його полякам, щоб він цілих сім років, чекаючи викупу, навчався при варшавському дворі європейської витонченості й дипломатії.

Чи ж то треба жаліти за тими роками? Шугали, правда, війни над Європою, а зміцнілі руки просили меча, по ночах снилися окульбачені коні і степ, що хвилювався тирсою, і брязкіт бою будив його посеред ночі. Не було коней, не було зброї — залишалися самі думки і злоба.

Довкола ненависні гяури. Хай то козак, хай лях а чи француз. Усі вони запеклі вороги мусульман — турків, татар, арабів. Якби воля і сила, рубав би їх усіх підряд і залишав би після себе гори голів, як це робив Тімур.

Але якось загомоніли у Варшаві, що на ринку четвертуватимуть козацького ватажка Сулиму, ватажка тих самих козаків, які врятували Польщу від турків під Хотином, які стояли на сторожі південних

кордонів Речі Посполитої. Четвертуватимуть ляхи козацького вождя? За що?

Іслам-Гірей бачив ту страту. П'ятеро козаків і самого гетьмана, так схожого на Грицька Чорного, вивели на майдан, і кат рубав їм голови. За Кодак, за фортецю на Дніпрі, яку вони зруйнували. А потім ляхи глумилися над тілами, четвертували і розвішували на палях. І ще бачив ханич у козацьких очах страшну ненависть, — о, це не та, що бризкала з очей разом з іскрами, викресаними з шабель, в бою під Бурштином! Це був гнів, зроджений непрощеною кривдою. І ні одного зойку, і ні одного стогону...

Довго думав після цього Іслам. Видно, не єдиний світ Ляхистану, видно, в'ївся отой Кодак чиряком у козацьке тіло... Чи не так, як ото турецький гарнізон у Кафі? Хіба не карає турецький султан кримських ханів так само за непослух, незважаючи на те, що Крим є захисним муром мусульманських земель?

Зинджирли-медресе... О, тоді Іслам був ще вільний від честолюбних пристрастей, ще не мучила душу жадоба влади, і не було думок про те, хто є він сам, що є його батьківщиною і яка вона. Тоді рука тягнулася до шаблі, а голова згиналась перед величністю науки і релігії. Нині ж руки тягнуться до бунчуків і трону. І висить над головою, немов петля, інший зинджир канчук Османів, який нагадує майбутньому вождеві, щоб не розпрямлявся занадто. Як зірвати його з цупкої залізної петлі? Хто зважиться тепер? Бегадир слинявий віршомаз і боягуз? Ні, не він!

Рвонув коня, бризнуло каміння з-під копит і посипалося на дахи циганських хаток, що приліпилися під прямовисною скелею.

Передвечірня прохолода виманила з печер циган. Вони порозсідалися за дастарханом [55], заставленим глечиками і фільджанами. Стара циганка розливала вино, два музиканти в баранячих шапках витинали дрібну мелодію на цитрах, малий

напівголий циганчук галяндрасив, і посміхалися задоволене дві молоді циганки — з розпущеним волоссям з довгими люльками в руках.

Певно, Іслам-Гірей проїхав би мимо, не звернувши уваги на такий звичний циганський відпочинок, та серед гурту помітив плечистого парубка з русим волоссям, що стояв біля входу в печеру, спершись спиною до стіни. Це не був чінгяне [56] Одягнутий у червоний кафтан, підперезаний голубим кушаком [57] він скидався на козака. Звідки міг узятися тут?

Це зацікавило Іслам-Гірея Невже посли від козаків прибули до посольського стану в Біюк Яшлав, що недалеко Бахчисарая, і оце один з них пішов розважатися до циган?

Він зупинив коня, стихла музика, схилились перед ханським достойником цигани в земному поклоні. Знали його в обличчя. В цю мить з печери випурхнула гурма дітей, вони обступили калгу-султана, простягаючи руки. Цитьнула стара циганка на голозаду малечу, та Іслам посміхнувся і сипнув дітям жменю мідних монет Знявся галас і стих, до ханича підступила молода циганка.

— Дай руку, я вгадаю твою долю, лицарю.

Змірявся Іслам з чорним поглядом красуні.

— Ще рано мені вдаватися до ворожок, трояндо Єгипту. Я покличу тебе тоді, коли сам почну вирішувати свою долю, та не для того аби вгадувала її, а хіба — щоб побажала щастя. Такі уста не віщують лиха... Але ти скажи мені, що то за джигіт он там стоїть? Звідки він тут узявся?

Зніяковіла дівчина позадкувала, вперед вийшла згорблена стара циганка з відьомським обличчям.

— Ти про нього питаєш, ефенді, хай благословить аллах твоє ім'я? — Глянула спідлоба і показала рукою на хлопця, що незрушно стояв біля печери.

— Про нього питаю.

— Це... це мій син, — відказала циганка, заникуючись.

— Брешеш, стара відьмо! — крикнув Іслам. — Ану, підійди сюди, молодче, і —поклонися, — звернувся до парубка. — Ти не зігнув своєї спини переді мною.

Парубок повільно підійшов до Іслам-Гірея і сказав:

— Мені ніхто ніколи не казав, що треба кланятися вершникам. А згинаю я спину щодня, випилюючи бодрацький камінь біля Мангуша.

— Хто ти є?

— Не знаю, хто я. Моє ім'я Селім, і я інший, ніж вони, — кивнув головою на циган. — Але виріс я у цій печері, тут їм, і мене не б'ють.

— Ця циганка твоя мама?

— Я не знаю, що таке мама.

— Слухай, стара, — Іслам-Прей повернув голову до циганки. — Звідки він у тебе? Не син це твій. Для кого годуєш? Продай мені його, я дам за нього не менші гроші, ніж ти могла б узяти на базарі.

— Не для базару я ховала його, ефенді. Там платять за людей так, як і за худобу — яка ситість, яка сила. Його ж віддам за ціну, втричі вищу, тому, хто вміє оцінювати ще й лицарський дух.

— А того лицарського духу він набирався на бодрацьких каменоломнях?

— Якщо він є в людини, то не пропаде і в темниці. А ти збагни своїм оком. Козацький син, вигодуваний грудьми вільної циганки, мусить бути лицарем Він із України, ефенді.

Добре вмієш захвалювати товар, сово, і знаєш перед ким, — посміхнувся Іслам-Гірей. — Але як я не куплю, то ніхто не дасть тобі потрібної ціни. Що робитимеш із ним? Цигани рабів не тримають, жебрати юнака не навчила і сином не назвала.

— Ханові колись продам.

— Ханові? Але ж хан є.

— Такому, який потребує не скопців, а лицарів.

— Язик заважає тобі в роті, відьмо. Твоє щастя, що гнів не підступив до мого серця. Віддай мені його, я потребую лицарів.

— Ти не хан, вельможо...

— То візьми мою руку і ворожи. Наворожиш мені ханство, тоді візьму джигіта даром, коли ж не наворожиш, голову отут зітну!

Схилилась до землі стара, та не видно було переляку на її обличчі.

— Достойнику знакомитий, — мовила, — володар, що грабує своїх підлеглих, — поганий володар. Його боїться народ, але не любить. Такий хан програє битви. А за тобою колись піде народ. Це кажу я — стара Еміне, якій уже за вісімдесят. Кажу, не дивлячись на руку.

Іслам-Гірей вийняв з-за пояса мішечок, побрязкав ним і шпурнув циганці. Вона спритно підхопила його, очі її засвітились.

— Це за лицаря. А за ворожбу?

Глянув суворо калга-султан на циганку, але сягнув за пояс і кинув їй в обличчя жменею золотих дукатів.

— Завтра приведеш його до мене в Ак-мечеть. — А тоді звернувся до юнака: — Ти хочеш бути моїм воїном, юначе?

— О, так! — спалахнули захватом очі Селіма.

Іслам-Гірей пришпорив коня і поскакав, минаючи Ашлама-сарай і медресе, до головного ханського палацу.

Зупинився на мосту біля воріт. Два мідні дракони над брамою, що вже сто літ перегризали один одному горло, блищали в останніх променях сонця, нагадуючи тим, хто входить у ханський двір, що саме є гербом Гіреїв, і хай обачним буде кожен: калга чи простий райя.

Залишивши коня біля воріт, калга-султан статечно подався до спальних кімнат хана. Пішов сходами вгору, минаючи сторожів-євнухів, що стояли навшпиньках біля кожних дверей; двері ханської спальні відчинилися самі — за ними стояли, заховані в біляодвірні ніші, німі раби.

Бегадир-хан сидів на подушці посеред кімнати в чалмі з зеленим дном, у голубому кафтані. Він приготувався до прийому калги, однак його обличчя було бліде, аж жовте, і чимось стривожене, Іслам-Гірей відзначив про себе, що, певно, недовго поживе цей анемічний меланхолік. Зняв із голови тюрбан, кинув на долівку, нагнувся до брата, і поцілував його в полу кафтана. Бегадир кволо кивнув Ісламові, дозволивши сісти напроти.

— Ор-капу укріплено, хане, — доповів Іслам-Гірей. — Десять веж перебудовано наново, ворота оббиті залізом — жодна жива душа не пройде крізь них. З півночі Крим безпечний...

Бегадир-Гірей сидів, звісивши голову Здавалось, він не слухав рапорту Іслама.

— Чауш [58] сьогодні прибув із Стамбула, — промовив згодом. — Амурат помер.

Нестриманий і гарячий Іслам —схопився на ноги.

— Він же бездітний! — вирвалось із його уст. Бегадир сполошився, глянув на німих рабів, прошепотів:

— Не вір сьогодні навіть мертвим, Ісламе. А султан буде. Рід Османів не закінчився. Завтра оперізують мечем Ібрагіма...

Бегадир вдивлявся в глибокі очі молодшого брата. Чекав від нього здивування, обурення або ж навіть сміху.

Та стало враз непроникливим костисте обличчя калги-султана. Тільки хижі, злорадні вогники на мить блиснули в чорних очах і тут же погасли.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Сказав Пророк, хай над ним буде мир

"О ви, які хочете влади, запитайте себе,

кого і що ви любите?"

З хадісіа

Стамбул напружено очікував коронування нового султана і був напружено тихим. Мліли проти сонця кипариси, спиналися разом із ними до неба мінарети Айя-Софії, по той бік затоки мовчала завжди гамірна Галата, а султанський палац Біюк-сарай причаївся, мов до стрибка, на горбатому клину між Босфором і Золотим Рогом.

Третього дня після смерті Амурата з самого ранку почав збиратися народ уздовж Ат-мейдану [59]. Люди вдивлялися в бік султанського палацу, що таїв тепер у собі таємницю влади.

Перед полуднем Ібрагім, одягнений у султанську одежу, в'їжджав у супроводі анатолійського і румелійського кадіаскерів до Біюк-сарая. Попереду на буланому огирі гордо скакав ага яничарів Нур Алі.

Три дні у Малому палаці на Петроні [60], де навчаються військової справи молоді яничари, готували нового султана до вступу на престол. Займався з Ібрагімом шейх-ульіслам, навчав його ритуалу коронування, радив, як він має поводитись у перші дні султанування.

Ібрагім, наче новонароджений, не знав нічого — ні життя султанів, ні звичайних людей. Ще шестирічним хлопчиком його відлучили від матері і завезли в бурсу, де він, заледве ставши підлітком, пізнав розкіш розпусти і пияцтва. Султанич блазнював по кафеджіях, на вулицях і в циганських притонах, поки Амурат замкнув його у в'язницю, щоб не плюгавив султанського роду.

Дивна доля престолонаслідників. Вона не має середини, а тільки небо або пекло — золотий трон або ж смердюча тюрма.

Регель знав, навіщо готується цей спектакль з Ібрагімом — треба рятувати династію. В душі ж він противився: як можна оперізувати

півідіота мечем Османа? Адже всі, навіть валіде, називали його юродивим.

Шейхульіслам довго придивлявся до мізерного Ібрагіма — він нагадував пагінець проса, що виріс у підвалі. Бліда, аж прозора шкіра на обличчі, боязко стиснуті губи, але очі — ні, очі не божевільні — якісь наївні, хлоп'ячі, і слухає він порад верховного душ-пастиря, як слухняний учень у медресе. Йому все цікаво, дивно, певне, незвично слухати навіть людський голос, якого стільки років не чув. Він добре запам'ятовує, що має сказати, коли його опережуть мечем, доволі швидко вивчив напам'ять промову до яничар.

— Ти мусиш бути обережний з яничарами і поки що повинен слухатись великого візира Аззем-пашу, який знає всі подробиці й таємниці державного життя...

— Так, ефенді...

"Його можна зарівно вивчити і на ремісника, і на імама, — подумав Регель, коли підготовка спектаклю коронування нового султана була закінчена. — Він ще дитина. Але дозріватиме в тронному залі. Що з нього виросте?"

...Ібрагім цупко держався за поводи, сидячи на буйному перському коні, нагнувся вперед, щоб не схитнутися і не впасти, рідка білява борідка стирчала, ніби приклеєна, султанська чалма, втроє більша від маленької голови, згинала тонку шию. Злякано никали Ібрагімові очі по людях — хтось у натовпі пирснув сміхом, згадавши, певно, величного Амурата, і пролилася перша кров у жертву новому падишахові.

Знічений незавидним виглядом султана, народ мовчав. Та пролунав нараз чийсь гучний голос: "Слава султану султанів сонцеликому Ібрагімові!", а тоді — спочатку недружно, а згодом дивно злагодженим хором — повторила цей клич юрба, раз, другий; клич, видно, мав

гіпнотизуючу силу, бо люди повторювали його все частіше, голосніше, до нестями викрикували хвалу тому, з кого готові були хором зареготати.

Відчинилась головна брама палацу, Ібрагім із почтом увійшли на подвір'я, серед якого стояла християнська каплиця, винесена ще Мухаммедом Завойовником із церкви святої Софії. Тут усі, крім султана, злізли з коней, яничар-ага провів султанського коня до другої брами, куди Ібрагім зайшов сам-один. За цією брамою, на подвір'ї, стояли спагії, вишикувані в два ряди. Між них повинен був пройти султан до дверей селямлика [61]. Він ступив уперед кілька кроків, та вчув, як починають тремтіти коліна, оглянувся — ескорту сановників не було, з обох боків дивилися на нього кам'яні обличчя озброєних воїнів, і серед них Ібрагім був сам. Страх зцупив м'язи, спазми здавили горло. Адже його знову віддали стражникам, і ці двері, до яких він має пройти крізь лаву спагіїв, не в султанські хороми ведуть, а... а в тюрму! Боязко зиркав то на один, то на другий ряд воїнів, а вони поштиво згинали голови — трохи вщух переляк у душі Ібрагіма. Квапмо пройшов між рядами, побіг східцями, двері розчинилися і зразу зачинилися за ним. Ібрагім наткнувся на жахливо бридкого чоловіка, що стояв у коридорі, схрестивши руки на грудях.

Усе... Кінець!..

Величезна голова кретина якимсь чудом трималася на тонкій довгій шиї, обличчя без заросту сховалося в складках чорної шкіри, обвисла спідня губа відкривала провалля рота, закладене ґратами жовтих рідких зубів.

Кат...

Ще мить, і пронизливий зойк сполохав би тишу хоромів, але гадючий погляд засльозених очей став улесливим, потвора зігнулась у три погибелі.

— Вітаю, сонце сонць! Я слуга твій, ниций раб кизляр-ага Замбул.

Ібрагім зітхнув, витер холодний піт із чола і, гидливо обійшовши того, хто назвав себе головним євнухом, ступив у зал.

Висока сувора жінка в чорному платті йшла йому назустріч. Упізнав — це була його мати. Валіде підійшла до сина і простягнула руки до його грудей на знак кровного єднання, та Ібрагім різко відштовхнув їх.

Де ти була, коли я гнив у темниці? скрикнув, аж тепер усвідомлюючи кривду, яку йому заподіяли.

Затремтіла Кьозем, опустила руки. Ібрагім знає, видно, що вона теж винна в його ув'язненні. І придумав уже для неї кару А кара для султанської матері одна в Ескі-сарай. І тоді закінчиться могутність валіде назавжди. Їй доведеться до самої смерті жити в Старому палаці на форумі Тавра серед вигнаних султанських жінок, постарілих одалісок, султанських мамок — у бабських дріб'язкових інтригах, сварках, ненависті, приниженні. Молодші там ще живуть надією, що їх візьмуть заміж баші, їй же звідти ніколи не вийти. Помітивши злючий погляд свого суперника кизляр-аги, валіде поквапилася заридати і впасти на коліна перед сином.

— О мій сину! Відомо тільки богові, що я перестраждала. Жорстокий Амурат не знав меж у своїй заздрості Він запроторив тебе в тюрму, боячись твого світлого розуму, твоєї сили Не допомогли мої благання, материнські сльози.

Зм'як Ібрагім, звелів, матері встати. Люто блимнув очима Замбул, бо перед султаном уже стояла не злякана жалюгідна жінка, а владна валіде — володарка ДВОРУ.

Кланяючись і задкуючи, провів кизляр-ага султана в потаємні двері, колір яких зливався з кольором стіни, вивів його по сходах у темну галерею, заґратовану мушарабіями.

Ібрагім глянув униз, упізнав шейхульіслама і Нур Алі. Яничар-ага пильно спідлоба дивився на бородатого старого чоловіка в білому одязі. Позаду нього стояв німий слуга, тримаючи над головою великого візира бунчук із п'ятьма кінськими хвостами.

— Тут відбувається рада дивану, повелителю, — прошепотів Замбул. — Ти добре слухай, що говоритиме отой сивобородий, великий візир Амурата — паша. Ти добре прислухайся...

— Аззем-паша? — Ібрагім прилип до решіток. "Це та людина, якої я повинен слухатись, поки навчуся правити державою".

— А потім зійдеш униз, я проведу тебе в тронний зал.

На гаптованих золотом подушках у залі дивану засідали чотири стовпи імперії: великий візир, дефтердар [62], анатолійський кадіаскер і шейхульіслам. Бо на чотири частини ділиться Алькоран, чотири халіфи були в пророка, вітри дують із чотирьох сторін світу, і чотири стовпи підтримують балдахін над султанським троном. Та в залі дивану був присутній ще й п'ятий достойник — яничар-ага. Не передбачений ні традиціями, ні кораном. Наглядач священного порядку Блискучої Порти.

Аззем-паша підвівся з подушки і мовив, уникаючи впертого погляду Нур Алі.

— Волею аллаха відійшов у царство вічного блаженства султан Амурат IV, переможець персів. Мир його праху. Молодший брат Амурата стане на престол, а наш обов'язок — допомогти йому правити великою імперією. — Підвів голову і додав, дивлячись на Нур Алі: — Допомогти імперії.

Члени дивану приклали руки до грудей на знак згоди.

Ібрагім чекав радників у тронному залі. Він стояв біля трону, не маючи сили відвести від нього жадібного погляду. Це золоте крісло, яке було колись назавжди втрачене для нього, стояло тут, поруч. Ще хвилина, ще мить — і замість вогкої тюремної долівки — трон, устелений коштовними килимами, з леопардовою шкурою в підніжжі, з золотою короною над спинкою. І на ньому можна буде сидіти день, два, рік, вік! Ще хвилина... Ібрагім знає, що скаже диван, проте тремтить у нетерплячому і солодкому очікуванні.

Увійшли сановники. Всі, крім шейхульіслама, вклякли на коліна і поцілували султанські шаги. Ібрагім дав рукою знак, щоб вийшли, а тоді впав обличчям на трон і цілував алмазне поруччя, як цілує ізгой поріг отчого дому. Він ще не знав, що дасть йому це коштовне крісло. По-дитячому схлипував, тулився головою до оксамитової леопардової шерсті, шепотів слова вдячності богові і був, зрештою, в цю мить людиною.

В залі дивану державні діячі запивали пілав щербетом. Великий візир давав обід на честь нового султана. Тільки сам не діткнувся ні до їжі, ні до напоїв.

Тисячі людей стояли під сонцем на вулицях, чекаючи виїзду султана. Нарешті головна брама Біюк-сарая широко відчинилася, і заревів народ. Бостанджі-баша [63] з півсотнею субашів розігнали людей з майдану, звільняючи дорогу для процесії.

Попереду довгої імператорської валки їхав на білому коні султан Ібрагім. На його жовтуватому обличчі появилися рум'янці, очі сіли спокійно в орбіти, тримався він прямо, виставивши вперед коротко стрижену рідку бороду. Подеколи змахував для привітання рукою з важкими брильянтами на пальцях, кидав у натовп срібні монети.

Люди викрикували осанну султанові, билися за гроші, ошалілі дервіші витанцьовували перед процесією, деякі в екстазі розтинали собі вени і падали під копита, щоб показати свою готовність пролити кров за падишаха.

Поруч із султаном їхав Аззем-паша, звісивши в задумі голову.

"Кілька днів тому ці самі люди вітали Амурата, — думав великий візир. — Вітали так само захоплено. Нині його ніхто не оплакує, нині мають нову цяцьку. Що це? Знецінення султанського престижу чи байдужість народу до державних справ, які завжди звершуються без його відома? А й справді, що залишається людям, крім видовищ? Від того, що міняються імператори, не міняється людська доля, а є нагода порозважатися серед будня. Але чому ніхто не обурюється, що цього білого коня, на якому зараз їде Ібрагім, узяв у персидського шаха хоробрий Амурат, а великий алмаз на білій чалмі султана — емблема підкореного Багдада? Невже ніхто не помітив такого страшного блюзнірства?.. А я? Я теж їду поруч з Ібрагімом, схвалюючи своєю присутністю це блюзнірство. Але ж я один нічого не можу зробити — позаду мене Нур Алі з полками яничар... Ба, і за ними теж. Отой бідний ремісник, що он стоїть із згортком паперу в простягнутій руці, певно, хоче подати прохання новому султанові, а бостанджі-баша штовхає його в груди, щоб не затьмарював урочистості всенародного свята. Отой бідний ремісник і я, найвищий державний сановник, обидва однаково розуміємо все, що діється нині, але ні він, ні я не можемо протестувати. Навпаки, на свої кошти й своїми силами влаштовуємо цей парад, а в душі сміємося. Всі сміємося, крім одного хіба Ібрагіма, який їде на білому коні. Як же вибратися з цього колеса?"

Дервіші бігли юрмами попереду процесії, несамовито верещали, від їх вереску чманів народ, бився в конвульсіях, дехто вибігав на дорогу, падав і цілував сліди копит султанського коня.

"Чи не єдине, на чому тримається імперія, — з жахом подумав великий візир, — це груба сила і фанатизм, розбурханий такими видовищами?"

Імператорський почет прямував до мечеті Еюба, названої ім'ям Магометового прапороносця, який у 48-му році хижри пішов завойовувати Константинополь і загинув тут. Султан Магомет Завойовник, здобувши столицю Візантії, спорудив біля гробу Еюба мечеть, в якій зберігалась одна з чотирьох шабель халіфів пророка — шабля Османа. Нею нині мали оперезати нового султана Туреччини.

Процесія зійшла з широкої вулиці Шахзаде в тісні провулки, видовжилася, народ не вміщувався, залишався в багатих кварталах. Султана зустріли дерев'яні й саманні халупи. В далині, над берегом Золотого Рогу, показалася невелика однокупольна мечеть, а поруч — мармурова усипальниця прапороносця Еюба.

— Це тут криниця з водою безсмертя? — нахилившись до великого візира, наївно спитав Ібрагім. Він чув цю легенду ще в дитинстві, тепер цікаво було дізнатися, скільки в ній правди.

Аззем-паша прокинувся від задуми, глянув на Ібрагіма насмішливо і відповів, забуваючи про титулування:

— Ця криниця тепер безводна. Вона висохла, чекаючи безсмертних людей, і нема надії, щоб бризнуло джерело.

Ібрагім не зреагував, та й не було коли. Розступилися кипариси, відчинилися ворота, на порозі мечеті стояв шейхульіслам. Султан зліз із коня, яничар-ага роззув його, обмив йому ноги. Верховний духівник сім разів благословив Ібрагіма, потім підійшов до нього, і прив'язуючи до пояса меч, промовив:

— Царю наш, хай вітає тебе аллах і Магомет, пророк його, пануй нам щасливо й довго.

Ібрагім випростався і продекламував у відповідь слова, яких навчив його шейхульіслам:

— Присягаю, що зелений прапор пророка розвіється від Багдада до Відня, від Каїра до Корсіки. Я завоюю німецьку землю, а на вівтарі святого Петра в Римі звелю годувати свого коня.

Аззем-паша, схиливши голову, промовив побожно:

— О султане, хай сповняться ці слова великого Баязета.

Ібрагім знітився, збентежено забігали очі, шейхульіслам, звівши до неба очі, шептав слова молитви.

Ювелір Хюсам з дружиною Нафісою сиділи на бруку навпроти яничарських казарм, біля яких мав зупинитися коронований султан, повертаючись із мечеті Еюба. Нафіса ще надіялась побачити свого вихованця Аліма.

Довжелезні казарми стояли тут, у центрі міста, ще з часів Урхана, творця султанської піхотної гвардії "йені-чері". Ні один султан не наважувався поминути ці казарми, повертаючись у Біюк-сарай з мечем Османа при боці. Чи міг передбачати Урхан, що його ідея оновлення турецького війська так жорстоко обернеться проти спадкоємців османського престолу? Чи міг угадати, що воїни, які мали стати слугами трону, самі заволодіють ним і саджатимуть на нього собі вигідних султанів?

Але тоді таке військо було необхідним. Туреччина воювала без перепочинку, не маючи регулярного війська. Урхан зібрав потурчених полоняників — босняків, греків, вірмен, озброїв їх і взяв на своє

утримання, щоб були слухняними. Засновник дервішського ордену Хаджі Бекташ благословив нове військо. Опустивши довгий чернечий рукав на голову першого яничара, мовив: "Називайтеся "йені-чері". Хай буде ваше обличчя грізним, рука переможною, мечі гострими, а хоробрість нехай стане вашим щастям".

Для підтримання престижу нового війська Урхан сам записався в першу орту [64], а всьому корпусові дав герб — ложку, щоб нагадувала воїнам про те, що воювати вони мають за султанський харч. Цю емблему воїни носили на вирізці високої шапки над чолом. Ложка — символ наживи — сподобалася яничарам. Небавом вони самі почали створювати такі емблеми. Казан, у якому варилась їжа, став священним символом орти і дорівнював прапору. Залишити котел у руках ворога вважалось найбільшою ганьбою, перевернутий котел ставав сигналом до бунту. Військові ранги теж запозичили з кухонного лексикона. Полковника орти називали чорбаджієм — майстром великої супниці, лейтенанти називались сакка-башами — водоносами. Апетити яничарів зростали і згодом почали проявлятися не тільки в емблемах і рангах. Яничари вимагали підвищення плати за службу, домоглися визнати їх кастою, рівною улемам [65]; щоб мати запоруку серед духовенства, закріпили дев'яносто дев'яту орту за орденом Хаджі Бекташа. Врешті почали диктувати свою волю султанам.

З казарм почали виходити яничари — сини Греції, Болгарії, Грузії й українські мальви. В коротких шароварах і кунтушах, у високих з білого сукна шапках з довгими шликами, вони вишикувались в ряд для зустрічі султана.

Попереду першої орти, до якої повинен був підійти Ібрагім, стояв молодий чорбаджі-баша.

Нафіса підвелася з бруку.

— Хюсаме, поглянь на нього, такий схожий на нашого Аліма.

Сиди, сиди, — смикнув Хюсам дружину за фередже, — це командир орти, Алім же зовсім молодий.

Заметушилися люди на вулиці, загомоніли, закричали — до яничарських казарм наближалася султанська процесія.

Ібрагім зупинив коня біля вишикуваної першої орти. Нур Алі під'їхав до чорбаджі-баші. Молодий полковник із коротко стриженими чорними вусами, орлиним носом витягнувся перед агою яничар, чекаючи його команди. Нур Алі вдоволено усміхнувся. Він не жалкуватиме, що під Багдадом призначив цього гордопоставного гяура башею першої орти. Тільки такі, рівні силою і завзяттям, можуть бути справжніми супротивниками своїх хоробрих співвітчизників. Нині ж молодому чорбаджієві випало особливе щастя: вітати від яничарів нового султана і записувати його до свого полку.

Нур Алі кивнув головою.

Чорбаджієві подали чашу, наповнену щербетом, і він, карбуючи крок, підійшов до султана.

Великий із великих, султане над султанами! — промовив голосно. — Раби твої, непереможне військо яничар, хочуть зустрітися з тобою в країні золотого яблука — на Дону, Дніпрі і Віслі!

Ібрагім взяв чашу з рук чорбаджія, вихилив до дна, наповнив її вщерть золотими монетами і вигукнув до яничар:

— Воїни! Згадайте славу римлян, колишніх повелителів світу. Продовжуйте їхню славу. Перемоги магометан хай будуть для невірних карою небесною!

Великий візир, шанобливо схиливши голову, мовив:

— Хай кануть у серця воїнам слова великого Магомета Завойовника.

Ібрагім блимнув очима на Аззем-пашу. Він аж тепер зрозумів, що візир глузує з нього.

Яничари вигукнули дружно:

— Кизил ельмада герюшюрюз! [66]

А коли затихла луна і над майданом залягла хвилева тиша, почувся враз жіночий лемент:

— Аліме, сину мій!

Стара жінка проривалася через ланцюг субашів, простягала руки, повторюючи:

— Ти живий, Аліме, синочку мій!

Чорбаджі повернув голову на голос жінки. Він упізнав Нафісу, густо побагровів, погляд його зустрівся з Нур Алієвим. Бачив, як субаші волочать жінку через вулицю, б'ючи й штовхаючи її, і не зморгнув оком.

На вулицях веселився народ. Султанський почет прямував до Біюк-сарая, минаючи двір Айя-Софії, де поруч із тюрбе [67] султанів виросла нова могила. Старий тюрбедар [68] читав уголос фатиху [69] за упокій душі Амурата IV. У головах лежала біла чалма, на шовкових шалях, що вкривали гріб, золотів напис: "Тільки бог вічний".

Наступного дня в годину прийому великий візир Аззем-паша зайшов у тронний зал повідомити падишаха про стан державної скарбниці. Ібрагім сидів на троні й насторожено дивився на величного старця, який гордо, не кланяючись у пояс, ступав серединою залу. Знав молодий

султан, що ця людина є нині господарем імперії, і довго ще Аззем-паша вирішуватиме державні справи, не радячись, а доповідаючи про них султанові. Так сказав шейхульіслам. Ібрагім вдоволений був із цього, адже він ні з чим не обізнаний, але згадалися єхидні слова візира під час параду, і в душі несвідомо наростав протест проти будь-якої його пропозиції.

— Я повинен, — сказав Аззем-паша, — ознайомити тебе, о султане, з станом державної скарбниці, яка держить цей трон. Довголітня війна з персами спорожнила куфри, а здобуте багдадське золото не наповнило їх. Крім цих мішків із грішми, що стоять напоказ біля дверей залу дивану, в особистій султанській скарбниці небагато знайдеться. Чи не варто б зменшити плату...

Ібрагім підвів руку, зупиняючи великого візира. Дотепер він був позбавлений потреби мислити, але вчорашня церемонія вже почала лягати тягарем відповідальності на плечі. Йому ще хотілося по-хлоп'ячому скрикнути: "Дайте мені спокій, я хочу відпочити", та розумів, що мусить щось робити в цій державі, якою звелено йому керувати. Як керувати? Чиїми руками, чиїм розумом? Радили слухатись великого візира, але Ібрагім не хоче, не хоче! Майнули перед очима образи потайної валіде, гидкого кизляр-аги Замбула, і зупинилася стрічка пам'яті на постаті Нур Алі, який, мов ангел Монкір, що веде людину понад пеклом у рай, появився кілька днів тому у дверях двірцевої тюрми.

— Накажи покликати Нур Алі, — сказав. — Він воював з Амуратом у Багдаді, йому ж і краще знати про воєнні витрати.

— Ліва рука, султане, не знає, що робить права. Нур Алі воював у Багдаді, я ж залишався у столиці. Яничари бились, щоправда, хоробро, проте надто великої плати вимагають за кров. Про це добре знає дефтер-дар і я — великий візир.

Замбул, що стояв за портьєрою, підслуховуючи, миттю вибіг, і за хвилину перед султаном стояв зігнутий у пояс яничар-ага.

— Я слухаю тебе, султане.

Ібрагім придушив у собі здивування: як швидко все робиться! Тільки-но задумав покликати Нур Алі, а він уже тут, наче прочув бажання султана.

— Що можеш ти сказати про витрати на війні з персами, Нур Алі? — запитав султан.

— Багато крові пролилося, султане. Чи зуміють навіть найбільші мудреці світу назвати скарб, дорожчий за кров султанських лицарів? А ще коли згадати, що вона лилась невинно, не в боях, — в зачинених казармах на Скутарі від меча жорстокого Амурата. І ні одного акче не заплачено ні за багдадську, ні за скутарську кров. Твої воїни чекають плати, султане, — закінчив викличне яничар-ага.

Ібрагім зрозумів: Нур Алі не просить, а ставить ультиматум. Він знає, що це значить, коли яничари вимагають грошей, а султан не може їх дати. Султана Мустафу вперше в історії Туреччини скинули яничари з престолу, коли той знизив платню яничарам. Та цього хоч залишили живим. Жорстокішою була доля його сина Османа II. Після поразки під Хотином яничари зажадали такої ж, як і нині, плати за кров — золотом. Не знайшовши ні алтина в порожній скарбниці, Осман наказав перетопити золотий посуд, що зберігався у фортеці Едікуле. Золото виявилося низькопробним, на ринку курс грошей катастрофічне впав. Тоді шістдесят яничарських орт, весь стамбульський булук, збунтувались. Яничари поперевертали на кухнях казани з пілавом, забарабанили по них ложками, покидали тарілки і вийшли на Серальський майдан. У смертельному переляку Осман наказав стяти голову великому візирю і виставити її на золотій таці перед брамою — ось, мовляв, винуватець. Але це не спинило розлютованих яничар, вони

вдерлися до тронного залу і зажадали плати справжнім золотом. Осман показав на дефтердара — то він розтратив скарб, але і це не допомогло. Яничари накинули султанові шнур на шию, витягнули на вулицю й мертвого поволокли містом на пострах Османовим нащадкам.

Не уник підступної смерті, зрештою, владний приборкувач яничар Амурат IV. А він, Ібрагім, їх ставленик. Яничари посадили його на трон, вони ж можуть і скинути. Не як повелитель, а як невільник, що ладен дати за себе будь-який викуп, проказав квапливо:

— По п'ятсот піастрів на орту... По п'ятсот!

Обличчя Нур Алі проясніло — щедра була плата, і жахнувся Аззем-паша. Яничар-ага, кинувши переможний погляд на візира, миттю зник за дверима.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

В Туреччині та на брамі кам'яній

Там сиділи два братчики молодії.

Один сперся на поруччя, задумався,

Дрібненькими слізоньками умивався.

Ой стій же ти, милий брате, не журися,

Яка красна Туреччина — подивися!

Українська народна пісня

Мішки з грішми розвозили по казармах, кидали по одному перед кожну орту. З казарм вибігали яничари, намагаючись випередити один одного — хто перший схопить мішок, той отримає десять піастрів у нагороду.

Чорбаджі Алім — чорнобровий красень, одягнутий у дорогий червоний кунтуш, стояв обабіч і чекав, коли його заступник по казармі ода-баша подасть йому мішок із грішми. Сягнув рукою, вийняв золоту монету, подав її переможцеві, а коли яничари розділили золото між собою, мовив урочисто:

— Я віддаю свою платню вам, хоробрі воїни, щоб ви сьогодні побенкетували на честь султана Ібрагіма.

Нині він міг бути щедрим. Алімові випало щастя, яке трапляється раз на десяток років одному з тисяч: він подав коронованому султанові чашу щербету. Йому тільки двадцять п'ять років, і вже чорбаджі, завтра з благословення султана стане булук-башею, післязавтра — яничар-агою. І хай буде благословенний той день, коли кримський хан Джанібек-Гірей вирушив трьома шляхами на Україну, щоб помститися козацькому гетьманові Тарасові Федоровичу за зруйнований Перекоп. Щедру плату взяли тоді ногайці з України — безкарно. Тисячі бранців пішли на сириці до Перекопу, не надіючись ні на визволення, ні на викуп. І слава аллаху.

Яничари бенкетували. Порозсідавшись навколо котла, з якого курилась пахуча каурма [70], вони їли і крадькома запивали вином; збоку на килимі за тацею, вивершеною помаранчами і ананасами, сидів Алім і теж пив вино.

Все, що минуло, здавалось йому тепер вервечкою снів, бо дійсність для нього починається нині, а сни повинні канути навіки в небуття.

Та все-таки вони були.

Стояла колись білостінна хата посеред великого хутора, а в тій хаті, обсадженій головатими соняшниками, жила молода козачка з хлопчиком Андрійком. Серединою села бігла курна дорога, вздовж якої струнчились двома рядами дерева, схожі на кипариси.

У дворі гелгекали гуси. Андрійко любив цей безугавний гам: він будив хлопця вранці і виганяв у широкий степ. А степ безмежний, його не можна перейти ні за день, ні за два, тому часто аж смерком повертався додому і покірно вислуховував докори жінки, яку називав мамою.

— Де ти бродиш, козаче, до ночі? — сварила мама. Вона тулила до себе одинака і завжди при цьому нагадувала йому, що колись не в степу, а он у саду, пропав його маленький братик. Татари наскакують, цигани вандрують... — Ось приїде батько з походу, поскаржуся йому.

Батька Андрійко бачив зрідка. То був статечний довговусий козарлюга в синьому жупані, з шаблею при боці; гості звали його паном сотником. Знав Андрій, що батько воює з татарами у тій далекій кримській землі. Тут же татарів ніде не бачив, тому й не боявся їх, хіба іноді вночі, коли надворі гриміло, блискало і шуміли дощові потоки. Але вдень, коли все довкола пахло, аж дух захоплювало, — звідки могли взятися ті злі люди, що їздять на конях і забирають дітей із собою? А навіть якби були, то як знайдуть його у високій, мов ліс, траві?

Баранчики білих хмарок пливли над степом, навкруги щось без угаву дзвеніло, присипляючи. Прокидався, коли розпечена сковорода торкалась обрію, — тоді чвалом біг додому, а по спині все-таки снувались мурашки страху.

Найцікавіше було ходити у степ із пастухами, що пасли громадську череду, її вигонили далеко, на цілий день, тоді мати сама споряджала йому торбину, з якої тягло спокусливим запахом свіжого хліба, сала й часнику. Корови розкошували соковитою травою, хрумкотіли й форкали

коні, пастухи, погейкуючи, віддалялися, а хліб солодко пах і ніде так не смакував, як тут — на степовій волі.

А коли ляжеш на спину і незворушно дивишся в глибоке небо, тоді бачиш усе, про що мріється: батько на яблукастому коні, а поруч з батьком він сам — на білому, і шабля в руках, і червоний жупан розвівається на вітрі. Ось мчать вони обидва, тільки вихор біля вух; втікає гостроверха татарва, шабля свиснула в повітрі — чах, чах! — летять погані голови з пліч, а коні рвуть копитами землю, тупотять, тупотять, тупотять...

Кинувся, схопився на ноги, що це? Чотири вершники з брунатно-сірими обличчями, косоокі, люті, стоять над ним, щось викрикують незрозумілою мовою. Пустився втікати — та це ж татари! — один вершник зіскочив з коня, схопив його під пахву і посадив у сідло поперед себе. Андрійко запручався, заверещав, тоді йому заткали шматою рот і поскакали по безлюдді.

Потім було багато людей, які ридали, голосили. Андрійко шукав очима хоча б одного знайомого обличчя — не знайшов нікого. Якась жінка сказала йому, що до його хутора татари не дійшли, бо звідкись начебто женеться козацька погоня.

Ще жевріла надія, що наздоженуть козаки. Та згасала вона з кожним днем. Брели люди, зв'язані по кількадесят воловодами, витоптували в степу чорний шлях, і лише гайвороння летіло слідом.

Татарин віз Андрійка в своєму сідлі, шмагав нагайкою ясирних, а до нього не торкнувся й пальцем, годував та все примовляв: "Якши джигіт, біюк бакшиш" [71].

Страшніше було на привалах. Дикі ногаї розв'язували дівчат, жінок і прилюдно ґвалтували, немічних і хворих вбивали — жах добирався до

серця хлопця. Благально дивився в очі татаринові, і той чомусь приязно всміхався до нього.

"Чому? — думав Андрійко. — Чому косоокий ні разу не вдарив мене нагайкою? Може, тому, що я покірно дивлюся в очі своєму панові? Он лежить чоловік із розрубаною головою. Він кидався до ногайця, коли той забирав у нього дочку для соромної втіхи, — і тепер мертвий. Не допоміг нічого, а життя втратив. Був би сумирний — жив би. Б'ється дівчина в риданні — подвійне зараз горе в неї: безчестя і сирітство... Тож єдиний вихід для невільника — покора".

Смішним здалося зараз оте видіння в небі: він із батьком женеться за татарвою на коні. Дурниці, ніхто таку силу не поборе, немає козацьких погонь — це вигадка нещасних для своєї потіхи. Нема ніде того Трясила, що трусить кримською землею, — то мамина казка. Є тільки татари, які панують над усім світом і роблять те, що їм забагнеться. Треба з цим змиритися, інакше — смерть.

Скільки днів минуло — годі злічити. Зупинилася валка перед п'ятигранною вежею, що височіла над гнилою водою Сиваша. "Перекоп", — сказали бранці. Кінець вільних степів, ворота до вічної неволі. Буйні шовкові трави змінилися сухою колючкою, важкі чорні дрохви збилися понад берегом, наче отари баранів у полудневу спеку; на каменях, схожі на розбійників, чатували яструби, і ширяли під небом чорні орли. Чужинецька чужина...

І вже не залишилось в Андрійка ні крихти віри в те, що десь тут батько, сміливий і хоробрий, воює з ворогами, — це теж мамина вигадка. Ніхто ніколи не займав цих мурів, ані високого валу, що загородив перешийок від голубої гладіні моря до боліт, звідки тягне терпким запахом солі і гнилою рибою. Вежа вперлася задньою стіною у вал і двома зачиненими брамами та жерлами гармат зупинила татарів і бранців. Велика голова сови, висічена в камені між брамами, загадково дивилася на людей, що втомлені падали з ніг, і говорила до них розумними очима. "Така ваша доля".

Андрійко вдивився в очі нічної птахи: їй дано бачити світ тоді, коли його не бачать люди, тому знає вона більше. Люди за щось борються, страждають, гинуть, а птаха знає, що все те даремно; люди на щось надіються, а птаха знає — нема на що. І тому промовляє мовчки досвідченими очима: "Заспокойтеся і покоріться. Така ваша доля".

Хлопець відчув, як назавжди розвіялися його надії на порятунок. Бо нема в людей власної волі для здійснення своїх бажань. Є воля долі, і опиратись їй безглуздо — вона байдужа до людських прагнень, як ось байдужі ці великі пташині очі до горя бранців, із яких знущається здичавіла татарва.

Татарин зсадив Андрія з коня, поплескав його по плечу і спитав, ламаючи українські слова:

— Як назвав тобі мама?

Чорбаджі Алім і нині пам'ятає те дивне ім'я, що було колись його власним. — Андрій, — відповів.

— Алім будеш. Чула, Алім!

Косоокий наказав йому скупатися в морі, сам виправ своєму бранцеві сорочку, і ще не встигла вона висохнути, як старший валки загорланив на ясирних, щоб піднімалися.

Засвистіли нагайки, почалося паювання.

З брами, біля якої стояли на варті зовсім не подібні до вилицюватих ординців молоді воїни, вийшов огрядний чоловік у чалмі і скомандував щось. До нього дрібно підбіг Андрійків хазяїн, поклонився і показав рукою на своїх бранців. Чоловік у чалмі не звернув на нього уваги, підійшов до крайньої ясирної групи, потім до другої, третьої, розводячи окремо чоловіків і жінок. Лемент, голосіння вдарились об мури фортеці.

Та не зморгнула оком камінна сова, і байдуже дивилися вартові яничари на розподіл ясиру.

З кожної групи турецький мубашир відраховував щоп'ятого, — чоловіка і жінку, вибираючи найсильніших, найвродливіших, і відводив убік. А коли дійшло до Андрійка, татарин розвів руками, сказав:

— Великий бакшиш для султана, ефенді. Мубашир заголив хлопцеві живіт, потім спину, розтулив йому рота і поводив пальцем по зубах, а татарин усе примовляв і улесливо усміхався. Довго морщився ефенді, заперечливо хитав головою, врешті забрав Андрійка і підійшов до інших груп.

Відбір данини для султана тягнувся до передвечір'я. Андрійко опинився серед гурту хлопців, яких заганяли у браму фортеці. Він простягнув руки до свого хазяїна, та ногаєць знизав плечима і вимовив:

— Кісмет...

Це було перше слово, яке зрозумів Андрій без тлумачення. Доля. Така доля — і нічого не вдієш. Це саме слово говорила камінна сова, і диво: від нього вселявся в душу спокій.

— Кісмет... — прошепотів чорбаджі Алім. — Кісмет! — крикнув, стукнувши чашею об долівку.

Та ніхто з яничарів не звернув на нього уваги. Воїни бенкетували. Алім налив ще раз повну чашу вина і вихилив.

Галера з ясиром, відібраним для султана, наближалася до Босфору. Мубашир віз падишахові данину від татар: степових красунь — у гарем, добірних чоловіків — до галер, і щонайцінніший товар — хлопчиків — для яничарського оджака [72].

Вижовклі від морської хвороби, чисто одягнені й пострижені хлопці сумно вдивлялися в круті береги вузької протоки. Галера увійшла в лійку між мисами Румелі і Анадолу. По обох боках на горбах, порослих кипарисами і кедрами, розкинувся чужий край: невеличкі густі села з мінаретними шпилями, форти, замки, башти, апельсинові гаї.

Андрій, нагодований і вбраний, уже забув про доброго татарина — тут з ним поводились не гірше. Він із цікавістю приглядався до мальовничих берегів. Згадував розповіді батька про страшний бусурманський край, забриніли в пам'яті пісні сліпих бандуристів про тяжку турецьку неволю — все те ніяк не збігалося з враженням від цього світу, що лежав, зеленоміражний, над босфорськими водами. І де ті жорстокі турки? Мубашир часто підходив до Андрія, говорив до нього по-своєму, хлопець швидко схоплював мову. Ефенді казав йому стежити за порядком, ділити їжу — Андрій був старшим від інших хлопчиків. Це призначення старшим було для нього приємним та й вигідним: вія отримував ласкаву усмішку від турка і більшу порцію баялди.

Галера причалила до берега у Золотому Рогу. По обох берегах затоки блищало золотими куполами мечетей, рясніло лісом мінаретів велике місто. Воно топилося в садах і вабило незнайомістю. Тепер Андрій уже не боявся долі — забувся свист татарських нагайок, лемент бранців: у галерних трюмах усю дорогу панував спокій, і три рази на день заходив до хлопців привітний мубашир.

Ось він зайшов і наказав виходити один за одним на верхню палубу. Сюди не впускали нікого під час подорожі. Андрій ступив на дощаний поміст і враз жахнувся від того, що побачив: на двох рядах лавок по шестеро сиділи приковані ланцюгами до весел виснажені, зарослі чоловіки, роздягнуті до пояса. З-під шкіри випинались суглоби, спини списані синіми пругами, кайдани повиїдали зап'ястя до костей, спалені гарячкою очі каторжників дивилися на хлопців, і почувся раптом стогін поміж гребцями:

— О Україно... О діти мої!

Засвистіла таволга, пробіг ключник між рядами, лупцюючи направо й наліво, верещав, і вирвалась раптом нерівна пісня — здалося, що це він, ключник, примусив людей заспівати:

Плачуть, плачуть, козаченьки

В турецькій неволі...

Таволга шмагала по обличчях, закипались криваві басамани на голих спинах, бризкала кров, а пісня не вгавала:

Гей, земле проклята турецька,

Віро бусурменська,

О розлуко ти християнська!

Почувся плач дітей. Обличчя доброго ефенді налилося кров'ю, він прискочив і почав бити хлопців кулаком по обличчях — тих, хто плакав.

Андрій здригався всім тілом при кожному свисті пружної перекопської лозини, суворі вусаті обличчя гребців нагадали йому козаків-сусідів, батька, пісні кобзарів згадалися, та він закусив до крові губи, стримуючи плач. Знав, що від того, покотиться чи не покотиться по його обличчю сльоза співчуття і жалю, залежатиме його доля на довгі роки. Треба витримати, бо ж треба жити. А його сльози не допоможуть цим людям. І їхні сльози не допоможуть йому. Є кісмет — доля. Від неї все залежить, і їй треба коритися.

Розлючений мубашир підбіг і до нього, рука в розмаху зупинилася. Вимовив:

— Добрий будеш яничар!

Позаду завмирала пісня, стихав таволжаний свист, хлопчики йшли берегом до воріт султанського палацу.

У дворі їх вишикували в довгий ряд, і тоді вийшов до них сивобородий чоловік — великий візир — у супроводі білих євнухів.

Євнухи розбіглись уздовж ряду, приглядалися до облич хлопців, запитували імена, принюхувалися, мов голодні пси, і кидали коротко: "В медресе", "на човни", "до саду". Хапали за руки, групували і швидко виводили за ворота.

Підійшла черга до Андрія. Він виділявся серед хлопців ростом, міцною поставою, вражав характерно закроєний ніс, чорні широкі брови. Євнух наблизив до нього безбороде обличчя, єхидно придивлявся до козацького сина, батько якого, певно, палив Трапезунт або Скутарі. Спитав:

— А тебе як звати, каззак?

Чекав погордливої відповіді від степового орляти, щоб потім помститися страшним присудом: "До німих".

Завагавшись на мить, Андрій відповів чітко по-турецьки:

— Я називаюся Алім.

Євнух здивовано звів брови, задоволене хмикнув мубашир.

— У сім'ю на виховання, — кивнув великий візир.

Вервечка картинок-спогадів обірвалася. Перед очима постала стара жінка, яка вчора проривалася крізь ряди субашів із зойком, що може вихопитись тільки з грудей матері: "Аліме, синочку мій!"

Нафіса... Алім колись любив її. Він був ще малий, потребував ніжності і мав її. Алім вдячний Нафісі — вона навчила його своєї мови і віри, впровадила в нове життя, яким він живе сьогодні. А це не прийшло так легко.

Алім добре пам'ятає молитви, яких вчила рідна мати. Вони були зрозумілі й милозвучніші, спочатку він потайки шепотів їх перед сном. Нафіса не лаяла за це, але щодня, свято переконана, що її віра справедливіша, вчила його корана. Бачила, що хлопець довіряє їй: ретельно молиться п'ять разів на день, виконує мусульманські обряди. Та не здогадувалась вона, не знала, що діється в душі юнака.

Алімові потрібні були нова віра і мова, він розумів це. Тому перестав молитися по-материнському. Бо що з них, тих молитов, коли тут інший бог, і від цього бога він залежний? Проте весь час відчував роздвоєння в душі: двох богів він знає, і обидва чужі. Той, християнський, тепер над ним невладний, тож немає потреби звіряти йому свою душу. А мусульманський бог зовсім чужий. Однак він є, керує людським життям на цій землі, де Алім живе, і з цим богом треба рахуватися. Треба коритися йому, як колись мубаширові на галері. Та разом з таким прийняттям нової віри зникали святощі з душі хлопця. Все в цьому світі підпорядковано користі, тож і він, Алім, мусить якось скористатися з життя. Хюсам заробляє на хліб ювелірними виробами, колишній батьків сусід на Україні — ралом, йому ж необхідно погодитись з новою вірою, щоб міг колись жити з меча. Все це просто і зрозуміло. А тому мусульманський бог потрібен йому настільки, наскільки вимагає цього меч, мова — теж, материнська любов Нафіси — також. Тепер меч уже є. Тож хай не сердиться Нафіса. Її любов стала нині такою ж непотрібною, як колись добрий християнський бог. А мова й віра — стає в пригоді.

Алім швидко сприймав науку Хюсама і Нафіси, все рідше снився рідний степ, а потім і зовсім забувся, як забуваються речі, без яких легко можна обійтися.

Старий Хюсам, милуючись степовою вродою юнака, полюбляв іноді називати його козаком, та морщився від цього слова Алім, усе здавалося йому, що між ним і родовитими мусульманами вмисне роблять якусь різницю, що звучить це найменння погірдливо. Глуха ненависть до Придніпровського краю засівалася в серце, адже саме через ту землю, де народився, не може він дорівнятися новим співвітчизникам, хоч знає коран не гірше за них і знаменито розмовляє по-турецьки.

Нафісу називав мамою, та прийшов час, коли поняття "мама" стало таким же тягарем, як колись сни про степ. Аліма взяли на військовий вишкіл в яничарські орти. Заплакана Нафіса провела юнака до самої казарми і на прощання почепила йому на шию амулет. Цей срібний ромбик із зерниною мигдалю всередині любовно вирізьбив Хюсам. На очах у яничарів Нафіса обняла Аліма, поцілувала і тихо заплакала. І тут пролунав регіт — глузливий, злий.

Розчервонілий від сорому хлопець вбіг до казарми, яничари смикали за амулет, шарпали поли кафтана і, замість шаблі, дали йому виточену з дерева ляльку

Цілу ніч простогнав юнак на своєму лежаку — осміяний, принижений, а вдосвіта тихо піднявся, зірвав із шиї амулет і викинув його у відхожу яму.

Алім швидко змив із себе ганьбу Нафісиного поцілунку. Він добре стріляв із лука, з яничарки [73] і пищалі [74], обганяв своїх однолітків у шалених перегонах на Ат-мейдані. Слухняно виконував накази, бо непокірних били палицями в п'яти; ретельно вивчав військову справу, бо бездарних посилали в цех м'яти шкури. Ріс мовчазним, бо знав, що в того життя довге, в кого язик короткий: вночі біля кожного п'ятого учня лежав євнух і підслуховував, хто, про що і якою мовою перешіптується, щоб потім вільнодумців покарати голодом.

Алім прагнув стати воїном. Чекав з нетерпінням того дня, коли його назовуть яничаром і запишуть в орту

Минуло кілька років, поки цей день настав. На площі перед казармами вивісили криваво-червоне полотнище з срібним півмісяцем і кривим мечем. Весь стамбульський булук [75] вивели на майдан Навпроти яничарів вишикували аджем-огланів. [76] Імам прочитав молитву виголосив проповідь:

— Ви гвардія султана. Ви охорона імперії. Будьте гідними звання йені-чері і не забувайте, що найлютіші ваші вороги — болгарські гайдуки, сербські ускоки, грецькі клефти і українськи козаки.

Високий чорновусий Алім стояв на правому фланзі Він нині, нарешті, отримав яничарські регалії — це означало, що йому повністю довіряють. Та останнє слово імама неприємно шпигонуло в серце — здалося, що на нього, саме на нього зиркнули сотні очей. Повів головою наліво і заспокоївся: аджем-оглани дивилися на яничара-агу, який підходив до їхніх рядів

І тут почувся злобний шепіт ззаду, мабуть, адресований сердарові [77], та спалахнули рум'янцями смагляві щоки Аліма...

— Байда...

Це хтось із ляхів. Ім'ям Байди Вишневецького, що загинув, підвішений гаком на мурі фортеці Едікуле, ображали польські яничари українських. Це була найтяжча образа. Алім стиснув ефес шаблі і насилу стримався, щоб не освятити її кров'ю.

— Байда... — повторив чорбаджі Алім, і тоді спалахнула в мозку найстрашніша згадка. Він випив ще одну чашу вина, щоб залити, втопити небажаний спогад, але безголова постать у закривавленому фередже не вступалася з-перед очей, стояла перед ним, як недавно у

снах. Від цієї примари хотілося втекти з казарми, та насторожилися яничари, побачивши, як зблід їхній чорбаджі-баша. Алім напружив сили і глянув на привид упритул. А тоді відчув, що більше його не боїться. Вчора трапилася в його житті подія, яка виправдовувала, видно, непростимий гріх, і цей привид з'явився тепер не для докорів, а для утвердження Алімової влади, сили і жорстокості. Бо віднині ці якості, а не жалюгідні муки сумління, вестимуть його в житті.

То сталося в Багдаді Рано-вранці Амурат, вислухавши від меддаха Омара зловісне тлумачення сну, очманів. Та замість стяти віщунові голову, він наказав штурмувати стіни міста і сам кинувся в бій.

Алім між першими видряпався на мур. Чи то повела його жадоба битви і слави, чи то з персами хотів звести рахунки — але за що? А може, гнали його до бою пильні очі чаушлара [78], що гасав позаду орти на фарбованому коні і приглядався, як б'ються воїни, щоб потім доповісти яничару-азі. Добираючись по драбині до гребеня муру, звідки вже котилися додолу безголові яничари, Алім ще раз оглянувся: так, чау-шлар не зводить саме з нього погляду. І тільки з нього. А в тому погляді — старе недовір'я, а той погляд мовчки вимовляє найогидніше слово: "Козак, козак, козак!" Алім відчув тепер гостріше, ніж будь-коли, як він ненавидить те плем'я, яке його породило! "Козак", — говорив Хюсам, милуючись вродою юнака; "козак", — дражнили його в сварках товариші; "козак"! — гримав на нього імам, коли Алім збивався на якійсь сурі корана. Це слово іноді доводило юнака до сказу.

А чаушлар ось стежить за ним пронизливими очима, бо не вірить у його щиру ненависть! То йди, скачи на фарбованому коні і поглянь, як Алім воює за найсправедливішу віру безбатченків.

Він видряпався на мур і оскаженіло кинувся на противників. То козаки чи перси? А, все одно!

"Дивися, чаушларе, пильно дивись і оціни ж нарешті справжнього яничара!"

Наглядач на зеленому коні помітив його старання. Він прискакав до яничара-аги і показав на Аліма булавою. А коли перське військо було розбите і куріли руїни Багдада, коли яничари розбивали підвали і виносили скарби, їжу і напої, Нур Алі покликав до себе Аліма і сказав:

— Ти хоробрий воїн, і я хочу призначити тебе на місце загиблого в бою чорбаджія першої султанської орти. Та щоб тобі назавжди повірили, що ти до кінця відданий ісламу і його величності падишаху, мусиш... Сюди її! — махнув рукою, і зброєносці привели перед Аліма молоду жінку з розпущеним русим волоссям у білому фередже. — Це наложниця гарему шахського сановника. Вона родом із того поганого краю, що плодить розбійників, грабіжників нашої священної землі. Ця козачка зарізала нині двох яничарів, які хотіли зблизитися з нею. Ти мусиш її скарати.

Алім ще не вбивав жінок, а ця, на диво, нагадувала ту, яку колись, у ті малопам'ятні часи, називав мамою. Рука з ятаганом опустилась, і почув Алім мову, яку — о прокляття! — ще пам'ятав:

— Козаче, соколе, — промовила тихо дівчина. — Мені, орлиці, теж обрізали крила, як і тобі. Але в мене ще залишилися руки, і я ними викупила ганьбу. Чей і тобі не пізно. Зрубай голову хоч одному ворогові, і бог, і люди простять тобі.

Війнуло від цих слів запахом скошеного степу, гірким полином, вечірньою м'ятою, щебетом жайворонка над весняною ріллею, а в синьому небі два вершники помчалися за татарвою... Нахлинуло це так раптово, що — мить, і він втратив би все. Та дівчина, побачивши вагання яничара, підступила до нього і мовила голосно, твердо, люто:

— Твій предок Байда три дні на гаку висів і не зрадив, а ти боїшся смерті, що станеться в один мент? Три дні...

Не доказала. Свиснув ятаган, покотилася дівоча голова. Тіло впало Алімові до ніг, кров бризнула на шаровари.

— Вітаю тебе, чорбаджі-баша, — почув Алім голос Нур Алі, та не побачив сердара за червоною каламуттю, що залила очі.

Вона приходила до нього вночі і говорила завжди:

"Козаче, соколе..." Ці слова вже не навівали запаху скошеного степу, а тільки лють на докори сумління, яких не сміє бути в чорбаджія. І за що докори? За той дитячий короткий сон, який давно розвіявся, який тепер став зовсім зайвим?

Яничари бенкетували.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Перше, ніж увійти, подумай, як вийдеш.

Східна приказка

За Карантинною Слободою тягнеться вниз до моря західне передмістя Кафи. Весною, коли перепадають дощі, тут буяють бур'яни і полин, влітку вони збиваються в клоччя і тліють на вітрах; тріщать без угаву цикади і ліниво визирають із тріщин голодні ящірки.

Димове повітря тремтить над вигорілим побережжям, а сонце вже хилиться з полудня і не так пражить. З низьких мазанок вибігають голомозі татарчуки, збігаються до моря, кидають у воду галькою, верещать, тлумляться. Нараз зупиняються вражені, зчудовані. Над

бухтою під кручею стоїть на камені шпичкувата дівчинка: вітер розгонить її довге хвилясте волосся, лопотить малиновим сарафаном, а вона вдивляється в голубі озерця, що розкидалися по морській гладіні, і не чує гамору хлопчаків. Сріблястий пруг потягнувся за байдаком — ось він зникає за горизонтом, далеко, в порту, стоять величні галери, схожі на казкових гігантських лебедів, тихо дихає море, ледь торкаючись хвилею підніжжя каменя.

Хлопці знають усіх мешканців передмістя — від найстарішого до малого, всіх турецьких дервішів з такіє, навіть поважних ходж із Слободи, але звідки взялась ця дівчинка з чорним волоссям і з брунатним чарівним личком?

— Ти хто?

Вона незворушно дивиться поверх їхніх голів. Чи не бачить?

— Хто ти така?

— Я — Мальва, — відповідає спокійно дівчинка, замріяні очі опускаються на поголені голови татарчуків і виливають синяву, ніби вони зачерпнули її тільки що з моря і щедро морю віддають.

Бешкетники торопіють, вони не знають, що сказати, — такої дівчини ніхто ніколи ще не бачив на цьому передмісті. Та хто ж вона?

— Ти звідки? — знову спитали, та вже без хлоп'ячого нахабства.

Дівчинка розвела руками, зірвала білу квітку клема-тису, що звис гадючкою по скелі, і кинула їм униз.

— Не знаю! — гукнула, пострибала кізкою по приступках скелі і за мить опинилася на верху, а потім зникла, наче й не було її тут ніколи.

— Гурія .. — прошепотіли хлопці в побожному страху.

Марія чекала на дочку перед брамою такіє, нетерпляче виглядаючи. Вона тільки-но зварила вечерю для монахів, зараз оголосять передвечірній намаз, і знову Мурах-баба гніватиметься, що дитина не вчиться впору ставати до молитви. Обплутав її дервіш, наче павук комаху, і вирватись уже несила.

У той вечір, коли вони обидві, побиті, злякані й голодні, повернулися в монастир, Мурах-баба повів їх у передсіння кухні й викинув їм дервішські недоїдки. Марія не торкнулася до їжі, дитина ж вилизувала миски, як собача, і забила Марія в розпуці головою об кам'яну долівку.

Мурах-баба вийшов у сіни, підвів їй босою ногою голову. ^.

— Якщо аллах захоче що-небудь дати, — сказав, — то він не питає, чий ти син чи дочка. Але тільки шукачі знаходять щедрого бога. Тож слухай мене, Маріям. Тобі пощастило, що сьогодні зустріла мене, божого чоловіка, слугу блискучої Порти. Інакше здохла б між цими шолудивими татарами, які є пилюкою ніг османів. Я дам тобі науку і хліб, твоїй дочці знайду колись багатого жениха, і ти будеш купатися в розкошах, які ніколи й не могли приснитися в поганому твоєму краю. Але мусиш бути покірною й сповняти заповіт Магомета-пророка: третину доби спати, третину працювати, третину молитися богу. Молитимешся в такіє, працювати на кухні, а спати зі мною.

Марія схопилася, огида та обурення спалахнули в очах. Мальва вилизувала миску і просила ще.

Мурах-баба випередив Марію.

— У людини двоє вух, а язик один Два рази вислухай, а один раз говори. Якщо тобі не до вподоби моя добрість, то я тебе відпущу нині, але дервіші нашого такіє, які панують над душами татар Кафи, не

дозволять тобі навіть жебрати в місті. А у степу голод. До осінніх дощів ти й води не нап'єшся, хіба що з солончаків. Тепер ти вислухала мене два рази, я жду однієї відповіді.

Марія вже місяць живе в Мураха-баби на подвір'ї монастиря. Дві треті Магометового заповіту сповнювала: варила монахам їсти і вчилася божого закону Від третьої повинності викручується. Сказала, що зможе лягти із святим отцем аж тоді, коли відчує себе справжньою мусульманкою. Мурах-баба бачить її хитрощі і стає щораз настирливішим, жах морозить Марію на саму згадку про те, та не знає, що має подіяти далі.

А Мальва розцвіла. Там, у хазяїна-татарина, рідко виходила з-за килимного верстата, ниділа, жовкла, а тут їй привілля. Ніхто не примушує працювати — гуляй по горах і над морем, тільки на молитву приходь і на вечірню науку.

Вдивлялася в бік моря, неспокій уже судомив груди, та ось мелькнула малинова спідничка, збігла на вулицю дівчинка з жовтими квітами в руці.

— Що це за квіти, мамо?

— Мальви, дитино.

— Мальви? Ха-ха! Таж то я — Мальва.

— І ти...

В цю мить закричали муедзини на мінаретах міських мечетей, оглянулася Марія — у дворі вже стояв Мурах-баба, простягнувши руки на схід. Простелила намазлик, і вклякнули обидві тут же, на вулиці. Мальва молилася, вона вже напам'ять знала сури корана, Марія дивилася на скопичені бурдеї по той бік вулиці. Хліви поприлипали до

хат, розвалені кам'яні тини нагадували пожарища, городи не чепурилися квітами — ні, ні, хоч тисячу разів топчи хрест, ніколи до цієї чужини не звикнеш.

— Вирвуся звідси, — шепотіли Маріїні губи замість фатихи. — Вирвусь, хоч ти, мій боже, не хочеш цього. Мушу пересадити свою квіточку на рідну землицю. За будь-яку ціну. А тоді карай мене за гріхи і за зраду

Закінчилась молитва. Мурах-баба покликав Марію і Мальву до своєї хатини. Він скинув повстяну шапку з зеленою облямівкою, папучі, сів, по-турецьки підігнувши ноги, показав рукою на міндер, де завжди сідали Марія з Мальвою.

— Во ім'я бога милосердного, милостивого, — почав Мурах-баба незмінним бесмеле [79]. — Обіцяв аллах віруючим сади, де внизу течуть ріки, для вічної втіхи, і благі житла у садах вічності. Я щасливий, діти мої, бо спрямовую вас на шлях істини. — Він пильно глянув на Марію, яка, опустивши на груди голову, блукала думками далеко від божої науки. — Сказав аллах: "Поклоняйтеся мені, всі до нас вернуться". Нині я хочу розповісти вам...

— Про Кара-куру, ти ж обіцяв, баба, — попросила Мальва, її знудило щоденне заучування корана арабською мовою, якої не розуміла.

Дервіш невдоволено поморщився.

— Про злих демонів не годиться розповідати під ніч, дочко, та ще й людям, які не знають усіх правд віри. Ті злії джини завжди навколо нас, та страшні вони тільки тим, хто не вбере в свою плоть і кров найправдивішу й найсправедливішу віру Магомета.

Не виходячи з задуми, сказала Марія до себе самої:

— Кожна жаба своє болото хвалить... Ляхи це саме кажуть про католицьку віру, жиди про талмуд.

Дервіш почув глузливий тон у словах Марії, ціла злива настанов мала зірватися з його язика, та Марія випередила. Підвела голову; губи презирливо стиснуті, погляд зневажливий — Мурах-баба ще не бачив Марію такою...

— Хіба можеш ти знати, монаше, що є на світі найсправедливіше? Ти, який так ревно держишся своєї віри тільки тому, що дає вона тобі владу над людьми, доволі їжі і жінок?

— Хай візьме вітер з твого рота ці погані слова, Маріям, — прошипів дервіш, але далі вів спокійно; — Ті, які вважають наше вчення ложним, не увійдуть у ворота раю, як верблюд у вухо голки. Наука Магомета найсправедливіша й найправдивіша тому, що вона остання. Адже коран не заперечує Моисея, коран визнає божественне походження Христа, але ж що варті ці пророки перед розумом Магомета, якщо вони давали поради людям лише на нинішній день, а на завтрашній не могли нічого обіцяти, крім раю, якого і уявити добре не могли. Мойсей упав на межі ханаанської землі і зневірився в Єгові, Христа розіп'яли самі ж гебреї за те, що він звелів їм поклонитись ідолам, Магомет же сказав: "Коли всі народи приймуть іслам, тоді появиться божий посланник Махді, який зробить усіх людей рівними". Нині більше, ніж половина світу визнали нашу віру, і недалекий час, коли зрівняються всі — від шейхульіслама до моакіта [80], від султана до цехового ремісника.

— Ну, ну... — зітхнула Марія. — Та поки що є ситі і голодні, хазяїни і раби. Твій Махді, певне, ще й не зачинався.

Коли слухаєте коран, то мовчіть, може, будете помилувані, — підніс голос Мурах-баба Сказав же архангел Гавриїл Магометов! на горі Хирі "Ти останній пророк, і в тому, що ти скажеш, ніхто не зможе сумніватися. Ти візьмеш із наук дотеперішніх пророків єдину сутність —

єдність бога і проповідуватимеш божі думки, які тобі єдиному доступні" Як можеш ти, земний черв'як, мати сумніви? З уст пророка записали коран його халіфи Абу-бекр, Осман, Омар і Алі, і в ньому ти знайдеш відповіді на всі питання життя На кожний вчинок пояснення і виправдання, якщо тільки він не шкодить династії Османів, якій випало нести у світ правдиву віру Лише вмій читати коран, лише бережи його від лжетлумачення, як це роблять перси-шіїти вороги блискучого Порога. Бо вчив Магомет боротися за іслам мечем, і це його найсвятіша заповідь. Сказано ж у сорок сьомій сурі: "Коли зустрінеш такого, що не вірує, вдар його мечем по шиї".

Мальва спала, так і не дочекавшись казок про вурдалаків [81], джинів, а Марія слухала, і їй ставало моторошно від проповіді дервіша.

"А що, коли це все правда? Та невже мусульманська віра має стати єдиною у світі? І розіллється страшна чума по всіх краях, і всі народи стануть схожими на турків... І не буде пісень, не буде. казок, не стане купальських вогнів, вертепів під різдво, волі! Ніхто нічого не матиме свого... Ляхи розіп'яли Україну за схизматську віру, теж навертаючи людей на свою, праведну. Брехня, за хліб її розпинають. Турки заграбастали півсвіту — за віру? Ні, за наживу. А бог один над усіма — єдиний він справедливий і вічний. І він не дасть торгувати собою. Прийде час — і терплячий господь не витерпить більше олжі, крикне він міняйлам і лихварям:

— Годі!"

Це скрикнула сама Марія і затулила уста. Хитнулося полум'я свічки, схопився Мурах-баба, закричав

— Гяурко! Відступників у нас карають не божою карою, а земною, і покарана ти будеш...

— Не лякай, — підвелася Марія, хустка сповзла на шию, дервіш аж тепер побачив, що ця жінка зовсім сива. Я живу так, як велить твій бог, бо виходу іншого не маю. Тож карати мене нема за що А думати не забороиш. І ніхто не може заборонити думати людям ні ти, ні мулла, ні твій Магомет Ти говорив, що й перси вороги ісламу Та які ж вони вороги, коли самі мусульмани? Ти називав татар шолудивими, а вони теж вашої віри. Тож не в богові справа, вам, туркам, болить, що не весь ще світ опинився під вашим башмаком. І тому ви, крім шаблі, взяли за зброю ще й коран. І орудуєте ним так, як це вам вигідно, бо ви сильні. Але сила ваша не вічна. Людина міцна, поки молода, а потім слабне, хиріє і вмирає. А коли не вміла жити з сусідами по-людськи замолоду, то сусіди на старість їй не допоможуть і навіть за домовиною не підуть!

Мурах-баба розгублено дивився на розхристану козачку, яка, здавалась, зараз підступить і вчепиться руками в його горло. Він не чекав такого вибуху слів від зламаної горем Марії, якоїсь хлопки з-над Дніпра. Відступив, бо ще не зустрічав розумної жінки, позадкував, бо ж розумна жінка може бути й відьмою.

— Ти хто така... хто така? — пролепетав.

— Полковничиха я! Жінка полковника Самійла, який душив вас димом у Скутарі. Гетьмани гостювали в мене в хаті, державні ради радили при мені, а ти... ти хочеш, щоб я з тобою, брудним і юродивим, лягла у ліжко? Тьху!

І відразу обм'якла. Впала на міндер і захлипала над сплячою Мальвою. Голос дервіша прозвучав кволо, але погрозливо:

— Кажуть правовірні: "Доброму коневі збільшувати порцію ячменю, поганому — канчуків".

— Від ячменю я відвикла, до канчуків не звикати, — зітхнула Марія, взяла на руки дитину і пішла, похитуючись, у свій чардак [82].

...Прокинулась вранці з терпким передчуттям біди. Мураха-баби вже не було в домі, помислила, чи не задумав дервіш чого-небудь поганого. Тяжко пошкодувала за свої вчорашні слова, бо що з того, що сказала правду в очі? Чей же не переконала його, а собі, певно, нашкодила. Мурах-баба помститься.

Зварила обід на кухні, і тоді, коли дервіші подались на обідню молитву-зухр, Марія, заховавши під кафтан свої і Мальвині речі, вислизнула з дочкою на вулицю. Не знала, куди йти, але вірило серце, що мусить нині зустріти когось такого, хто дасть пораду. Люди всюди є, не всі ж звірі.

В провулку біля Круглої башти побачила старого чоловіка з довгою, сивою, як у біблейського Саваофа, бородою, в білій чалмі і сірому арабському бурнусі Він не вклякнув на землю, коли муедзини прокричали зухр, а тільки звів обличчя до неба, і здалося Марії, що ця людина бачить бога. Отого бога, яким торгують всі на світі, не знаючи його, того бога, який є найсправжнісінькою правдою, вічно зневаженою і безсмертною. З нею він зараз розмовляє віч-на-віч, радиться, питає.

— Допоможи, святий чоловіче, — почув меддах Омар шепіт, і його очі опустилися. Біля стіп клячала жінка з дитиною. — Той, хто вміє бачити бога, мусить знати стежку до моєї долі, якої я не можу відшукати.

— Встань, дочко, — мовив Омар. — Я не святий. Я лише встиг довго пожити на землі. Сходив усі мусульманські краї, звідав кожне село і місто, шукаючи правди не в законах, а в людях. І збагнув одну правду — правду людських страждань. Це єдине, що не є фальшивим нині під сонцем. Що ті страждання породять — не знаю, — мовчать боги. Та якщо колись настане щастя на землі, то скажуть мудреці: "Його породило безмежне горе". Яке лихо спіткало тебе, жінко?

— Я родом із безталанної України. Рабинею була в Криму два роки, а тепер пропадаю на голодній волі. Віри своєї відреклась, хрест святий

потоптала, та цього мало. Щоб животіти, треба топтати ще й свою душу і тіло кожного дня, а це понад мої сили. Я живу в дервішів у монастирі, та вертатися туди вже не можу. Порадь мені, куди маю дітися, щоб хоч дитину врятувати від смерті?

— Твій злий демон водив тебе поміж лихих людей. Іди геть від них. Аллах вклав у людську подобу добро і зло, безбожність і богобоязливість і веде людство обома шляхами. Ти зможеш знайти тих, що йдуть шляхом добра. Хай бог ощасливить тебе у своїх шуканнях і допоможе тобі знайти світ правди. Шукай його не серед багатих, не серед святенників-неробів, а між тими, які знають ціну зернині проса. І ні за що не плати своєю вірою і совістю. Бог єдиний для всіх народів, і приймає він молитви з різних храмів і різними мовами, аби тільки вони були щирими, аби тільки до них не діткнувся бруд користолюбства. Покинь Кафу — цей содом продажності і нечисті, покинь швидше, поки погань не прилипла до незайманої душі твоєї дитини. Іди і не повертайся більше до тих, хто молиться шайтанові словами фатихи. За Бахчисараєм є християнське село Мангуш, може, там знайдеш собі пристановисько.

Цілющим бальзамом лились слова мудреця на розтерзану душу Марії. Прояснів сутужний темний світ: є ж таки добрі люди на цій страшній землі, а якщо вони є, то нема неминучості загибелі. В темниці, де дотепер жила Марія, відчинилось раптом віконце, і жмут світла розлився по холодних стінах золотими озерцями надії.

Вона припала до руки мудреця, взяла в нього благословення і в сам обід, коли найдужче пекло сонце, квапилася з Мальвою колючим степом по бахчисарайській дорозі.

Гори залишилися позаду. Вони ще манили до себе прохолодою дубових лісів, та попереду стелився наїжений злий степ, і треба буде його здолати. Він вигорів дотла і був неозірний, мов пустеля; чорніла курна дорога, витоптана возами, копитами й ногами, — хто її проклав? Валки невільників, сама Марія прокладала її два роки тому до рабства.

Виведе вона її тепер на волю чи замучить, жорстока, спрагою і голодом? Хто зустрінеться їй на цьому шляху — розбійники, ясир чи, може, чабани, які напоять Мальву молоком? Марія має чим заплатити. В такіє заходили каліки, хворі просити зцілення в монахів, вони залишали в монастирі овець і кіз, а їй, кухарці, перепадало якесь акче — мусульмани завжди дарують милостиню, бо так заповідав всещедрий Магомет. На перший день байраму побожні беї випускають пташок із кліток на волю, людей же ні, не залишив чомусь такого заповіту пророк.

У степу було безлюдно. Страх набрести на ясирну валку зганяв Марію на бездоріжжя, там тяжче було йти. Колючки протикалися крізь м'які папучі, плакала Мальва і канючила вернутися до доброго Мураха-баби, вона так і не могла допитатися в мами, чому вони залишили монастир.

Зрідка подибувалися річки, вони ледь струменіли по слизьких камінням і теж задихалися від спеки, та все ж на берегах зеленіла трава, можна було тут помитися, перепочити і з'їсти шматок хліба.

Ночували в степу. Харчів трохи прихопила з собою, голод поки що не гнав до аулів, та знала Марія, що невдовзі доведеться йти жебрати, признаватися, хто вони, і наражатися, що якийсь ретельний кет-худа [83] поверне їх із ногайцями назад у Кафу Як і чим доведе, що вона відпущена?

Три дні не зустрічався ніхто по дорозі — наче вимерла кримська земля. Тільки сипи-орли сиділи на каменях, хижо витягнувши довгі шиї. Очікували валок із Карасубазара, після яких є завжди чим поживитися — недоїдками і людським трупом.

Ставало чимраз тяжче і страшніше: запаси їжі закінчилися, подерлося благе взуття. Треба було вибирати: або йти на риск у села, або стати поживою стерв'ятникам. На четвертий день — Марія вже несла Мальву за спиною, підв'язавши її хусткою, мала зовсім обезсиліла

— почулося овече блеяння, з півночі над степом котилася курява. Марія вдивилася в розпечене повітря, що тремтіло над жовтим стеблинням ковили: на обрії заворушилася кора землі, наче враз закипіла від нестерпної спеки. Позаду отари маячів вершник, за ним повільно рухалася крита кантара, запряжена волами.

— Мамо, бачиш, — марила Мальва, тремтіла, билася, скрикувала в мами на руках, — скаче на коні каїш-башак [84], в нього роги на голові і, замість ніг, козлячі копита.

— Цить, дитино, цить, це не башак, це добрий чоловік, він дасть тобі молока.

— Мамо, я нині не молилася. Он біжать по полю злі джини, то не овечки, мамо, то оджу [85]! Вони по мене йдуть, бо я сьогодні не молилася.

До подорожніх прискакав на легкому румаку хлопчик-татарин у сірому доломані, в кудлатій баранячій шапці.

— Сабаних хайр олсун! [86] — гукнув із сідла, до якого ніби приріс і тільки міг нагнутися, щоб приглянутися до людей, які чогось блукають безлюдним степом. — Хто ви такі і куди йдете?

На сухому лиці юного чабана, в його глибоких палаючих очах Марія впізнала риси тих самих диких ординців, що гнали її з України до Кафи, тих, чиє серце не здригнеться ні від плачу, ні від крові. Але цей не мав ні шаблі, ні лука, які дають людині право сваволити, і, мабуть, тому він був звичайним, людяним. Суворо закроєні уста і пряме підборіддя свідчили про мужність і одчайдушність. Якби в нього в руці був не карбач, яким він шмагає волів чи верблюдів, а аркан, можливо, він зв'язав би ним жінку й дитину, щоб потім продати на ринку в Карасубазарі — бо зразу побачив, що не татари вони. Але він був пастух, а не воїн, його змалку

вчили відрізняти людей від худоби, ніколи не доводилося юнакові поганяти їх разом.

Чабан зіскочив з коня, подав дитині бурдюк із кумисом.

— Пий, гюзель.

Мальва жадібно припала до бурдюка, цілющий напій повернув їй дрібку сили, привиди зникли з-перед очей, дівчинка кволо осміхнулась до пастуха:

— Алла раз олсун, дост ака [87].

Парубок дзвінко засміявся.

— Дивись, яка з неї татарочка! А звідки ти, мала гяурко?

Мальвині очі наповнились страхом, вона згадала, як у Кафі кидали в них хлопчаки каміння, обзиваючи цим словом. Обхопила маму за шию, залебеділа:

— Я не гяурка, не гяурка!

— Ти не бійся, — пастух погладив її по колінцях. — Християни, мусульмани — люди, чого ти плачеш?

— Я не гяурка, я мусульманка, — не вгавала Мальва.

Юнак допитливо глянув на Марію. Вона опустила руку з бурдюком, промовила:

— Так, вона мусульманка.

— І ти? — недовірливо придивлявся чабан до слов'янського обличчя жінки.

Промовчала.

— Спасибі тобі, добрий хлопче, — сказала по хвилині. — Ми йдемо в Бахчисарай. Продай нам бурдюк кумису на дорогу і трохи каймаку [88]. Гроші в нас є.

Тим часом під'їхала двоколісна, крита повстю кантара. Воли ліниво зупинилися перед своїм проводирем. Крізь діряве шатро виглядала молода жінка в чадрі. З-під плоскодонної шапочки, вишитої золотом, спадали змійками на плечі тоненькі косички. Чорні очі пильно зиркали крізь проріз у чадрі.

Нам по дорозі, промовив парубок до Марії. Ми йдемо з худобою на яйли Бабургану і Чатирдагу. Сідай, підвеземо. Фатіма, — повернув голову до молодої татарки, — помісти їх в кантарі.

Такої ласки і доброти Марія не сподівалася від татарина. Кланялася парубкові, зворушена до сліз, розгублена.

В душній кантарі поруч із Фатімою сидів, спершись плечем на в'юки, старший чоловік. Він підвівся, дав місце подорожнім. Марія тихо привіталася, хотіла осміхнутися до жінки, але та суворо дивилася на неї і не відповіла на привітання.

— Мені аби дитина трохи відпочила, — мовила винувато. — Ми недовго будемо вам заважати.

Татарка мовчала, переводячи суворий погляд із матері на дочку. Старий крекнув у кулак, пробурмотів:

— Не говори до неї, вона німа.

Гірко вразило Марію нещастя молодої жінки

— Від уродження? — спитала.

— Та ні... Коли була ще маленькою, як от твоя, ми кочували за Перекопом степами Узухри [89]. Одного дня на наші кочовища напав Сагайдак із козаками. Палили і різали все живе. Я заховався у траві, а жінку мою, маму Фатіми, замучили в дитини на очах. Були б і їй голівку розтрощили, та не побачили за бебехами. Мову відібрало... Відтоді гяурів божевільне ненавидить, а це й дивиться, чи ви не з тих.

Спазма пробігла в Марії горлом.

— Ні, ні, — заперечила, натягаючи яшмак нижче підборіддя, — ми... ми з Кафи. В Бахчисарай до рідних вибралися...

Старий глянув на Марію спідлоба, пронизливо, і від цього погляду нудотна млість розслабила тіло. "Пропали ми, — подумала. — Він не вірить".

А той хлопець, хто він вам? — спитала Марія, намагаючись бути спокійною.

Син мій. Від іншої жінки Недолугий якийсь. Брати його пішли на невірних, а він із вівцями. До шаблі і торкнутися не хоче... А воювати мусимо. Турки женуть по ясир, голод завжди дошкуляє, козаки не дають спокою...

"Голод дошкуляє, — гірко осміхнулася Марія. Значить, сусіда грабувати треба, ніби йому життя не миле. Козаки не дають спокою! А чи не з помсти за таких, як я, напали конашевці на ваше кочовище і невинних за невинних порубали? Твоя дочка німа, і моя теж німа мови своєї майже не знає. А вона могла б співати і водити хороводи над Дніпром. Та ви її примусили забути пісню і мову, ви відібрали їй

купальські вінки, через вас я мушу виховувати її яничаркою. Хіба не чув, як відмагається вона від одного лише слова "гяурка"?"

Промовчала Марія, їй тепер судилось тільки мовчати. Навіть тоді, коли топче хрест її дитина.

Зупинилися за Карасубазаром напоїти волів у річці. Це страшне місце добре пам'ятає Марія. Тут ногайці дозволяли невільникам митися. Чорною ставала вода, мабуть, тому самі татари назвали місто Кара-су [90]

— Зуя, — промовив старий, показуючи на річку. — Коли переселялись хани з Ексікириму [91] в Бахчисарай, померла по дорозі жінка хана Хаджі-Гірея — прекрасна Зуя. Тут похоронили султан-ханим і назвали її іменем ріку.

— А тепер із неї худоба п'є воду, — сказала Марія. — Худоба, яка має людську подобу. Он, — показала рукою на невільничий базар. Саме заганяли ясир, такий знайомий лемент вирвався з-поза стін міста у степ. Дивіться, кого продають. Не овець, не верблюдів, яких жене ваш син на яйли Чатирдагу...

— Так... Це так... Але ти поглянь у той бік. Бачиш гору, схожу на великий стіл? Це Ак-кая. З неї турки скидають татар, які не хочуть іти на священний джіхад. Вовк їсть вівцю, вівця пасе траву .. Так, видно, мусить бути, жінко. А ти давно тут?

— Третій рік, — призналася.

— Горе всім, живущим на землі, — сказав татарин. Він більше не заводив розмов, далі дивилася злими очима молода татарка то на Мальву, то на Марію, а за кантарою чвалав юнак на румаку і наспівував пісню про красуню, що чекає його на чаїрах Бабугану.

Вранці парубок відхилив повсть, заглянув до кантари, і, скалячи в добрій усмішці густі білі зуби, гукнув:

— Виходьте, гяури! Бахчисарай он там, за цими горбами. А ми повертаємо вліво. Йдіть прямо, не звертайте нікуди і дійдете до Мангуша. А там — рукою подати.

— Мангуш? — зраділа Марія. — Ми якраз це село шукаємо. Спасибі вам, люди добрі.

Вона вклонилася старому, той мовчки кивнув головою, промовила до татарочки:

— Бувай здорова, красуне!

Та у відповідь почувся лютий писк і белькотіння, Фатіма схопилася з місця, замахала руками.

— Заспокойся, Фатімо, — спинив сестру парубок. — Ці люди тобі нічого не винні. Ну, йдіть. А мене звати Ахмет! — І не чекаючи подяки, почвалав за отарою овець, що котилися по сірому степу, швидше до зеленого підніжжя гір. На обрії в димовому серпанку плавала перевернена дном галера — пласка вершина Чатирдагу.

Мальва порум'яніла, посвіжіла. Підстрибуючи на одній нозі, вона наспівувала ту саму пісню, яка недавно лунала попереду кантари: про овець, про пахучі яйли, про красуню, що жде не діждеться молодого чабана із степів.

А з уст Марії підсвідоме спливала одна й та ж пісня, що невідступне йшла за долею двох людей з України в неволю. Бродила вона пилючними дорогами по Криму, пантрувала ту долю, щоб не загубилася, бува, не пропала у розпеченому міражі чужого світу.

Ой що ж бо то за бурлака,

Що всіх бурлак скликає...

Мальва перестала співати, допитливо глянула на матір.

— Чому ти завжди цю пісню співаєш, мамо?

— Це пісня твоєї колиски, доню. З нею ти народилася... З нею і вмирати повинна.

Мальва не зрозуміла загадкових материних слів, вона погано розуміла й ту мову, якою мама іноді розмовляла.

— По-якому ти говориш, мамо, зі мною, коли нема чужих людей?

— По-українськи, дитино... По-твоєму.

— Тут так ніхто не говорить...

Марія з болю похитала головою. Боже, боже, якою ціною вона купує дочці життя... "Чей не пізно ще сказати, що ми у ворожому краю, що ненавидіти мусимо все тут суще. Пригадати їй власне ім'я, переконати, що віра, яку ми прийняли, погана віра". І дитина повірить матері, і все життя ненавидітиме тих, що вбили її батька, забрали братів. І разом з тим житиме серед них. На неї кидатимуть камінням і обзиватимуть гяуркою. У серці дівчини закипатиме жаль і в горі клястиме матір: "Чому ти мене породила іншою, ніж ці люди? Навіщо це мені? Що я маю за це? Погорду, сиві дівочі коси, непосильну працю за шматок хліба і ту Україну, якої не бачила ніколи й не знала". І ніякої надії на повернення. А так... Ні, ні, хай росте вона мусульманкою, то хоч право матиме на грамоту. А потім зрозуміє... і рідний край, і мою жертву. Думала Марія про синів-близнят. Де вони, чи живі? Якщо живі, то, певно, не пам'ятають ні матері, ні своєї мови теж. Чи вже давно їх на світі немає? А

що краще? Що краще? Та на якій вазі важити сумління і материнську любов?

Дорога зіп'ялася на невисокий перевал і круто збігла вниз по вапнистому білому схилу. Далі пішла долиною, зрідка минаючи невеликі аули. Марія здалека побачила село, що сховалося внизу між горами. Догадалася, що це Мангуш, — воно було інакшим від татарських. Забіліло стінами з-поміж садів, заскрипіло колодязними журавлями, всміхнулося відслоненим обличчям, і Марія зірвала яшмак. Стояла і любувалася шматочком України, що якось забрів у Кримські гори. Правда, по дорозі він прибрався трохи по-чужинецькі: приплюснуті дахи замість високих солом'яних стріх, мечеть під горою, кам'янистий грунт замість пухкого чорнозему, піщані гори замість степу, та все-таки повіяло знайомим рідним вітром із чужої долини, і перехрестилася Марія.

Зійшла в село. Над бурхливим потічком, що протікав низом, вона побачила гурт чоловіків. Вони сиділи на каменях, курили люльки, розмовляли. Згадала, що нині неділя, забула про неї, святкуючи з татарами п'ятниці. Підійшла, привіталася. Чоловіки привітно, проте байдуже дивилися на зайшлих. Видно, нові люди в цьому селі появлялися часто. Заговорила до них по-українськи, вони зрозуміли її, та відповіли чомусь по-татарськи.

— Де можна жити! Небо над головою, а земля під ногами. Он біліють бодрацькі каменоломні. Камінь із Бодрака можна брати всім. Є з чого побудувати хатину.

А захочеш, сама різатимеш камінь на продаж бахчисарайським татарам. Платять добре.

З гурту вийшов кульгавий чоловік з острішкуватими бровами і рудими прокуреними вусами, він заговорив тією рідною співучою мовою, якої давним-давно не чула:

— Ходіть зі мною, земляки безталаннії. Притулю вас, поки обзаведетесь. Я каменяр Стратон. Може, й до мене пристанеш у помічниці. Аби шия, а хомут знайдеться. Не журися, жінко: перетреться, перемнеться та й минеться...

Від щастя схлипнула Марія. Всі непевності і страхи, які мусила переносити мовчки, бо ні з ким було поділитися, лишилися позаду. Вона нарешті вільна! І не знайде її тут ні люта хазяйка, яка нахвалялася продати Мальву на кафському базарі, ані підступний Мурах-баба.

А в серці затеплилася надія: завтра ж вийде до Стратона на роботу, надриватиметься, день і ніч працюватиме, а заробить грошей і купить грамоту. Чудодійне ханське письмо, що виведе її на ясні зорі, на тихі води, у край веселий.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Розважність, мудрість, справедливий лад

Нехай завжди панують там, де влада,

Бо царство, де невіглас управля,

Господнім добрим намірам завада.

Сааді

Затихли вулиці, відбенкетував Стамбул. Розколоте на три частини Босфором і Золотим Рогом місто пріло під сонцем, життя в ньому поверталося до свого буденного ритму. Кишіла Галата купцями, волоцюгами й послами, що прибували з різних країн на прийом до нового султана; брязкала зброя на Скутарі — рихтувалися яничари до нових походів; награвали сумні арабські мелодії єгипетські мандрівні скрипалі й флейтисти, розсівшись біля кафеджіїв у тінях платанів.

Нічого не змінилось, хоч незвичайні події промчали-ся смерчем тривоги і тріумфу над столицею імперії. Так само дзвеніло в майстернях, так само сиділи на вулицях ліниві бородачі за кальянами: куріли мангали під чинарами, галасували купці в крамничках.

Хіба що в душах людей щось змінилося, але цього ніхто не помічав під сонцем аллаха. Злягала Нафіса, та знав про це лише Хюсам. Старий ювелір, як і кілька днів тому, горбився над срібним браслетом, якого ніхто не купить, і знову думу думав про найстрашніше: що станеться з народом, коли його охороняють чужинці, яким цей народ дав віру і зброю, а любові дати не зміг. Та про ці думи знав лише один Хюсам. Сиділа в сералю самотня валіде і придумувала каверзи проти кизляра-аги Замбула. Тривога лягла борознами на високому чолі великого візира Аззем-паші: з ким порадитись, де знайти філософа, астролога, пророка, що вгадав би, звідки йде загроза упадку імперії, бо цю небезпеку відчуває він тільки інстинктом, а осягнути розумом не може. Муштрував яничарів Алім. Непотрібні спогади розвіялися разом із хмелем. Тягнувся чор-баджі перед яничаром-агою, випрошуючи поглядом у нього найнесподіванішого наказу. Нур Алі, порозумівшись із Замбулом, плів свої сіті навколо великого візира.

Падишах Ібрагім почав царювати за третьою брамою Біюк-сарая.

Царювати... Це було дивне слово, яке поки що існувало поза ним, окремо від нього, десь поза мурами нової розцяцькованої тюрми, яка називалася тронним залом. Це було всесильне поняття, до якого він, незважаючи на коронування, ще не мав доступу. Та машина, що створила вчора його, працювала поза ним і, хоча обрала Ібрагіма своїм призвідцем, ще не розкривала таємниці, як управляти нею.

А може, не обрала? Хтось цими днями втратив владу, хтось узяв її до рук і влаштував на радощах виставу театру Кара-гез [92]? Його пишно вбрали, посадили на султанського коня, не питаючи про це його згоди, як і не питали тоді, коли запроторювали в тюрму. Шейхульіслам навчив його ролі, і він виголошував цю роль на підказках Нур Алі. Його, Ібрагіма,

возили по місту, дали йому гроші, щоб він шпурляв ними у натовп, яничар-ага з нарочитою ввічливістю знімав із нього взуття перед входом у мечеть Еюба, а потім за це здер із нього плату. Великий візир Аззем-паша, який управляв державою за сильного Амурата, відверто посміювався із спектаклю, але Регель наполягає, щоб Ібрагім слухав Аззем-пашу. Хто ж, власне, прийшов до влади, і що повинен робити Ібрагім, якого нарекли султаном?

Ібрагім не виходив із тронного залу, боячись, що двері зачиняться і він не зможе їх відчинити знову. Хвилинне блаженство від розкоші, яка так раптово прийшла на зміну тюремній безпросвітності, минула. Ібрагім нервово ходив по залу, подеколи дотикаючись до алмазного поруччя трону, а в голові вкладалась і вкластись не могла страшна думка про нестійкість султанського становища.

Вузький коридор вів із тронного залу до бібліотеки. Ібрагім нерішуче подався коридором. Попід стіною в низьких шафах лежали книги. Багато книг. Вони таємничо дивилися на султана пергаментовими корінцями, оправленими в срібло і дорогоцінне каміння. Може, в них Ібрагім знайде пораду, може, там написано, як керувати державою? Але ж їх так багато, а йому стільки пропало часу в тюрмі, і він так мало знає! З якої почати? А далі що? Гайнувати дні, тижні, місяці на читання, а за мурами палацу простяглася величезна імперія, кордонів якої він не уявляє. Десятки народів живе в ній, а що це за народи? І є десь Персія — скорена, але не вбита, і є Крим, готовий завжди вжалити гадючим жалом у найвразливіше місце — Кафу, гуде непокірний Азов, а зрештою, — весь світ довкола ворожий і незвіданий.

Де знайти точку опори і душевну рівновагу? Серед жінок гарему? Він спраглий жіночих ласк, але хто ж заручиться, що його не отруїть, не заріже кинджалом якась там одаліска Амурата? Чому Замбул ще дотепер не привіз нових красунь? Ібрагіма огортала нестримна похіть, йому здалося враз, що як тільки він звільнить тіло від каламуті фізичних пристрастей, стане ясним і бистрим розум: він мусить спочатку відчути

себе володарем у малому, аби врівноважитись, стати, врешті, нормальною людиною.

— Замбул! — крикнув. Повторив ще гучніше: — Замбул!

В тій миті підбіг до нього кизляр-ага зі схрещеними руками на грудях. На цей раз він не здався Ібрагімові аж таким огидним. Те, що євнух з'явився за першим покликом, вдовольнило султана: може, ця людина буде його першим слугою і порадником?

— Ти обіцяв мені показати гарем. Де ж ті красуні, за якими ти розіслав гінців по всіх містах країни?

— Великий падишаху, — мовив Замбул, — я тільки чекав твого наказу. Найвродливіші дочки українських степів, Кавказьких гір і гарячого Єгипту чекають на тебе в гаремі біля фонтана.

— Веди!

Ібрагім сторопів, побачивши довгий ряд дівчат. Яку ж вибрати? Розгублено дивився то на красунь, то на Замбула. Пройшовся вздовж ряду з хустинкою в руці, яку мав дати вибраній, і зупинився, загіпнотизований великими чорними очима, в яких не було боязні і покори, в яких не млявіло штучне звабництво. Ці очі пломеніли і промовляли дивовижно сміливо: "Я хочу тебе не як рабиня — як жінка". Недовір'я на мить зворушилося в мозку султана, він завжди мучився від усвідомлення своєї непривабливості, яку мусив надолужувати походженням і золотом, але погляд дівчини жахтів силою і владністю — тим, чого бракувало саме тепер султанові, і він, заворожений, подав їй хустину.

— Хто ти, яке ім'я твоє?

— Я черкеска Тургана, а для тебе, султане, буду шекер [93], — відповіла дівчина, пов'язуючи султанською хусткою свою шию.

— О аллах! — прошепотів вражений Ібрагім.

Тургану вивела з ряду господиня гарему, кяя-хатун, щоб підготувати її для ночі: викупати в пахучих водах, одягти, а ввечері увести в султанську спальню.

...Вранці гарем чекав із затаємним подихом: чи нарече Ібрагім одаліску Тургану султаною? Швидко заздрісний шепіт прослиз по кімнатах — Замбул перевів султанську обраницю в окремий корпус сералю, приставив до неї прислугу з чорних євнухів, вручив їй золоту корону і три тисячі цехінів у шовковому мішку. Валіде Кьозем не пам'ятала такого щедрого паш-маклика [94], вона зрозуміла відразу хитрість своєї суперниці і заскреготіла зубами з люті.

Заспокоєний і ситий зустрів Ібрагім вранішній азан. Цієї ночі він збагнув найголовніше: свою власну людську повноцінність. Він кохав і його кохала чарівна Тургана. Зникло оте вічне почуття ущербленості, яке переслідувало його, відколи народився. Ібрагіма менше пестила мати, бо другим був сином; після обрізання його вивезли із Стамбула, бо в столиці мав право жити лише старший брат; юність минала в товаристві тюремних ключників і каштеляна, бо Амурат став султаном. Його називали юродивим братом генія, зневажали, насміхалися, позбавляли всього того, що належить кожній людині.

А нині Ібрагіма покохала жінка. Коронування повернуло йому волю, Тургана — людську гідність. Вона була пахуча й свіжа, як умитий дощем гіацинт, бурхлива, мов гірський водоспад, гаряча, як перський рисак. Вона кохала його — мужчину, а не султана; в ньому, зневаженому, осміяному і так раптово возвеличеному, Тургана побачила людину. Ібрагім повірив у це, і до нього повернулася рівновага — він осягнув звичайне щастя.

Забувши про тронний зал, з якого вчора боявся вийти, про тисячі небезпек, які щодня чатують на султана, Ібрагім вийшов з палацу і на повні груди вдихнув свіже повітря. Пишний сад простягнувся схилами від Золотого Рогу понад Босфором аж до Мармурового моря. Стріли кипарисів виструнчились над пласкими кронами ліванських кедрів, понад протокою кружляли чайки, проводжаючи галери, яких вирядив хтось у чужі краї, — це не обходило Ібрагіма. Він уперше відчув повну радість волі, захотілося по-хлоп'ячому стрибнути із східців і стежинками помчати мимо фонтанів аж до моря, скинути з себе шати і плюснутись у прохолодну воду.

Увагу Ібрагіма привернув оригінальний фонтан з головатою колоною, вирізьбленою геометричним арабським узором. З десятка вічок тихо булькала вода і стікала вниз по оксамитових водоростях і ніжних листочках папороті. Навколо фонтана на клумбах цвіли кущики квітів, яких ніколи не бачив Ібрагім. Він нагнувся, обережно діткнувся до китиць, як учора до султанської корони, притулився обличчям до куща кремових троянд, задихаючись від ніжного запаху, а з уст сплили слова вірша, мабуть, свого, власного, народженого захопленням красою світу:

Чи розлучили тебе з батьківщиною,

Що ти так плачеш, о соловію?

Чи ти покинув там свою кохану,

Що ти так плачеш, о соловію?

Погляд упав на незасаджений деревами зелений схил, і майнула в Ібрагіма думка засадати його фруктовим садом, в якому гілля вгиналось би від помаранч, цитрин і криваво-червоних грон кизилу.

Блукав по султанському саду, повертався до стану звичайної нормальної людини, якою не був ніколи, в душі пробуджувався мрійник;

залюбувалися молодим султаном німі карлики, що тихо ступали за ним на респектній віддалі.

Хто знає, ким могла б стати ця пересічена людина, якби вийшла за мури саду і не поверталась більше сюди ніколи. Може, садівником, може, пастухом-піснярем? Але був він з роду Османів, тому тільки дві долі вписалися в книгу його життя: доля в'язня або царя. А третьої аллах не послав.

Та про це не думав Ібрагім. Він торкнувся пучкою до волохатого джмеля, джміль забурчав і знову вперто ліз до маточки троянди по краплю нектару. Посміхнувся Ібрагім: кожному щось належиться у цьому світі, навіть найменшій комашці. Ось вона протестує, свариться, добивається свого...

А що йому належиться? Відірвалась рука від квітки, на мить застигла, джміль полетів на інші квіти. Задумався Ібрагім. Коли ж джмелеві дається крапля нектару, то йому, султанові, певно, набагато більше. Адже він — людина. Так, і тому його нектаром стала прекрасна Тургана. А чи тільки тому? А хіба належала б йому найкраща жінка світу, якби він був пастухом або садівником, а не Ібрагімом з роду Османів? Шпигонув сумнів: тож нещирі були пестощі Тургани... Нехай і так, але належаться йому одному, бо він не звичайна людина, а султан. Бо його крапля нектару — це не тільки щастя й розкіш, а ще й влада над людьми. Його, не чиясь влада!

Оглянувся назад і стрепенувся від здивування: карлики — Ібрагім навіть не сподівався, що вони йдуть за ним слідом, — впали ниць додолу, від одного лише султанського погляду впали! Видно, має він таки ту владу, і все, що марилось йому вчора спектаклем Кара-гез, було найсправжнісінькою правдою!

Ібрагім ступив до карликів, і вони дрібно позадкували — це сподобалось султанові. Але мізерні людці, що лежали біля його стіп,

видались йому надто малими, його влада повинна бути набагато сильнішою. "Як переконатись у цьому?" — міркував султан. Глянув на високі мури, повів очима по алеях і в безпорадності плеснув у долоні.

І тут сталося чудо.

З дверей гарему біг церемоніймейстер. Капу-ага, задиханий, вклякнув перед султаном на коліна. Дивився Ібрагімові в очі і чекав наказу. Ібрагім нерішуче сплеснув ще раз. Це саме зробив капу-ага голосніше — мчав уже алеєю начальник султанського почету, алай-чауш, і схилився до пояса. Ібрагім продовжував плескати в долоні, цей жест повторював за ним капу-ага, з нір палацу вибігала прислуга, і здивувався султан, що її так багато. Перед ним стояли — хто схилений у пояс, хто на колінах, хто лежав пластом на землі — який у кого чин: яничари, спагії, бостанджі і капиджії [95], одежничі, сокольничі, кублодержці, стрем'янники, меченосці, поясничі, кухарі, німі, городничі — сотні вірнопідданих людей оточили його одного.

Так ось де ключ до влади! Плесне він ще і ще, й сотні разів — уся імперія підніметься, запрацює без нього, але за його сигналом.

Ібрагім відчув, як міцніють його мускули, випрямляється мізерне тіло, сповнюється гордістю понівечена душа — покора цих людей дала йому впевненість і силу. Вперше за час свого султанства він пророк ніким не підказані слова. Спочатку тихо, та щодалі сміливіше, врешті, голос його лунав серед стін палаців:

— Я — володар трьох частин світу, п'яти морів, сторож святих міст Мекки і Медіни, владика Стамбула, Каїра, Дамаска, Багдада!

— Так, ефенді! — відповіли йому хором.

— Амурат загинув тому, — продовжував Ібрагім, — що був він боягуз і бездарний полководець, а я ваш вождь, найславетніший,

наймудріший... — і тут запнувся султан. А що, коли на це блюзнірство відповідять мовчанкою або хтось скаже: ні! Що тоді?

— Наймудріший з усіх султанів! — докінчили за нього.

Здалось йому, що над ним засіяв ореол небаченої могутності, він сміливо ступив уперед. За Ібрагімом поверталися слуги і падали ниць. І подумав султан: пройде він отак пішки через усю Анатолію і Румелію, всі народи впадуть так само перед ним на коліна.

А чи так? У кого спитати? Вдивлявся в обличчя своїх слуг, та не знав із них нікого, тільки одна пара очей проймала його відданістю, запопадливістю, благанням. Це були очі Замбула.

Султан змахнув рукою. Жест, видно, був удалим, бо раптом щезли всі, і залишився перед ним тільки потворний кизляр-ага. Крізь заґратовану жовтими зубами яму рота поплили цілющі слова:

— Зірко блискуча, що очі засліплює, високий царю над царями, що тримаєш у руках своїх цілий світ, я вітаю тебе!

Ні, ні, то не був театр Кара-гез. Він, Ібрагім, томлячись у тюрмі, сам не знав, хто він є. Це недолугий Амурат, заздрячи генієві Ібрагіма, запроторив його в темницю. Але народ знав, любив і чекав на нього.

— Ти єдиний володар на світі, що над усіма земними царями царюєш, я вітаю тебе, — лилися з рота Замбула такі потрібні Ібрагімові слова. — А якщо ще й залишилися люди за свою силу гордовиті, то й ті тремтять перед твоєю могутністю. Ти найсправедливіший із найсправедливіших, крихта неправди не впаде з рук твоїх. Та нагороджуючи добрих, мусиш карати лихих. Бо заповідав ще Селім Явуз: ріясет — сіясет! [96]

Ібрагім обірвав красномовство Замбула, дав знак рукою, щоб підвівся, сказав коротко:

— Кажи все, що знаєш.

У Замбула заблищали очі, він не зумів приховати радості маскою смиренності. О, як тільки вдасться виконати доручення Нур Алі, Замбул стане найбагатшою людиною в світі. Яничар-ага обіцяє галеру золота зі скарбниці Едікуле, якщо не стане великого візира Аззем-паші. Візира, що держиться уже при двох султанах, найсильнішої в імперії людини. Найголовніше — посіяти в султана підозріння, а далі ланцюг недовір'я обсотає візира і стиснеться врешті навколо його шиї. Хай стає на його місце Нур Алі чи сам шайтан — Замбулові байдуже. Йому треба грошей, за які в далекій священній Медіні купить землю і в розкошах доживатиме віку.

Кизляр-ага почав здалеку. Він вийняв із рукава халата сувій паперу і розгорнув його. Тут були записані імена декого із прислуги.

— Не всі твої слуги, великий падишаху, раді з того, що наймудріший із султанів сів на престолі, — говорив улесливо Замбул. Він тицяв пальцем проти імен, а Ібрагім байдуже давав згоду на смерть незнайомих йому людей, яким після обіду зітнуть голови на султанській конюшні.

Замбул сміливішав. О, це вже багато значить, що султан слухає його. Він згорнув сувій, ступив кілька кроків назад, не зводячи погляду з Ібрагіма.

— Ти ще щось маєш сказати, Замбуле?

— Гнів мого повелителя хай упаде на мою голову, я не знав би більшого щастя, як умерти від його руки. Великий візир Аззем-паша...

Султан насторожився, і це не пройшло повз увагу головного євнуха. Замбул опустив очі, замовк. Чи не забагато вкусив сьогодні?

Ібрагім згадав, що він уже десь чув подібний підозрілий натяк на великого візира. "Слухай добре, що говорить Аззем-паша..." Так, ці слова сказав Замбул на галереї в залі дивану. Що він знає про Аззем-пашу? Візир готує змову? Але ж досить султанові плеснути в долоні, і візира не стане. А хто тоді стане опорою султана в державних справах? Оцей кретин? Нур Алі? Нур Алі... Він визволив Ібрагіма з тюрми, так. Але від його рук загинув Амурат. Загинув тому, що не доплачував яничарам грошей. А що, коли Ібрагім не зможе заплатити другий, третій раз по п'ятсот піастрів на орту, хто захистить тоді його, якщо не буде Аззем-паші?

Підозра, та зовсім не та, яку хотів викликати Замбул, пройняла мозок Ібрагіма. Чи не хочуть яничари на чолі з Нур Алі зробити його своєю іграшкою не тільки на день коронації, а й на весь час царювання? З допомогою Замбула...

Ібрагім уперше відчув, як його огортає повелительський гнів. Бліде обличчя налилося кров'ю, підступив до тремтячого євнуха.

— Що знаєш про нього?

— Він... він правив державою при Амураті і вірний був йому. Аззем-паша не радів, коли проголосили султаном тебе...

Про це догадувався Ібрагім ще тоді, коли великий візир не надто поштиво підказував йому, хто до нього виголошував такі ж промови. Ненавидів його, так. Але знищити нині керівника держави було б рівнозначним стяти собі самому голову.

— Що ти знаєш, Замбуле, про його сьогоднішню невірність моїй особі?

— Ні, ні... Я нічого не знаю...

— А хто тобі нарадив викликати в мене підозру до великого візира? — крикнув Ібрагім і простягнув уперед руку, наслідуючи позу Сулеймана Пишного.

Замбулові відлягло від серця. Ібрагім вправляється. Султан ще не став султаном. О, Замбул знає справжній гнів падишаха! Щоб витримати гру до кінця, кизляр-ага в удаваному жаху впав і почав повзати по землі, лепечучи:

— О, прости, великий!.. Я сам... З безмежної відданості тобі. Амурат поводився зі мною гірше, ніж із собакою, валіде погорджувала мною — все це лише через те, що я висловив свій жаль за молодшим братом Амурата, коли... А великий візир образив мою безмежну любов до тебе своєю холодною мовчанкою в той час, як увесь Стамбул, весь край тріумфував.

Обличчя Ібрагіма подобрішало. Він ще був вразливим на ласкаві слова, бо ж небагато днів минуло від тюремного кібеля до трону. Якщо Замбул співчував колись Ібрапмові, то тепер стане його вірним псом. Султанові потрібні слуги. Плескати в долоні він навчився, виконуватимуть накази довірені люди.

— Живи, Замбуле, — промовив. — Ти нині отримаєш від дефтердара подарунок за вірність. Та якщо хоч у помислах затієш зраду, не сподівайся, що це сховається від мене. І тоді я накажу викинути твою голову за ворота сарая... А тепер поклич великого візира. Я чекаю на нього.

Ібрагім хвилювався, очікуючи приходу Аззем-паші. Нині відчув свою владу над слугами, як же він повинен повестися з розумом держави? Що в нього є проти цієї сильної людини? Шовковий шнурок, ятаган?.. Але ж на цю зброю ще не прийшла пора. А що більше?

Захоплення владою минало, щохвилі зростало нервове напруження, лоскотали в горлі істеричні спазми, він ладен був закричати: "Відійдіть, робіть що хочете!" Згадався вранішній душевний спокій, і захотілось вибігти в сад, геть звідси, геть назавжди! Ходив по тронному залу, ламав кісточки пальців і... наткнувся на сивобородого чоловіка з розумними очима. Дивна усмішка, як у батька, що поблажливо дивиться на розсерджену дитину, заграла на губах великого візира і вмить сховалася у вусах і бороді.

— Слухаю тебе, султане.

Ібрагім затупотів ногами і, стискаючи кулаки, завищав:

— Я примушу, примушу всіх слухатись і повзати переді мною на землі! Чуєш, я примушу!

— Не розумію твого гніву, о султане, — спокійно відповів візир. — Хіба хтось із державних мужів устиг уже виявити непослух твоїй особі?

Ібрагім сів на трон, витер хусткою піт із чола. Йому було соромно за свій хлоп'ячий вигук, хотілося тепер добрати позу Сулеймана Пишного, та знітився перед поглядом Аззем-паші, зрозумів, що позувати перед ним було б ще смішніше.

— Ти моя права рука, — заговорив спокійно, — та замість допомогти, я чую від тебе тільки вщипливі зауваження і, якщо хочеш знати, відчуваю погорду до особи султана.

Аззем-паша опустив голову, і зрадів Ібрагім, що кориться йому нині й великий візир. Та не слова покаяння донеслись до вух султана, а річ, яка примусила б кожного в Турецькій імперії задуматись, насторожитись, злякатись.

— Держава наша набагато більша, ніж султанський палац, Ібрагіме. А тому дорога вона не тільки родині Османів, а кожному туркові. Міцно зшив нашу державу Мухаммед Завойовник, ще краще одягнув її в золоту парчу Сулейман Законодавець. Та крізь дорогі шати видно, як розлазяться шви. І болить за те мені сива голова. Султани міняються, держава залишається. А хто ж дбає про неї, як про свій власний дім? Яничари, які деруть із неї лико і журяться тільки своїми власними вигодами, прикриваючись вірністю султанові і корану?

— Що ти говориш, Аззем-пашо? — насторожився Ібрагім. — Не смій проти яничарів... То устої...

— А якщо ті устої не витримують більше проби часу, султане, то чи не краще їх викинути на сміття і поглянути, що роблять інші народи? Ні, ти не лякайся... Це тільки думки мої...

Ібрагім заспокоївся. А, це його філософські теревені. На твоє, візирю, і на моє життя вистачить того, що є... А прийдуть інші, хай думають...

— Але я повинен тобі розповісти, — продовжував Аззем-паша, — не про свої міркування, які сушать мозок, а про інше, що є важливим на нинішній день. Скарбниця порожніє, а думати треба, звідки дістати грошей, щоб не піти завчасу на жебри до сусідів. Якщо ти будеш так платити і далі яничарам, то швидко нам доведеться зривати золоті написи з тюрбе султанів.

Ібрагім напружено думав, що відповісти візирові, щоб блиснути перед ним розумом, і несподівано засміявся, переможно, злорадно:

— Великий візирю, дав тобі аллах гадючий розум, а хитрості змія пошкодував. Бо знає і дитина: джіхад дає турецькому народові й султанській скарбниці золото! Азов не взятий, військо нудиться, а ти квасишся в роздумах, невгодних ні богові, ні султану.

— На Азов піде похід. Наступного року, весною, я пошлю туди султанське і ханське військо. Та не в тім річ, султане. Від перемоги чи поразки під Азовом не зміниться становище. Треба подумати, чому нема прибутків із глибин нашої імперії. А чекати скрутної хвилини, щоб здобути прихильність підданих, збагативши їх награбованим добром, це велика помилка. Коли народові стане краще жити за рахунок грабунків, то він дякуватиме не тобі, а твоєму ворогові.

Ібрагім позеленів від люті. Цей старець розмовляє з ним, як із отроком. Та, на щастя, спливла в султановій пам'яті стара приказка, і він випалив її, наперед святкуючи перемогу у словесному поєдинку:

— Сказав пророк: "Голові думати, рукам виконувати, а язикові хвалити бога". Султан подумає, піддані виконають, а імами випросять в аллаха для нас удачу. Можеш іти, візирю.

Аззем-паша поклонився і мовив:

— Хороша приказка, Ібрагіме. Та велика жура, коли хвалять бога всі, навіть ті, які не вірять у нього, рук для праці малувато, а голів, щоб думати, не дарував нашій добі аллах.

Він не дивився, як подіють його слова на падишаха. Повернувся і вийшов, несучи гордо голову. Знав — недовго її носити. І було дивно байдуже. Що з неї за хосен, коли вона уже не в силі допомогти його державі, яку він сам споруджував, зміцнював, вірячи в її велике призначення на землі.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Коли чуєте крик ослів,

просіть захисту в аллаха,

бо осли кричать тоді,

як побачать шайтана

З хадісів

Років тридцять або сорок тому покинули греки своє старовинне село Мангуш і поселилися в печерах Маріянполя навпроти Успенського собору біля Чуфут-кале. Предковічну церкву Успенія пресвятої богородиці вони назвали кримським Афоном, спровадили сюди священиків і ченців, а тоді потягнулись до неї всі християни Криму. Ба й хани ставилися до святого місця з забобонною богобоязливістю. Ходили чутки, що деякі, лаштуючись у похід, ставили біля ікони Марії свічку.

Грецькі папаси [97] розповідали, що заснував собор апостол Андрій, зупинившись у Криму по дорозі з Синопу в Скіфію. Проповідник Христової науки, який опісля на дніпровських горбах поставив хрест і провістив благодать на скіфських землях, заїжджав у Херсонес, охрестив його і, йдучи далі на північ, побачив поблизу нинішнього Бахчисарая печеру, вириту підземними водами. Над печерою на скелі він повісив чудотворну ікону богоматері і освятив місцевість.

Ходить по людях легенда, що в печері тій жив змій, який пожирав дітей з довколишніх сіл. Виповз він подивитися, що за відчайдушна жінка поселилася по сусідству з ним, з ікони глянула на дракона живими очима Марія, і він здох від її погляду Минали століття, скеля обросла лісом, і забули люди про ікону. Аж якось один пастух із Біасали, де теж християни живуть, натрапив на неї, блукаючи за отарою. Зняв її зі скелі й поніс до себе в колибу. Вранці прокинувся — нема ікони. Пішов знову до скелі — висить вона, як і вчора, ніби й не знімав ніхто. Здивований юнак розповів про цю пригоду мурзі, в якого служив. Три рази знімав мурза зі скелі ікону, три рази вона поверталась на своє місце. Тоді увірував татарський багатій у християнське чудо, одягнув рясу і заснував у печері церкву.

Греки впорядкували собор і проголосили відпуст у день успенія святої Марії, а Мангуш опустів.

Та ненадовго. У затишну долину між горами, де дзюрчить холодний потічок, .приплентав кульгавий парубок Стратон — відпущений невільник із Карасу-базара. Забрали його в ясир з України, коли ще був хлопцем. Йому пощастило. Через кульгавість не взяли Стратона ні в яничари, ні на галери, купив його на базарі багатий баринський бей до коней. Грошей заплатив за невольника мало, а взяв собі робітника з золотими руками. Мабуть, він таки вродився конюхом — погладшали, побуйнішали бейські аргамаки з добрих рук Стратона. Крім цього, він знав столярську справу — від батька навчився, а від матері — ворожки — пізнавати цілющі зела.

Напевно ніколи не бачив би Стратон волі, якби не щасливий випадок. Захворів у бея син — єдиний його спадкоємець. Коли вже всі знахарки прирекли хлопчину на смерть, зайшов до бея Стратон і сказав, що вилікує хворого, але в заплату зажадав волі. І сталося диво: видужав баринський спадкоємець від чудотворних трав, а бей дотримав слова.

Про повернення на Україну навіть не мріяв Стратон. Пропав кінь, то й узду кинь... Його домівку на очах зруйнували, старих батька і матір убили — до кого вертатися? Дехто утікав, пробираючись через Сиваські болота, та Стратон навіть не пробував. До ходу був нездалий, то й не важив тією волею, що має. А тут не пропаде — все вміє робити.

Пройшов степи, ніде не знайшов місцини, де б міг заховатися від злого ока. Манили степовика до себе гори. В опустілий Мангуш прибрів випадково. З грецьких поселень залишилися лише купи каміння, зарослі бур'янами, та сліди городів, — зупинився Стратон, не можучи второпати, чому люди покинули таку благодатну долину. Глянув оком майстра на білу скелю, що виднілась над річкою Бодраком, і подумав, що греки — нерозумні люди. За цей камінь, тільки зумій його різати, багачем станеш. Та що кому...

Знав Стратон татарський земельний закон за шаріатом [98] хто оживляє мертву землю, той бере її у власність. Якщо ти викопав криницю на пустирі, то володієш землею на сорок кроків і в усі чотири сторони світу, дерево посадив — на п'ять кроків, а знайшов проточну воду — то аж на п'ятсот.

Потічок Стратон назвав по-татарськи Узенчиком [99], обгородив ділянку землі камінням, зробив залізний шпунт і почав різати бодрацький камінь. На дерев'яних полозах тягав його в Бахчисарай і продавав вірменам; добротний будівельний матеріал помітили татари. Небавом до Стратона в Мангуш навідався один бахчисарайський мулла умовитися, щоб Стратон доставляв йому камінь для мечеті. Отоді посипалися гроші до кишені: купив собі коня, вибудував хату, і почали сюди стікатися з різних кінців Криму гяури.

Не забарився провідати Стратона власник земель, що біля Бахчисарая, нефортунний яшлавський бей. Серед усіх кримських — найбідніший. Ширіни захопили родючі землі біля Кафи і митницю кафського базару. Ширінський бей диктував волю ханові, і перед ним розступалися вартові, коли в'їжджав у ханський двір. Мансури володіли прибутним Перекопом, Барини — невольничим Карасубазаром, а Яшлави, притулившись біля ханського порога, ниділи на незаселених горбах, які не давали прибутків.

Дізнавшись про дорогий бодрацький камінь, що його відкрив гяур Стратон, він добився в хана ярлика [100], який дозволяв вільним християнам поселятися в Мангуш, а щоб невірні не стали надто свавільними, наказав довколишнім татарам перейти в нове село.

Новий Мангуш виріс за кілька років. Швидко появився в селі татарський кет-худа, баскаки [101] здирали харадж і джізьє [102] від господарств і від виробітку каменя — покотилися круглі алтини в скарбницю Яшлавів, а в Бахчисараї виростали нові будинки й мечеті з бодрацького вапняку.

Дехто йшов до Стратона вчитися каменярської справи, інші розробляли кожен свій кар'єр. Татари не ходили на каменоломні — вони воліли торгувати городиною на бахчисарайському базарі, може, тому ніколи не було неприязні і сутичок між християнами й мусульманами. Татар у Мангуші було небагато. Розселилися вони вперемішку з гяурами і по-сусідськи зжилися, наче й ніколи не було ворожнечі між цими народами. Тільки дивне диво: християни, яким здавалося спочатку, що ніхто їх у цій видолині не знайде, відчули себе раптом комірниками в чужій хаті і почали пристосовуватися до господарів. Умерла пісня, що гомоніла в селі вечорами, — адже мусульмани не виходять із хат після заходу сонця; почала стихати українська мова на вулиці — розмовляти нею стало незручно перед татарами; татарки вороже дивилися на дівчат і молодиць, що ходили з відкритими обличчями, тож, ідучи в Бахчисарай на базар, українки закутувалися в чадри, щоб не дратувати правовірних.

Боліла душа в Стратона, дивлячись, як поглинає татарва православні душі — непомітно, крадькома, без крику, і задумав церкву побудувати; може, вона не дасть людям забути своє. І якраз, дуже до речі, появився в Мангуші колишній запорозький дяк — буде кому правити богослужіння. Порадилися старші громадою, почали будувати гуртом. Кетхуда не перечив, та коли вже зводили баню, він прискакав на коні і закричав:

— Мінарет!

Опустилися в людей руки. Де ж то видано, щоб у поганському храмі возводити хвалу християнському богові? Занехаяли роботу. А потім підійшла молода поросль, якій уже було байдуже, якому богові молитися. Татари побудували на розпочатій церкві мінарет, і нині з нього мулла закликає гяурів повертатись у магометанську віру.

Замучило Стратона сумління: його ж руки приклались до небожого діла. Перестав торгувати каменем, із бахчисарайськими імамами, і заробітки помізерніли. А серце стискалося від болю. Все більше й більше

людей ходять по п'ятницях у мечеть, а до Успенської церкви вибираються по неділях лише старі. Все менше й менше чути рідну мову на вулицях, сам Стратон розмовляє по-татарськи, хіба ото колись на престольні свята розговіється в гостях за піснею. Це одне, що залишилося. Татари за пісню не сердяться, мало того — самі перейняли козацькі думи.

Старів Стратон, і туга за рідним словом, за людиною, яка б розмовляла з ним матерньою живою мовою і йому самому не дала її забути, щораз то більше в'ялила душу.

Річ-річно приходили в Мангуш люди, відпущені, а інколи і втікачі, та все якісь зламані, ущерблені, злякані. Відрікались од своєї віри, щоб не платити подушне і харадж. Мусульманський податок — ушр — був набагато меншим. Хотілося іноді Стратонові кинути чужину, перебрести Сиваш, але тоді згадував лядську неволю, що гірша від татарської. Нема куди дітись козакові...

Не сподівався вже й не ждав: появилася в селі стомлена вродлива жінка з дитиною. Вона заговорила тією чистою, незіпсованою татаризною мовою, яку чув ще в дитинстві. Хлюпнулись в грудях і біль, і радість, туга і щастя. Чей не все ще пропало, є ще свої люди на світі. Пригорнув скитальників, пригостив, та й відмолодів якось Стратон, наче свою рідну сім'ю знайшов на вигнанні.

Життя в Мангуші розпочалося для Марії несогірше. Жили з Мальвою якийсь час у просторій Стратоновій світлиці, та не захотіла Марія бути йому тягарем, почала поруч ліпити собі хатину. Стратон допомагав так ревно, ніби робив для себе. Задумувалась не раз Марія, чому такий добрий для неї цей ледь похилий рудовусий чоловік, та догадатись було неважко.

Марія посвіжіла, зацвіла останнім цвітом її краса, ота, задля якої колись запорожець Самійло покинув Січ. Задивився Стратон на

молодицю, полюбив. І думалось Марії, чи не доживати удвох віку. Обох же їх звела на чужій стороні та сама доля, яка на золу перетерла-перемолола все, що було їм дороге колись. Та одна перешкода стала на заваді: Стратон не думав повертатися на Україну. "Там каша з молоком, де нас нема", — говорив він. А Марії й подумати було страшно старітися і вмирати в Криму.

Марія дозволила йому прийти до неї, втішила його і свою самоту, та вінчатися в Успенській церкві не погодилася.

— Добрий ти, Стратоне, полюбила я тебе. Але ж я покину тебе. Ти вмиратимеш тут, я таки на Україні.

Мальву полюбив Стратон, як рідну дочку. Радилася з ним Марія, як їй бути з дитиною. На зголоднілий грунт дитячої душі впали слова чужої віри, та віра дала їй спокій, перші дитячі радощі й хліб. Думалось, що тут, у Мангуші, серед своїх людей дитя забуде науку підступного Мураха-баби, — та як забуде, коли майже всі розмовляють по-татарськи і в мечеть ходять. Можна б заборонити, а рот дитині не затулиш — скаже десь, і до кет-худи донесеться, а тоді вже й не думай, щоб присвідчив ханові, коли купуватиме грамоту, що вона мусульманка. А чужа віра й мова так міцно запали у свідомість дитини, вона не вміє навіть думати матірньою мовою, хоч і розуміє її. Іноді хіба перекривить Стратона або Марію і засміється — дивіться, мовляв, і я вмію по-вашому.

— Помремо ми, Маріє, і все з нами загине, — сказав Стратон. — Там ляхівщина, тут татаризна. Умерла наша Україна...

В половині серпня перед святом Успенія богородиці, коли до Успенського собору стікалися з усіх кінців Криму християнські паломники, якось пожвавішав Стратон.

— Підемо й ми на відпуст, — мовив. — І Мальву візьмемо з собою. Нехай почує праведне боже слово, хай дрібненька зернина впаде в

душу, колись, може, таки проросте. Наука в дитинстві — різьба на камені, кажуть імами.

Дотепер Марія не виходила з Мангуша, хіба оте, що зі Стратоном на каменоломні різати камінь. Бентежна радість пройняла її: та невже це таки правда, що тут, у поганському краю, є православна церква, куди вільно ходять люди, і священики в ризах співають хвалу Христові?

— Як же це так, Стратоне? Тож коли налетять в українські села, каменя на камені не залишать від церкви. А тут, під самими стінами Бахчисарая...

— Ге, то не спроста... — хмикнув Стратон. — На наші землі вони йдуть війною, а джіхад заповідав сам Магомет. Тут вони мирно живуть, дітей годують, урожай плекають і тому бояться гніву нашого бога. Надто багато християн у Криму, було б кому випросити в бога помсту, якби наважились зруйнувати храм. Татари хитро борються з нами на своїй землі. Не церкви руйнують, а душі людські. Чого ж, думаєш, так ревно напосівся дервіш навернути вас на бусурманство? Бо коли не стане ні одного християнина в їхньому краю, тоді і храми не страшні. Бог без пастви безсильний. А її все меншає і меншає...

...Мальва бігла попереду Стратона і Марії, зупинялася і, розпромінена, перепитувала раз у раз:

— Мамо, в Бахчисараї сам хан живе? І ми його побачимо? Самого хана побачимо?

Марія промовчувала, не втерпів Стратон:

— Дитино, не до хана, до Ісуса йдемо в Бахчисарай.

— А хто такий Ісус?

— Бог наш.

— Ваш? А він інакший від аллаха? Мамо, а хан такий же дужий і всесильний, як аллах?

Марія потягнула до себе Мальву і мовила суворо.

— Вибий собі, доню, з голови всіляких ханів. З ними лихо ходить і наше горе.

— Неправда, мулла говорить, що він божий намісник. Я хочу бачити хана! — вже вередувала мала.

— Нам, людям бідним, краще б його не бачити...

— Але ж ми станемо багатими, ти сама казала.

— О, тоді не потрібен нам буде жоден хан. Ми вернемось тоді на Україну.

— Навіщо, а хіба тут погано?

Не відповіла Марія. Натовпом втискалися люди в ущелину Маріам-дере, тривожний неспокій охопив Марію, як перед зустріччю з рідною оселею після довгої розлуки. Дрібно дрижало тіло, судорожно стискала Мальву за руку. Забула про Стратона, пробиралася вперед поміж людей, спиналася по схилу до печер Маріянполя, щоб звідти побачити чудотворну ікону на скалі: вона єдина може принести їй рятунок.

Люди стояли і набожно вдивлялися в протилежний берег ущелини. Марія проштовхувалась уперед, вона вже побачила вікна печерної церкви, святих отців у ризах, але її, спасительки, ще не відшукала очима. Звелась на камінь — побачила. Це не була звичайна ікона божої

матері, яку не раз бачила в церквах. Зі скелі на юрбу знедолених людей дивилася зажурена жінка з дитиною на руках. Обабіч неї стояли два молоді чоловіки з німбами над головами, і зовсім не були вони схожі на святих, радше на дорослих синів цієї скорбної матері.

Марія дивилася і не чула, що говорив Стратон, не слухала лепету Мальви. Ні, це не чудотворна ікона, це звичайна жінка з дорослими синами і маленькою дитиною на руках... Як їй удалося, як їй удалося?.. Схлипнула раптом Марія, ридання прорвалося крізь горло, вона впала обличчям до землі, застогнала:

— Ти вберегла! Ти вберегла!..

Її підвів Стратон, заплакала Мальва, злякавшись материної розпуки, і тут пролунав ангельський хор, що заповнив усю долину, весь світ, і народ підхопив пісню-різними мовами на один мотив:

Пресвятая богородице,

Спаси нас!

Цю молитву Марія чула не раз, сама співала її, хоч і не знала, чому просять: "Пресвятая богородице, спаси нас".

— Пресвятая богородице, спаси нас! — лунав крик розпачу у вузькій ущелині Маріам-дере, молитва волала до неба, повторювалася настирливо без кінця, і здавалось, не витерпить всетерпимий бог. Впаде небо, здригнуться гори, зійдуть зі скелі дорослі сини святої жінки, стане їх по два біля кожної осиротілої матері, і виведуть вони матерів на ясні зорі, на тихі води, у край веселий.

Пресвятая богородице,

Спаси нас!

Не сталося цього. Міцно стояв ханський палац, оточений в цей день потроєною охороною, вишикувались подвійним ланцюгом при вході в ущелину ханські сеймени, голосніше, ніж будь-коли, горлали муедзини на мінаретах, і поверталися невільні люди назад по своїх домівках, та ставало їх більше, ставали вони більшими, і могутнішав їхній бог.

Мовчки поверталися додому Стратон і Марія з Мальвою. Натхненним було Стратонове обличчя, ступала Марія впевненішою ходою, і вже не гаморила Мальва — тихо йшла поруч, ніби стала дорослішою.

Скупа, малосніжна зима випарувалась на першому весняному сонці, не напоєна ще з минулого року спражна земля закурилася чорториями, поруділо Мангушське узгір'я. Голод підкрадався зі степу до гір, застукав у людські житла.

Змілів бурхливий Узенчик, вже не вистачало в ньому води для грядок, над вижолобиною в самому кінці долини з ранку до вечора стояли діти з глечиками, не встигаючи настачити води для пиття.

Лише під берегами і на урвищах зеленіли нагайки соковитих каперсів, розпускалися білим цвітом, і жінки никали попід схилами, збираючи ще не розцвілі бруньки для засолу.

Розпачливо кричали осли. Забобонні татари вклякали під їхній вереск на коліна і шепотіли слова молитви, увірували й християни в татарське повір'я і молились по-своєму, бо до всіх однаково йшов шайтан голоду.

Марія повернулася з бахчисарайського базару стомлена журою, поникла. Ціни так неймовірно підскочили! За бешур [103] проса — двадцять алтинів. То ще б нічого, якби те просо, що напровесні купила і посіяла біля хати виколосилося колись. Та де там, засихає над грудою, а на каперсах не проживеш. Щось треба діяти.

Заробила Марія коло Стратона чимало грошей за зиму. Він виплачував їй за роботу, як чужій, хоч насправді чужою стала йому власна домівка — вільний від роботи час пересиджував у Марії.

— Стратоне, — сказала йому однієї ночі, — чую я, що тяжко мені буде без тебе в старості. Складаймо гроші докупи, чей удасться обом колись грамоту купити. Що тебе тут тримає?

— Безнадія, Маріє... То страшна річ, але заповнила вона мені душу по вінця. І серце ніби з повсті, і руки наче глиняні. Я не бачу ніде на землі такого клаптика, щоб варто було до нього йти, страждучи. А тут хоч трохи є того, що не дає мені втратити самого себе. Піду в Успенський собор, і здається, що побачив і Дніпро, і степ на Україні. Маю роботу і коротаю дні. І ти до мене прийшла, Маріє. А підеш — умерти схочу, якщо бог смерть пошле. Але йти кудись — куди йти? З неволі та в гіршу? І за яку ціну? Прикидатися весь час мусульманином, душу свою губити, щоб потім з лядської палі позирати на Україну... Ну, ти як знаєш. А в церкву більше не ходи, кет-худа вже знає, що ти була на відпусті. Він усе мотає собі на вус. Іди тепер спокутуй християнський гріх у мечеті. Ой, чи виплатиться тобі...

Думала-передумувала Марія, та не могла змиритися з тим, що тут умирати має. Кривить душею зате надія є, а без надії навіщо жити, хай навіть зі своїм богом... Не тут, ой не тут Мальвиній молодості цвісти. Таж за нею на Україні Купало тужить, і високі мальви-посестри визирають її з-за тинів. Покину я тебе, Стратоне, добрий мій голубе...

Але як заробити стільки грошей? Питала в людей кажуть: аж п'ятсот алтинів треба, та ще й кет-худі бакшиш, щоб присвідчив, а голодний переднівок тягне монету за монетою. А їм ціна — вільний степ на Україні і незаюжене синє небо. Баскак таки насправді душить за горло: крім хараджу і джізьє, наклали новий — збройний податок, хан Бегадир-Гірей готується в похід на Азов. О боже, як вирватися звідси, щоб хоч своєю кривавицею не допомагати плюндрувати християнські землі!

Недоїдала і в мечеть ходила про людське око, гріх відмолювала дома і очі опускала перед Стратоном.

Принесла Марія дику новину з Бахчисарая. Одна багатодітна татарка з Карачори продала на людському базарі свого хлопчика і годує тепер кров'ю найстаршого четверо меншеньких. Страшно стало Марії. Як перебитися до зими, щоб хоч ці гроші, що є, за літо не розтратити? Може, на другий рік легше стане?

Заворушився кримський степ, учувши голод. Гнали чабани голодну худобу в гори, лаштував полки на Азов хан Бегадир-Гірей. І все по хліб.

Сказала Марія Стратонові:

— Піду я в гори з Мальвою. Наймемося овець доїти. Якось прогодуємося літом, а мо', ще й сиру принесемо на зиму.

Мальва заплескала з радості в долоні.

— Мамо, там ми Ахмета зустрінемо! Він такий добрий!

Не гаялася. Таки на другий день вибралися вони обидві на знайому дорогу, що вела на яйли Чатирдагу Можливо, цього дня добились би вони до якогось коша [104], та незвичайний рух на битому шляху привернув Маріїну увагу. Чорною валкою тягнулося до Ак-мечеті військо.

Певно, на Азов вирушили.

Сама не знала чому — звернула з польової дороги, підійшла до шляху. Страх — той колишній, ясирний — затамовував подих, та Марія підходила все ближче, приглядалася до облич воїнів, і чомусь хотілося їй, щоб цим шляхом пройшло сьогодні все татарське військо.

Йшли грізні полки воювати за турецького султана. Попереду хан зі своїм почтом. Червоний з золотим яблуком посередині прапор розвівався над його головою. Одягнутий у важку кольчугу і високий шолом з гострим наконечником, він намагався маєстатично триматися на коні, в руках щит і пернач, та тяжкі були, видно, ханські регалії — Бегадир-Гірей задихався від спекоти. За ним вели десять білих коней, зв'язаних за хвости, слідом на буланих аргамаках їхали калга Іслам-Гірей і нурредин. Два десятки закованих у сталеві панцири сейменів ішли поруч із ханськими достойниками.

Молодий калга, мабуть, уявою гуляв уже на полі бою: зсунулись широкі брови на чоло, випнута роздвоєна борода стиснулася в пружний гудз, грізно заклебучився горбатий ніс — чи не надто повільною була для нього ця їзда? Йому хочеться, видно, пришпорити коня і обігнати хана, що пріє в кольчузі, та мусить стримуватись і йти на поштивій відстані. Біля нього в такт кінським копитам ступають сеймени, в них обличчя грізні, кам'яні, в них обличчя напружені, як вудила в руках калги, — поскаче вождь, ринуть і вони на звитягу або смерть. "А за кого? — питає мовчки Марія. — Коли очі і чола у вас не татарські і не татарська мати вас родила?"

Придивляється Марія до кожного обличчя...

— Це, певно, хан, мамо, — показує Мальва несміливо пальцем на калгу-султана.

Цить... навіщо тобі той хан, дитино... Ось ідуть, один, другий, десятий — вірні ханські слуги. Гостроносий засмаглий кавказець, кучерявий болгарин, чорний, як сажа, мурин, а біля нього — і падає глибоко, на саме дно грудей, материнське серце — а біля нього плечистий, білявий, по-дніпровському білявий юнак... Хто ти, хто ти, хто ти? Чий ти син, хто твоя мати?..

Марія благає очима воїна, щоб він поглянув у її бік, підвів опущені вії, очі його хоче побачити.

Але білявий сеймен не дивиться на неї, проходить і губиться серед сотень воїнів.

Ослабла Марія, минуло напруження, подумала:

"Нерозумне ж ти, материнське серце. Як можна найти голку в сіні, як можна розшукати свою загублену дитину серед цього ворожого каламутного безмежжя? Але хто він, хто він?"

І згадала, а від цього легше стало: це ж до тих святих, що стережуть матір божу на скелі Успенського собору, схожий ханський воїн...

Треба було поспішати, щоб до вечора дістатись хоч би до підніжжя гір. Там, у лісі, можна буде зробити з гілля колибу — все-таки не під голим небом. Марія роздивлялася по узгір'ї, чим би поповнити запас їжі, бо хтозна-коли найдуться люди, що приймуть їх. А як не приймуть? Вертатися назад до висохлого Узенчика і зустріти голодну зиму з порожніми руками?

У видолині побачила кілька дерев мушмули, на них плоди достигають весною, обшукала, знайшла кілька жовтуватих мушмулин і за це слава богу.

Мальва була бадьорою, з задоволенням дивилася на неї Марія — загартовувалося дитя, ніби тут і вродилося. Засмагла й витривала, як оте татарча, що в солі купане.

Стежка заводила все глибше в гори. Густішала бучина, малинові кущики юдиного дерева чіплялися шапками за схили, з ущелин повіяло мрячною прохолодою. Господи, там десь хмари бовдуряться і, либонь, дощі йдуть! Внизу без угаву тріщали цикади, немов намагалися сухим

свистячим цикотінням підгнітити спеку, щоб задихнулись від неї і верховини. Та не було їй доступу в гори. Жарінь тут м'якла, під ноги слухняно лягав вологий мох, крухтіла соковита трава. Вдалині курився туманами Бабуган, чорні хмари сповзали з Чатирдагу вниз.

Ставало відрадніше. Втоптана людьми і худобою стежка вела до якогось житла — люди знайдуться.

Сини мої... Де ж ви, сини мої?..

Та й блиснула блискавка, і загорілося небо... Засвистіли стріли, загавкали мушкети — йде невільниця Марія, йде українська доля чужими дорогами.

Ллє живодайний дощ, і купається під ним Мальва, біжить попереду, хлюпається в теплих потоках, набирається сили.

— Мальво!

— Мальво!

Тільки луна материнська, тільки луна...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

...і коли чуєте спів півнів,

просіть милості в аллаха,

бо півні співають тоді,

коли бачать бога.

З хадісів

...До весілля залишився один місяць. І звідки воно взялося, оте весілля, Мальва не може второпати. Таж вона ще мала, та й Ахмет нічого не говорив їй про шлюб. А може, оте незрозуміле "укум-букум-джарим-барим", що він завжди бомборосив, коли вони грали "в ашики" [105], то і є ті слова... Видно, що так, бо весілля за місяць. Біля неї, на самому шпилі Екзілі-буруну [106], сидять ще дві незнайомі дівчинки, такі, як вона. І в них та сама доля, всі троє квапляться шити придане.

Примарне світло, як при затемненні сонця, розливалось між верхами Демерджі, Бабуганом і Чатирда-гом, дівчата разом вгледілися в далечінь і побачили, як кам'яний ідол, що завжди непорушне бовванить на Демерджі, почав повільно зсуватися вниз. Ось він уже перейшов Ангарську ущелину, на мить зупинився внизу серед поляни і поплив у сивому серпанку до них.

Відклали дівчата шитво: ні, це не дивовижна кам'яна фігура, до якої щодня придивлялися здалеку, це якийсь дід-жебрак. Що ж йому дати? Проте жебрак не простягав руки. Він був високий, білобородий, і добрі були в нього очі, дід дуже нагадував того святого старця, до якого вони з мамою підходили в Кафі, коли втікали від Мураха-баби. А може, це той самий?

Мальва хотіла спитати, та її випередила сусідка:

— Ти Хизр [107], який знайшов джерело живої води і став безсмертним?

— Ні, дівчино, — усміхнувся дід, — я звичайний чарівник. Скажи, джаним, яке в тебе найпотаємніше

бажання?

— Хотілось би швидше дошити своє придане, — відповіла та, — бо ж тільки місяць залишився до весілля.

— Встигнеш, дитино, — сказав чарівник і звернувся до другої: — А ти чого бажаєш?

— У мене лиха харт-ана [108]. Я хочу, щоб вона на мене! не кричала, коли вийду заміж, і сорому перед коханим не робила.

— Стане доброю твоя харт-ана. Ну, а ти про що мрієш? — звернувся до Мальви.

Мальва не могла відповісти. Вона ще нічого не бажала в житті, і цього весілля теж не хотіла, їй добре було біля мами і Стратона, весело служилось підпасичем у Ахмета, того самого, який колись напоїв її цілющим кумисом у палючому степу. Чого ж забажати? Мама хоче вернутися туди, звідки вони прийшли, у якийсь далекий степ, якого Мальва не пам'ятає. Знає тільки, що всі степи колючі, спраглі й жорстокі, і трапляються там погані люди. Вона не хоче в степ. Де є ще такі гори, таке близьке небо, що руками зір можна дістати? У горах живе Стратон, і білозубий, вічно усміхнений Ахмет, і суворий, проте добродушний даї Юсуф, є вівці, є дозвілля і безліч казок, що гомонять під шум лісів у колибі підпасичів перед сном. Де так добре вміють лікувати від злих очей, як тут: ось притулить хтось тобі до чола лезо ножика з чорною колодочкою, а тоді й відьма не владна над тобою. Де, в якому краю розкажуть про ангелів, що стоять на сторожі неба і кидають в Ібліса [109] вогненними кулями — зорепадом, або про півня, який співає хвалу творцеві світу? Ні, не хоче вона йти звідси нікуди.

Але чого попросити в чарівника? Він не йде, чекає.

Чи то від нерішучості, сама не знає чому — відчула Мальва, як їй стає дивно гаряче в усьому тілі, наче воно пучнявіє і наливається теплими

соками, їй нестерпно захотілося скинути з себе одяг і кинутися в річку — мабуть, тому згадався Узенчик, висохлий від спеки.

— Ну, скажи своє бажання, дитино, — знову почула голос чарівника.

— Я хочу, — відповіла Мальва, — щоб у цій горі забурхало джерело, і в села побігла холодна вода, і щоб це джерело не висихало в найлютішу спеку.

— Гарне бажання, джаним, але я питаю, чого ти хочеш для себе?

— А мені нічого не треба, — розвела Мальва руками, — в мене все є.

Тоді дід повернувся до скелі і вдарив по ній києм. Почувся тріск, голосніший від грому, темною хмарою окутався Еклізі-бурун, а коли хмара розійшлася, дівчата побачили, як із ущелини падав униз гірський потік. Мальва стояла по коліна в холодній воді, вода підступала все вище й вище, приємно обмивала незвично гаряче тіло, і дівчина вперше відчула, що в неї є стегна, груди...

Холодна передранкова роса змочила ноги Ахметовим підпасичам, запіяли півні в уруш-коші [110]. Мальва схопилася — хлопці витягувались, не квапилися вставати — і чимдуж побігла до коша, щоб першою стати при вигоні овець. Не ласки запобігала — хотілося чимось добрим віддячити Ахметові: коли Мальва першою прибігала, він щасливо усміхався, пришпорював коня і весь день потім носився вітром навколо стада. То чому ж би їй не зробити Ахметові приємність? Хіба Мальва не бачить, як він пісні є перед п'ятницею, коли вона йде до матері в жіночий курінь на долину Шумаї, де жінки доять верблюдиць?

— Укум-букум-джарим-барим! — проскандувала Мальва, підскакуючи на одній нозі, і приємні їй були ці ворожбливі слова, і хотілося тепер більше, ніж будь-коли, побачити Ахмета. Яке то щастя,

що вони з мамою натрапили в горах саме на Ахмета і його батька, Юсуфа, — отамана чабанів!

Чудно було в Мальви на душі. З пам'яті ще не зіслиз дивний сон — і як то їй могло таке приснитися, що до весілля залишився тільки місяць, чей же ніколи про таке й думати не могла, бо ж мала ще... А воно взяло та й приснилося! Ха-ха... Укум-букум... А прозора чиста вода полоще їй литки, стегна, вона вперше в житті відчула, що в неї є тіло, таке туге, що об нього розприскуються хвилі і холодять-холодять...

Мальва сповільнила крок, наче обважніла, знову розбіглися по тілу незнайомі струмені тепла, забивало віддих. Зупинилася, притулила руки до грудей, осміхнулася і сама не могла зрозуміти, чому враз стало радісно.

Займався світанок. Рання зірка Чалпан упала на голову кам'яного ідола, що уві сні сходив із гори Демер-джі, впала і розбилася на друзки: розсипалися міріади іскорок по чаїрах і яйлах, і до ніг Мальві упали — на оксамитовий дрок, у переповнені келихи крокусів.

— Танг атар! Танг атар! [111] — заспівала Мальва і почула, що співає на мотив Ахметових пісень, вона побігла пласким вигнутим кряжем, збиваючи росу з м'якого повзучого ялівцю, ковзаючись на слизькому дроку.

Чистим був нині вічно забандюрений Бабуган, трави переливались перламутрове, гори на мить замліли, чекаючи першого променя сонця, і отаман Юсуф не був сьогодні понурий, як завжди.

Він переганяв кобилиць із місячними жеребцями до окремої загорожі, прив'язував на мордочки лошаткам дерев'яні рогатки.

— Прискакала, кізко? Якши. Нині залишишся зі мною, доїтимемо кобил на кумис. — Юсуф випростався і пильно приглянувся до

розпаленої дівчини. — Гм... А втім, не тільки нині... Ось що: чорбу варитимеш для пастухів, на мої руки легше буде. Ахмет якось обійдеться без тебе.

Звісила голову Мальва, жаль стало Ахмета і пастушої волі. І ще соромно було: їй здалося, що Юсуф знає її сон і тому не пускає більше з Ахметом на яйли.

Парубок саме виганяв овець із кошари, раз у раз поглядав на Мальву: що трапилося, чому баба затримує підпасичку?

— Чого стоїш? — зиркнув на Мальву спідлоба отаман, зникла доброта з його лиця. — Виганяй жеребців на пашу, хай вчаться самі добувати їжу. Кожному на все своя пора. А потім я навчу тебе, як доїти кобил.

Мабуть, так має бути, що радість дозрівання йде в парі з тугою за волею. Тому потускнів день, що почався для Мальви так чарівно. До обіду стерпли пучки від втомливого циркання, і сліз накапало чимало у дійниці.

Перед вечором, після другого удою, Юсуф заправляв молоко дріжджами, ячменем, чаклував з корінцями якихось рослин над повним казаном. Коли стемніло, зайшов до шатра Ахмет. Він мовчки поклав футляр із кораном на килимок біля входу, скинув із шиї вервицю з шкаралуп лісових горіхів — амулет від уроків для худоби, але не присів, як завжди, біля батька. Стояв понурий, стриманий. Глянув на Мальву, що вже дрімала на тапчані, буркнув батькові:

— Вина чому не доливаєш у молоко? Он там глечик.

— Не треба вина, — відповів Юсуф, не підводячи голови.— — Наплакала в молоко, хмільний будеш мати кумис.

Ахмет промовчав. У сутінках він не розгледів Мальвиного обличчя, може, вона вже спала.

— Кого даєш у підпасичі замість неї? — спитав по хвилині.

— Якось даси собі раду з тими підпасичами, що маєш, — отаман був незворушний. — Де багато пастухів, там вовк овець ріже... А ти мусиш знати, Ахмете, про три погибелі, які чигають на чоловіка, коли він стає дорослим. Треба вже тобі це знати. Які погибелі? Коли закипає кров у тілі — тоді вино і жінка. Як висохне душа, і кволим стане тіло — тоді золото. Шайтан знає, як кому угодити, щоб потім ліпше посміятися.

— Без золота я обійдуся, баба, — процідив крізь зуби Ахмет. — Ти незабаром розбагатієш, мої брати привезуть з-під Азова повні міхи. До вина мене не тягне. Ну, а про інше ти мені не розказ! Як же ти міг подумати про... Вона ж дитина.

— Коли людина молода, очі її краще дивляться, ніж думає голова, — Юсуф завзято вимішував молоко в казані. — Мальві вже пора бути між жінками, і ти це знаєш. Та я поки що залишу її при собі, сам навчу жіночої роботи. Завтра вона зварить нам каурму. Ну, підливай вина, чого стоїш?

...А втім, Мальві не було так погано біля Юсуфа, як здавалося спочатку.

З Ахметом, правда, інша річ. Біжать вівці, а їм упину нема, і не знати, хто кого веде. Гавкають собаки, хапають за животи неслухняних баранців, ті хвицькають ногами в зуби незлобивих охоронців, буяє Ахмет на своєму коні. Добре якось при ньому, при тому Ахметові: вишкірить він свої білі зуби — і туман розпогіднюється, і моросичка не така вже дошкульно холодна. Вівці бредуть і бредуть — ніхто, мабуть, не ходив би зі своєї охоти аж до Еклізі-буруну, що завжди шпилем тримає найважчу хмарку. А вівці доведуть.

За Еклізі-буруном, о, за ним зовсім новий світ. Там у скелях — три великі печери, в яких зі стелі звисають бурульками льоду діаманти. Одна називається Сніговою, бо іній морозиться на стінах навіть тоді, коли гори мліють від спеки; друга — Холодною, в ній завжди опівдні ховаються пастухи з вівцями; третя печера називається Бінь-башкоба — Тисячоголова. Печера якихось тисячі голів, які живуть там і дихають джаханнамом [112] смерті. В неї ніхто не заходить.

Чи за цим плакала Мальва, доячи кобилиць? Певно, і за цим. Але найлюбіше було з Ахметом. Він зіскакував з коня, коли спинялися вівці на попас, і підходив до Мальви. Кидав перед нею чотири вирізьблені баранячі кості і називав кожну таємничим найменням: укум-букум-джарим-барим.

— Я собі загадав. Вибирай.

— Букум...

— Тепер мені.

— Тобі барим...

— Ай, єлдиз! [113] — скрикував Ахмет. — Відгадала!

Він був тоді якийсь дивний і смішний, схоплювався з місця, притьмом злітав на коня, жорстоко бив його чариками під живіт, і кінь мчав у провалля.

Ніч пізно приходила на Чатирдаг. Із гір можна було бачити сонце й тоді, коли в степу вже западала темрява, та вічно похмурий Бабуган таки вкутував гори імлою і вкладав їх спати, як дітей. А коли гори міцно засинали, підпаски сідали довкола Ахмета, і він розповідав. Мальва добре запам'ятала його пісню про красуню, яка жде не діждеться .джигіта зі степу, — він співав їх рік тому, коли вони з мамою

їхали у Юсуфовій кантарі, — і просила розповісти про неї. Ой, скільки він знав казок про ту дівчину, та все різні...

...Затужив молодий пастух, виганяючи корів на пасовисько, бо побачив синьооку дочку Мангу-хана...

— Чорнооку, — поправляють підпаски.

— Ні, синьооку, — чомусь впирається Ахмет і дивиться на Мальву. — І більше не втішали його квіти. Краса квітів дивує, але якби .то вони мали сині очі, усмішку, ласку — все те, що дає смертним на землі рай пророка...

— ...Дочка Мангу-хана була вродливою, як троянда. Хан же був схожий на бика з виверненим животом, але він усім говорив, що Гюляш-ханим схожа на нього. Найрозумніші люди часто помиляються. І зустріла Гюляш-ханим пастуха, стрункого, як тополя, сміливого, як барс. Перемінилась дівчина червінцем і впала до його ніг. Але пастух чесний був. Тому віддав червінець у ханську скарбницю. А вночі напав на хана балаклавський князь і забрав скарбницю...

— А далі, далі що?

— Ахме-е-ет!

Це отаман Юсуф. А далі ночі і дивні сни...

В Юсуфа Мальві жилося непогано. Мабуть, тому, що в отамана було багато худоби і людей, він намагався триматися суворим, насправді ж Юсуф мав добре серце. Коли вони залишалися удвох з Мальвою, отаман ставав зовсім іншим. Таким його дотепер Мальва не мала нагоди бачити. Він усміхався, розповідав усілякі билиці і вперто називав її гяуркою. Спочатку протестувала, а потім звикла і навіть дивно було, коли Юсуф кликав її іноді по імені.

Зате Ахмет став понурий. Приходив увечері, скидав із себе малахай і доломан, робив це сердито і мовчки, і не раз хотілося Мальві попросити його, щоб не сердився, чей не винна вона, що отаман забрав її від овець. Мальва знає, що йому зараз тяжче доглядати отару, але зате вона готує для нього їжу, хоч би спасибі сказав... А що йому нудно, то і їй не так уже й весело. Чого ж сердитись? Але вона мовчала. "Укум-букум-джарим-барим", — шепотіла часом уночі, та слова ці не мали тієї таємничості, що колись.

Вранці, уникаючи її погляду, Ахмет сідав на коня, пришпорював, чвалав поперед строю по вигнутій таці Чатирдагу, перескакував камінні вали і зникав у проваллях. Мальва притискала руки до грудей у захваті, й тоді повертав її до тями суворий голос отамана:

— Чого стоїш, вогонь пора розкладати!

Але суворість Юсуфова швидко минала. Курилось вогнище під казаном, а він весь час про щось розповідав. Чи їй, чи сам собі...

— У степу татаринові гірше живеться, ніж у горах. На рівнині оком не охопиш усієї краси Кримського краю. А коли вийдеш на гору і поглянеш навколо, то жаль стає людини, яка тут не була. На півдні небо з морем разом живе — обоє сині, одне синіше від другого, на півночі степ обнімається з небосхилом. Такий Крим, що живи в ньому і вмирати не треба.

Пішов якось старий Газі Мансур у Мекку святкувати байрам. Ревно молився він біля храму Кааба, і сказав йому імам:

"Якщо хочеш, залишайся в нас".

Подумав Газі Мансур, згадав свій сад, горіх, під яким завжди відпочивав, і похитав головою:

"Не хочу вмирати в чужому краю".

Глянув на небо і почав просити в аллаха, щоб допоміг йому вернутися в Крим. "Якщо помру по дорозі, хай хоч мої кості відвезуть додому".

Відстав Газі Мансур від каравану і почув, що вмирає. Молився, аби хтось надійшов, він віддасть першому стрічному всі гроші і попросить, щоб похоронив його в Криму. А тим часом араби напали на караван, усіх перерізали і поскакали на конях дорогою. "О слава аллаху, люди йдуть", — подумав старий. І коли до нього підбіг араб із ятаганом, він сказав, простягаючи мішечок з піастрами:

"Спасибі тобі, ти остання людина, яку аллах послав мені перед смертю. Як умру, відвези мої кості в Крим і закопай у саду... "Під горіхом", — думала голова, коли скотилася додолу".

Минув байрам, усі ходжі повернулися з Мекки, лише Газі Мансур не повернувся. "Певно, вмер по дорозі", — сказали сусіди. Прийшла осінь. Один хлопчик, зриваючи горіхи з Мансурового дерева, згадав старого: добрий був чоловік, завжди давав йому горіхів. Коли бачить, хтось іде по саду без голови, а голову тримає під пахвою. Пізнав хлопчик Газі Мансура по одежі, скрикнув і впав без тями на землю. Збіглися сусіди, дивляться — мезарташ [114] стоїть.

Таке розповідають старі люди, коли в п'ятницю йдуть на могилу Газі Мансура біля Чуфут-кале. Може, й правду говорять, бо коли людина любить свій край, неодмінно вернеться додому. Тільки треба дуже любити, щоб аж принести свою голову під пахвою. А в нас був такий...

— І мама в мене така, — мовила тихо Мальва. — Вона так само несла б свою голову на Україну... Отаман із болем глянув на засмучену дівчину.

— А ти... ти не хочеш у свій край?

— Я... А де він? У мене нема рідного краю...

— Гм... Буває й таке — міцно приростеш до чужого. А буває й інакше. Несподівано, хто зна й звідки, зашпигає пекуча туга, затруїть серце, і рай тоді стає немилий, і рідна ворона краще співає, ніж чужий соловей... Колись давно потрапив молодий ногайський ханич Орак-батир у руський полон. Пошанували руси його мужність і красу, дали землі й золота і найкращу дівчину за дружину. Зачарували юного богатиря руські ліси, і красуня, і багатство — забув він про рідний край. Десять років прожив Орак-батир, захмелений щастям, п'ятеро діток народилося в нього, і доживав би він, певно, віку на чужині, якби не... Ні з того ні з сього почав прислухатися до шуму вітру, і все йому в тому шумі вчувався знайомий шелест ковили... А потім чув його всюди: в диханні дітей, в шепоті коханої, в плюскоті річок.

Сохнути став Орак-батир, туга висмоктувала душу, признався дружині, що йому долягає. Побачила жінка, що сяк чи так не буде мати його для себе, а що розумною була, то провела його аж до степів. Обіцяв, що вернеться, але не вернувся. Та любов була сильнішою...

Щось дивне сталося з Мальвою після цієї казки. Ходила засмучена, не по-дитячому задумана, і не міг здогадатися Юсуф, чи то затужила, як Орак-батир, чи карається від того, що та туга д' ній не приходить.

А одного ранку Мальва зникла. Довго ламав собі голову отаман, що могло трапитися, і вирішив почекати до вечора. Ввечері пошле Ахмета до Марії — куди ж іще могла дітися дівчина?

Мальва не йшла — бігла знайомими стежками до Еклізі-буруну. Всі ці дні наслуховувала, чи не шепче їй щось вітер, але що нашепче, коли вона не може нічого пригадати — що там було, на тій Україні. А хотілося затужити, заздрила матері, Орак-батиреві, Газі Мансурову і почувалася в

чомусь гіршою від них, в чомусь винною. Вона мусить бачити ту Україну, а з Еклізі-буруну, певно, видно весь світ, шпиль же такий високий! І тоді прийде бажана туга...

Задихаючись від утоми, Мальва дряпалася по крутих приступах, збивала коліна, не зупинялася. Шпиль високий, неприступний, але таки добралась до вершини.

Вглядалась у далечінь до болю в очах, та не було видно ніде ніякої України. Довкола — тільки гори, і в долині жовтий татарський степ. Нема її ніде, то мамина вигадка, то мамина казка. Така ж, як Юсуфова про Орак-батира.

Розчарована, наче обкрадена, верталась Мальва до уруш-коша і тремтіла від страху перед гнівом отамана. Обережно підходила, серце калатало в грудях: сидить біля вогнища Юсуф і — слава аллаху — ще якийсь чоловік біля нього. Може, при чужому не сваритиме. Підступила і сторопіла: поруч із отаманом сидів той самий довгобородий чоловік, що зустрівся їм у Кафі, той самий-чарівник, який недавно приходив до неї уві сні. На Мальву ніхто не звертав увагу.

— Я покидаю Крим, Юсуфе, — вів меддах Омар. — За цей рік я сходив його вздовж і впоперек. Благодатний твій край, хоч і посуха нині його мучить. Не загине він, якщо матиме доброго керманича. Хай розквітає з калямом... Вертаюся в Туреччину. Вона сьогодні вмирає з канчуком в руках. Правителі роз'їдають її, мов плющ пишну, чинару. Та дізнався я, що знову заворушилися кизилбаші, тож затеплилась надія в моєму серці. А може, таки не пропаде мій народ, їх, червоноголових лицарів, називають злодіями, проклинають у мечетях, звинувачують у змові з персами, щоб знецінити в очах людей, їм нині дають притулок тільки вільні кочові юрюки, і туди тягнуться з книгами софти, вигнані з медресе. Дух Кара-Язиджі, Календер-оглу [115] не вмер. Я повинен бути там.

Меддах Омар замовк. Довго дивився у вогнище, а Юсуф скоса глянув на Мальву і не сказав нічого. Омар повернув голову і побачив дівчину. А Мальві здалося, що сон триває, що вона може висловити ще одне бажання. Але яке, яке?..

Просвітліли Омарові очі, він упізнав злиденну колись дівчинку, тепер розквітлу, розкішну, тільки стурбовану чимось.

— Кажу ще раз: воістину великий аллах! Як ти тут опинилася, дитино? Я вірив, що.ви знайдете добрих людей. А вам із мамою пощастило. Слухай мого друга Юсуфа, він тебе добра навчить. — Омар пригорнув до себе Мальву і вже по-дитячому заговорив до неї: — І не ходи понад урвища і не заглядай в Бінь-баш-кобу, бо там витають душі тих, хто прагне праведної помсти. А праведна помста часто теж проливає невинну кров. Такий уже світ, дитино.

— Чиї ж там душі, дідусю? — тривожно запитала Мальва.

— Хіба Юсуф не розповідав тобі? Це сталося не так давно, ніхто ще й добрехати не встиг. Років з п'ятнадцять тому козаки допомагали татарам воювати проти турків. Козацький гетьман Дорош вивів на Альму шість тисяч степових лицарів проти татарського зрадника Кантемира-мурзи. Та нерівні були сили. П'ять тисяч козаків полягли разом із гетьманом над рікою, а одна тисяча відступила в гори і заховалася в цій просторій печері. Догнав їх тут Кантемир-мурза, оточив печеру і наказав виходити. Та не вийшли козаки. Тоді мурза сказав закласти вхід до печери хмизом і запалити, щоб викурити їх, як борсуків. Але і цього не злякалися. Всі до останнього загинули, а не здалися, в неволю.

Широко розплющені сині очі Мальви палали здивуванням і захопленням. Спитала:

— Вони такі відважні — оті козаки?

— Мужній той, хто знає, за що бореться. Тільки зрадники стають боягузами, дитино... Але ти не ходи до тієї печери. Там гори кісток, там страшно.

Меддах Омар попрощався і подався вниз. Юсуф і Мальва мовчки посиділи за вогнищем до вечора.

Минало літо. Марія з Мальвою заробили в Юсуфа стільки сиру і масла, що донести його не змогли б. Ахмет нав'ючив їхнім добром коня, і подались вони утрьох до Мангуша. Марія була щаслива — тепер якось перезимують. Трохи турбувала її Мальва. Підросла, зміцніла, та надто мовчазною стала.

Запримітила теж мати гарячі очі Ахмета, якими він раз у раз позирає на дівчину. Ба, отой невловимий дівочий смуток завжди приходить тоді, коли серце вже чогось прагне, а чого — сказати не може. І Марія благала бога, щоб допоміг швидше заробити гроші, бо відтак може бути пізно.

Мальві жаль було гір, ватрища, овечого запаху, казок і безнастанного погейкування та співу Ахмета. І засмучувала думка, що ніколи вже, можливо, не видряпається на Еклізі-бурун, щоб виглядати тугу за тим краєм, де народилася, ніколи більше не посидить біля входу до страшної печери, де загинуло тисячу козаків з тої маминої України, більше не уявить собі лицарів, які гинуть, щоб не потрапити в неволю. Все це забудеться, як казки Юсуфа і святого старця.

Над рікою Бодраком Ахмет розв'ючив коня, подав Марії її зароблене добро.

— Спасибі, Ахмете, — промовила Марія, але парубок не чув. Він стояв із опущеними руками і дивився на Мальву так тужно, що, здавалося, заридає хлопець. Мальва бентежилася від цього погляду, відступала боком до мами.

Раптом Ахмет вихопив ножа, і поки встигла скрикнути перелякана мати, поки зрозуміла Мальва, що чинить парубок, жмут чорного дівочого волосся залишився в його кулаці, Ахмет скочив на коня і закопотів долиною, ховаючись за хмарою куряви.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Цей світ — корабель, в якому розум —

вітрило, а думка — кермо.

Східна приказка

Шляхом від Бахчисарая до Ак-мечеті гнав вершник шаленим галопом. Кінь збивав куряву некованими копитами, піна клоччям вилітала з-під вудил і хльоскала, зеленкувата, в обличчя вершникові. Бараняча кучма зсунулася на очі, вивернутий кожух тримався петелькою за шию, прохолодний осінній вітер шарпав її, намагаючись зірвати з петлі. Вже недалеко: попереду показалися пологі хребти, що набігли один на одного, наче випущені в череду бики, під лисими хребтами забіліли будинки резиденції калги-султана. Враз гонець різко зупинив коня. Зсунув шапку на потилицю, вгледівся в далину: по дорозі неквапно наближався невеликий кінний відділ. Два вершники — один на буланому, другий на білому в яблуках арабському коні — їхали попереду, за ними йшов слідом загін сейменів.

Гонець зрозумів: калга-султан Іслам-Гірей вирушив до столиці на засідання дивану, не знаючи, що трапилося. Помчав назустріч калзі. Спинив змиленого коня на краю дороги, спішився і підійшов до найвищого тепер у краю сановника.

— Що скажеш? — спитав Іслам-Гірей.

Гонець підвів очі, не розгинаючись. На нього дивилися двоє всевладних людей: калга з суворим поглядом чорних очей і не менш могутній від нього — вузькоокий, з приплюснутим і схованим у рідку бороду обличчям аталик [116] Іслам-Гірея Сефер Газі.

— Хай милує мене аллах від твого гніву, високий ханський достойнику, за чорну вість, яку я тобі приніс. Сонце сонць, уста аллаха, могутній хан Бегадир-Гірей учора вранці в Гезлеві...

Іслам-Гірей не зрушив ні одним мускулом лиця, тільки сіпнулася гостра з роздвоїною борода; повіки Сефера Газі звузилися, і крізь щілини, схожі на сліди від прорізу осокою, блиснули бистрі зіниці. Він повільно повернув голову до Іслама, калга-султан притиснув руку до грудей і процідив крізь стиснуті губи:

— Могутній наш предок Чінгіз на горло карав вістунів горя. Геть з дороги! — гукнув на переляканого гінця і вперіщив нагайкою коня.

Іслам-Гірей намагався весь час триматися попереду Сефера Газі, не бажаючи зустрічатися з ним поглядом. Знав, старий хитрий учитель дивиться тепер в його потилицю і вгадує всі мисли, що рояться в голові калги, — першого претендента на бахчисарайський престол. Знав, що поділиться своїми думками з аталиком як не сьогодні, то завтра, — але тепер, коли кожна секунда важила не більше і не менше, як зеленоверха чалма, тепер, коли серце калатало в грудях одне тільки: "Нарешті, нарешті, нарешті!", коли очі жаріли жадобою і тривогою, він не хотів заглядати у вузькі прорізи повік Сефера Газі, які завжди відкривалися тоді, коли Іслам потребував поради.

Що — "нарешті"? Він чекав смерті свого старшого брата? Так, чекав. Якщо б Бегадир не помер учора, Іслам сьогодні на банкеті сам відправив би його у той дивний світ, де цвітуть сади і течуть ріки... Бездарний слинявий віршомаз і боягуз — скільки лицарів погубив марно під Азовом,

і все лише для того, щоб ні на штрих не зрушитися з компасного кола послуху султанові.

"Не зрушитися з компасного кола послуху султанові, — вистукували копита по камінних, — не зрушитися з компасного кола послуху Ібрагімові, придуркуватому, юродивому. Так, так, я, Іслам-Гірей, присягну, присягну, присягну, це добре, що в Стамбулі Ібрагім, Ібрагім, Ібрагім..."

Шмагав коня нагайкою, бо кожна мить — це трон, аби тільки не спіткнувся кінь...

Сефер Газі витримав час, поки вгамується буря в душі шаленого Іслама, потім порівнявся з ним, сказав:

— Гарячий розум — виграш у бою. Холодний розум — перемога в політиці. Сповільни свій крок, Ісламе. Там, попереду, не ворожі обози і не жерла гармат. Там снується павутина змов та інтриг, там уже закишіли змії підступності й злоби. Мечем не візьмеш їх, а тільки гнучкою мислю.

Сефер Газі розтулив повіки.

— Що ти вирішив робити, Ісламе?

— Сьогодні їду в Стамбул.

— Не гоже думаєш. Чи слід вождеві йти попереду війська й першому приймати на себе ворожі стріли? А якщо він прийме тебе за посланця від твого брата Мухаммеда, який теж нетерпляче чекав смерті хана?

Сефер повернув коня вліво, і подався почет калги-султана понад Бодраком землями яшлавського бея.

— Не потрібен нам сьогодні парадний в'їзд, — продовжував з незворушним спокоєм Сефер Газі. — Ще маємо час. Нам краще непомітно, ущелиною зайти в Ашлама-сарай і почекати там вірного тобі молодшого брата нурредина Крим-Гірея. Шли гінця в Качу і подумай про подарунки Ібрагімові.

За хвилину один з сейменів скакав через біасальські верхи до резиденції нурредина, а Іслам з Сефером Газі поволі їхали попри вапнякові скелі Бакла.

— Ми на землях Яшлава, — порушив мовчанку аталик. — Приказка каже, що там, де ступить копито ханського коня, — те ханське. Та це далеко не так. Яшлавський бей, щоправда, слабкосилий. Але є Мансури, Шіріни. Ті сильні. Позаду тебе ступає сотня капику-лу — дверних рабів твоїх, сейменів. Ханові треба на когось опертися. Хто буде в тебе правою рукою, чи думав ти над цим, Ісламе?

Іслам-Гірей оглянувся назад. Його улюбленець — хоробрий білочубий Селім, якого він купив у старої циганки в Салачику, їхав на коні в першому ряді воїнів і не зводив відданих очей з калги-султана.

— Зрадливі беї не будуть моєю опорою, — шорстко відповів Іслам. — Маю здесятковане під Азовом військо, та його подвою, потрою, вдесятерю! Лицарі будуть моїми обома руками!

Помовчав Сефер Газі. Йому сподобалась відповідь, бо сам вів свій рід з капи-кулу і ненавидів беїв. Але знав: без них ханові не обійтися. Не прихилить до себе — при першій нагоді зрадять хана. Тому промовчав.

Обігнули білу скелю Бакла, в'їхали в довгу ущелину Ашлама-дере, стиснуту з обох боків прямовисними кручами. В долині, біля Салачика, червоніли дахи літнього ханського палацу.

— Ти був тут не раз, Ісламе, — заговорив Сефер Газі, — а, напевно, ніколи не придивлявся до отої дивовижної скелі, що височить справа. Ану пригляньсь добре, що бачиш?

Іслам-Гірей підвів голову. Справді, дотепер не помічав: із урвища звисав велетенський камінь, обмитий вітрами, він уже надколовся зверху і погрожував загородити вузький прохід. Іслам зупинився здивований. Зі скелі дивилась на степовий Крим кам'яна подоба володаря. Груди і руки заковані латами, жорстоке монгольське обличчя владно і грізно вип'ялося вперед, поривчастість, гордість і сміливість рисувалися на кам'яній статуї. Здавалося — ось зараз простягнеться рука і тисячі сонних номадів помчать туди, куди вкаже жест вождя.

— Це ти, Ісламе, — такий, як є.

Вдоволена усмішка пробігла по костистому обличчі калги-султана, блиснула двома пучками світла в темних очах. Коні йшли, Іслам не відривав погляду від кам'яної подоби володаря, а вона що крок, то міняла свій вигляд, лагіднішала, розпливалась і, врешті, злилася з пласкою скелею.

— Тепер огляньсь, — мовив Сефер, коли минули скалу. — Подивися з цього боку на той самий камінь. Що бачиш?

Іслам оглянувся. Над урвище виповз велетенський тритон із хитрою головою сфінкса, причаївшись перед хижим стрибком.

— Це ти, Ісламе, такий, яким теж мусиш бути. Ти побачив два боки однієї й тієї ж суті — влади. Сміливість і владність у тебе є, хитрості повинен навчитися. А коли ні, то станеш невиразним, як оця подоба, коли на неї дивитися спереду. Або ж — як твій нефортунний брат Бегадир-хан. Тільки пам'ятай, сфінкс не повинен бути дужчим за лицаря, бо тоді перехитриш сам себе.

— Мудрий єси, мій учителю, — промовив зворушено Іслам-Гірей. — Ти є моїм другим обличчям, я ще не знайшов його в собі. І дай нам аллах удачі — будеш моїм першим візиром.

Стулились повіки розумного старця, знову його обличчя закрилося зморшками, Іслам не міг би вгадати: радий аталик із такої перспективи чи в душі іронічно насміхається з недосвідченого ханича?

І тут згадалася Ісламові красуня-циганка, яку він мав покликати тоді, коли почне вирішувати сам свою долю. Покликати, щоб побажала щастя. Тепер настав той час. Нині в літньому ханському палаці єгипетська чарівниця ощасливить його.

— Селім! — збуджено вигукнув Іслам, і синьоокий сеймен вихором прискочив до калги. — Ти не хочеш завітати до своїх у Салачик?

Юнак звісив голову, не відповів. Нахмурився Іслам. Це вперше Селім не виявляє бажання виконати наказ.

— Ти в мене батько і родина, — сказав Селім. — А більше нікого я не знаю.

— Справжній капи-кулу! — Іслам вдоволено плеснув Селіма по широкому плечі. — То слухай, що я тобі наказую: скачи в Салачик і знайди мені ту циганку-красуню, в якої очі світяться вогнем, а стан гнучкіший від лози... — Калга-султан раптом замовк, він помітив струнку дівочу постать у червоному сарафані, що вийшла з-за гори на стежку. — Постій, може, це вона. Добрі джини самі ведуть до мене віщунів мого щастя. Їдь їй назустріч і привези сюди! Тільки негайно!

Сефер Газі поблажливо всміхнувся.

За хвилину Селім повернувся, тримаючи в сідлі на смерть перелякану дівчину.

Це не була циганка. Зовсім юна красуня, ще дитина, дивилася на Іслама великими синіми очима, страх спливав з її обличчя, вона прикипала поглядом до лицаря в голубому кафтані, наче впізнавала його; в Іслама дивно, по-юнацьки, стиснулося серце — він ще не зустрічав такої свіжої краси, і вмить забув про єгипетську чарівницю, з якою тільки що бажав провести ніч.

— Хто ти така, дівчино? — тихо мовив Іслам, під'їжджаючи ближче. — Не бійся, зла тобі ніхто не заподіє. Хто ти і звідки йдеш?

— Я — Мальва з Мангуша. Мама послала в Салачик за...

— То й видно, що ти не циганка: очі в тебе голубі, як у мого Селіма, і сказав би я — брат із сестрою зустрілися, якби не твоє чорне, мов гебан, волосся. Скільки років тобі?

— Дванадцятий...

— Красива ти, — блиснули очі в Іслам-Гірея. Від цього погляду обдало Мальву спекою, і їй стало так гаряче, як тоді, уві сні, коли вода чарівника обмивала її тіло. Мов заворожена, вона сповзла з Селімового коня і підступила до Іслама.

— Ти знаєш, хто я, дівчино?

— Знаю... Ти — хан.

Широко відкрились в Сефера Газі очі, рвучко нагнувся Іслам-Гірей, підхопив рукою дівчину за стан і поцілував її в щоку.

— Устами дитини глаголе правда, — сказав аталик. — Не гайся, Ісламе, вдержати ворожбу платою. Бо сказано: до котла розуму потрібен ще й черпак щастя.

— О, плата буде тобі, дівчино, велика, якщо ти захочеш її колись узяти. — Іслам підвів обидві руки до неба. — Свідком аллах, якщо я стану ханом, то ти будеш третьою, але першою дружиною Іслам-Гірея. Я знайду тебе в Мангуші, Селіме, відвези її до самого села.

В цю мить почувся густий стукіт копит в ущелині. З Бахчисарая мчали чотири вершники, і серед них упізнав Іслам нурредина Крим-Гірея.

Юний ханич зупинив коня, крикнув:

— Мухаммед ще вчора відправив послання в Стамбул!

— Прокляття!

Заскреготали вудила по кінських зубах, здибився рисак на задні ноги, закричав Іслам:

— В Ашлама-сарай! — І перший рвонув галопом по вузькій стежці ущелини.

У Золотому Розі щодня розвантажувались галери. З Європи і Африки привозили дівчат-полонянок для розпусного султана, купці з різних країн постачали гарем парчею, шовками, кисеєю [117], набивали золотом табівки і верталися додому, задоволені щедрістю падишаха.

Ібрагім сьомий день пиячив на радощах: черкеска Тургана народила йому сина Магомета.

З-під Азова повертались розбиті полки.

Великий візир Аззем-паша чекав султанського гніву: Азов вистояв. Він сам не міг збагнути, як могла втриматися невелика фортеця перед

такою незліченною турецько-татарською силою. Донецькі козаки під командою отамана Наума Васильєва поклали під Азовом майже сімдесят тисяч турків і татар.

Захмелений султан не викликав візира, він почувався в безпеці: утроїв охорону палацу, тисячі найманих шпигунів розіслав по столиці, Азов же десь надто далеко.

Аззем-паша сам попросився до султана на прийом. Адже війну програно, треба вирішити, що діяти далі — воювати чи миритися.

Ібрагім блаженно посміхався, він поманив до себе пальцем візира і показав йому списаний якимись чудернацькими кривими лініями пергамент.

— Дивися сюди, безголовий візирю, — тицяв султан пальцем на малюнок. — Яке це щастя, що великий аллах послав вам мудрого падишаха. Ви рік стояли під Азовом, і ні одна бараняча голова не могла додуматися, з якого боку його брати. Дивись добре: це карта Прикаспію і Приазов'я. Бачиш — Каспійське море. Сюди увійде наш флот і піде Волгою вгору аж до того місця, де Дон впирається у Волгу, наче ти ось ліктем об поруччя крісла. Там перекопаємо широкий рів, через той рів флот вийде на Дон і попливе вниз. З тилу, несподівано, вдаримо на Азов, і з нього залишиться купа попелу. А тебе призначу адміралом. Та це ще половина діла. Велику битву розпочнемо тут, у Туреччині. Я виріжу... — Ібрагім оскалив зуби, — виріжу, виріжу всіх християн...

Султан п'яно зареготав і хльоснув пергаментом по лиці великого візира.

"О аллах! — шепотів сам до себе Аззем-паша і вириває жмутами волосся з бороди, повертаючись із султанського прийому. — Я не хочу, я не можу більше жити! — Проходячи кімнату катів, він шукав очима капиджіїв, і якби вони були, просив би, щоб йому відтяли голову. — Я не

хочу жити. Божевільний султан, божевільний уряд, і я, розумний блазень, виконую волю безумних злочинців!"

Зігнутий, пониклий, заходив великий візир у двері паша-каписи [118]. Біля входу його чекали зігнуті в пояс татарські посли. Вони просили благословити Іслам-Гі-рея на кримський престол. Візир довго придивлявся до облич посланців і сказав їм таке, що вони знизали плечима, не знаючи, чи при своєму розумі султанський достойник.

— До кизляр-аги Замбула йдіть. Так, так. Він відає справами Криму, а я ж Азовом. — І пішов, дивно посміхаючись.

Замбул насправді вже встиг прийняти послів від Мухаммед-Гірея. Скарбниця кизляр-аги поповнилась ще одним мішком золота, і тепер він чекав лише, коли прокинеться п'яний султан.

Вранці Ібрагім довго не міг второпати, чого хоче від нього Замбул. Стоїть на колінах і клянчить про якийсь Крим. Крим? Ну, то що? Помер хан? Помер один, другого призначимо.

Ібрагімові хотілося пити. Це ж так добре — випити і знову впасти в рожевий хаос марень, а потім до самого ранку блукати по кімнатах гарему і насичуватись, насичуватись, впоювати спраглу плоть любов'ю, несиліти від неї і знову пити. Чого він так колись боявся, що не зможе керувати державою? Ось уже третій рік вона існує при ньому, як існувала, і він тримає її в руках.

Плесне в долоні — і є золото, і є одаліски, і потроєна охорона палацу, і ціла армія шпигунів, які за добру плату доносять, хто бунтує проти султана. А тоді тільки голови — чах, чах, чах!

— Чого ти хочеш, Замбуле? — спитав роздратовано.

— Султане, до твоєї високості прибув із Криму ниций раб нурредин Крим-Гірей. Він хоче просити в тебе, володаря слави і величності, щоб ти затвердив його брата Іслама на кримський престол.

— Я прийму його, коли бог просвітить мій розум непомильним рішенням, — відповів Ібрагім улюбленою фразою і дав знак Замбулові, що розмову закінчено.

Але кизляр-ага не підводився з колін.

— Воля твоя, султане, та хай буде тобі відомо, що Іслам-Прей ще при ханові Джанібеку потрапив до гяурів і сім років перебував у почесному полоні в найзапеклішого ворога Порти — польського короля, де навчився зміїної хитрості і лукавства.

— Він боягуз?

— О ні, він сміливий, як барс, це...

— То хай буде Іслам-Прей ханом, — несподівано для Замбула вирішив султан. — Я пошлю його на Азов, коли спорядять флот, — через Каспій, Волгу і Дон.

— Азов буде твоїм і без нього, — переконував Замбул. — Твій неосяжний розум змішає з чорною землею гяурську фортецю. А Іслам, хай буде тобі відомо, готує бунт проти тебе.

Ібрагім схопився на ноги.

— Негайно, зараз запроторити в Дарданелльську фортецю Іслам-Гірея! — крикнув Ібрагім. — І на Крим вислати військо, сто тисяч, двісті тисяч!

— Не треба війська, — заспокоював султана Зам-бул. — А коли повелиш призначити ханом Мухаммеда, боягузливі татари стануть смиреннішими, ніж при Бегадирові.

— Повеліваю, — рік султан.

За білим островом Мармара бушує море. А в Дарданеллах тихо, тільки сивими ребрами біжать хвилі і тихо хлюпаються об берег.

Фортеця Султаніє — над самою протокою. Біля фортеці стоять дві поіржавілі велетенські гармати. Ядра, вистрілені колись із цих гармат, пробили віковічні мури Константинополя, і крізь пробоїни увійшов до міста Магомет II Завойовник, щоб стяти голову останньому візантійському імператорові Костянтину Палеологу і погрозити всьому світові своїм мечем.

Тепер грізні жерла цих гармат уже не страшні нікому. Але вони є. їх ще не скинули в море, вони свідчать про колишню войовничу могутність Порти, хоч нині стережуть тюрму.

Заходить сонце. Море щедро кидає на берег червоні шалеві хустки, та враз кається за свою щедрість і швидко хапає їх із ріні, залишаючи тільки черлені тороки на піску. Ніч западає раптом, сонно дихає вода, як людина в трудному сні — поривчасто, зрідка.

І так без кінця: тижні, місяці, роки... І тільки, як сон, згадуються Іслам-Гіреєві ворожба старої циганки і дитяче пророцтво дівчинки Мальви. Немає нічого...

А молода сила нуртує і біль визолює душу.

Крим. Ісламові зрідка приносять вісті з батьківщини. Іноді запливе в затоку якась рибацька байдарка — то, гляди, вірні переодягнені капикулу.

...Яничарський гарнізон роз'їхався з Кафи по півострову забирати татарських юнаків у аджем-оглани.

...У Криму голод. Сарана доконала степ. Люди у відчаї йдуть за Перекоп і не повертаються, залишаються жити на Диких полях. Все більше й більше людей купують грамоти в хана, а він радо дає, бо хоче бахчисарайський палац уподібнити до стамбульського Біюк-сарая. Крим пустіє.

...Від розкладених трупів людей, які загинули голодною смертю, шаліють пошесті.

...Турецькі мубашири забирають на ринках у татар усю здобич. Стамбульський двір вимагає золота. Азов здався, та від цього султанська скарбниця не збагатіла. Російський цар, наляканий Ібрагімовою погрозою вирізати християн у Туреччині, наказав донцям і запорожцям залишити Азов. Збратані кількамісячним азовським сидінням російські та українські козаки підпалили порохові льохи і віддали туркам купу каміння.

А що робить Мухаммед?

Він, як і Ібрагім, не виходить із гарему і щотижня висилає в Стамбул чауша з листом, в якому присягається на вірність.

Іслам-Гірей у Дарданелльській фортеці — мов загнаний у клітку лев. Сефер Газі ще не здавався. Він знає всі таємниці державного ладу Порти і вже кілька місяців сидить у Стамбулі, сподіваючись зустрітися з Азем-пашею.

Та небагато сподівань покладає Іслам на старання аталика. Він пробує діяти інакше. Пише листи, в яких закликає скинути Мухаммед-Гірея з трону, листи розходяться по всьому Криму. Сам готується до

втечі. З дня на день чекає Іслам торгової паштарди, якою він проберется через Дарданелли і Босфор у Чорне море.

Заснула сторожа. Ледь-ледь хлюпочуть хвилі, та не чути, щоб хтось полохав веслами затихлі води Дарданеллів. Чому ж не йдуть? Затримали, пронюхали?

Неподалік тихо стукнулася об берег байдарка. Хтось іде... Один... При місяці сріблиться бородата голова. Сефер!..

Сефер Газі підійшов близько до Іслама, плескате обличчя надималось від стримуваного віддиху, повіки зійшлися так тісно, що не видно крізь щілини чорних зіниць. Аталик сердитий, Іслам бачить, як він насилу стримує лють. Намагається вгадати, що могло трапитися.

Розплющилися очі, гнівним поглядом проштрикнув Сефер свого вихованця, схопив його, мов хлопчика, за барки, потряс.

Зів'яв старий. Опустив руки і пішов до берега, спотикаючись об каміння. Сів, звісив ноги у воду. Мовчки присів біля нього збентежений Іслам. Знав, що гнів аталика недаремний. Видно, все викрито.

— Коли мало сили, — мовив несподівано спокійно Сефер Газі, — треба розв'язувати міх із хитрощами, Ісламе. Я колись тобі показував кам'яну подобу в Ашлама-дере, яку природа створила наче вмисне тобі для науки. Але ти не послухався... Я ще раз терпеливо роз'яснюю тобі, Ісламе: вождь повинен поєднати в собі геройство чесне з геройством хитрощів. А якщо ні, то ти тільки воїн — тоді іди на герць і не берися за кермо.

— Що трапилося, Сефер-баба? — спитав Іслам-Гі-рей, коли аталик закінчив своє довге повчання.

— Ти мусив би вже здогадатися, що... Коли твій ворог навіть мурашка, то вважай її слоном. А Мухаммед таки хан, в його руках влада. Я довго тинявся попід воротами сарая, багато терпіння і грошей коштувало мені, коли я добився зустрічі зі всесильним кретином Замбулом, якого колись купили на кафському ринку за тридцять піастрів. І таки зустрівся з ним, і він влаштував мені аудієнцію у великого візира. А тоді, коли вже мала вирішитися твоя доля, чауш Мухаммед-Гірея прискакав із доносом, що ти розсилаєш бунтарські листи по Криму. Зляканий заєць іноді стає левом. Ти розкрив карти перед боягузливим Мухаммедом, і він тепер тебе зжере. Ти забув, що пес, який хоче вкусити, зубів не вишкірює... Я пробував заперечити, але візир показав мені листа, писаного твоєю рукою. Сьогодні ти чекав не мене, а торгової паштарди, я знаю. Вона арештована в Золотому Розі, твоїх друзів завтра повісять, а ми з тобою помандруємо на острів Родос.

Немов підтята, впала Ісламова голова на груди.

— Звідти не повертається ніхто...

— Навіть тоді, коли стоїш під ешафотом і холодний шнурок дотикається кадика, — вузькі очі Сефера Газі були бадьорі, і не тьмяніла в них безнадія, — навіть тоді не кажи, що все пропало...

Наступного дня Іслам-Гірей і його вірний наставник Сефер Газі пливли турецькою каторгою під вартою двадцяти яничарів Егейським морем на південь.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Розмови з мудрецями більш потрібні царям,

ніж царські милості — мудрецям.

Сааді

Одної з останніх ночей Рамазану [119], перед світанком, коли правовірні споживали сніданок, щоб запастися на денний піст, крайчик повного місяця зайшов чорним півкругом, темна пляма дійшла до середини диска, а потім поволі сповзла.

"Щось трапиться у султанському дворі, когось не стане в Біюк-сараї, — зашептали люди, вийшовши на вулиці Стамбула. — Коли темніє сонце — то султана, а якщо місяць..."

Бачив затемнення місяця і Аззем-паша. Він не був забобонний, але затемнення, яке віщувало смерть великому візирові, надто відповідало обставинам, що склалися при дворі, — всього можна було чекати.

На Ібрагіма, оточеного вартою і мурами, виснаженого вином і гаремними ночами, щораз частіше находила манія страху і підозрілості. Іноді він шалів у божевільній люті, якої боявся навіть Замбул: султан шукав тоді жертви, і не одна голова постельничего чи кубко-держця котилася додолу тут же, у султанських спальнях. Після нервових приступів Ібрагім впадав у меланхолію, тоді кликав до себе великого візира і примушував його слухати свої вірші або маніачні плани завоювання Русі, Італії, Угорщини. Аззем-паша кожного дня чекав безглуздого наказу, якого виконати не зможе. А тоді, звісно, кінець. Нур Алі давно чекає такої нагоди.

Великий візир відчував тепер більше, ніж будь-коли, пекучу потребу зустрітися з кимось розумним, кому б міг довірити свої думки і сумніви, від кого почув би слова поради і розради. В Біюк-сараї такої людини не було.

Якось таємні агенти принесли у двір чутку, що у Стамбулі знову появився меддах Омар: він розмовляє з людьми, слухає їхні скарги. Що з ним чинити?

Аззем-паша багато чув розповідей про меддаха Омара ще в часи Амурата. Про мудреця, який розгадав під стінами Багдада сон шаленого султана і якимсь чудом залишився живим, ходили по країні легенди. Великий візир наказав розшукати Омара і запросити його до свого палацу на перший день байраму.

Коли мосахир [120] настирливим калатанням об дерев'яну дошку сповістив правовірних про кінець посту, до приймальні візира прийшов меддах Омар. Хвилину стояли вони один проти одного — неймовірно схожі, немов близнюки: однакового росту, віку, обидва сивобороді і високочолі, різнив їх хіба тільки одяг. Візир — у білій хутряній кирею, Омар — у простому, випрілому на дощах і сонці бурнусі. Зустрілись наче сини однієї матері, яких доля розлучила ще в дитинстві і повела різними шляхами: одного до влади, другого до народу, одного зробила володарем, другого — мудрецем. А на схилі віку звела їх знову, щоб кожний з них розказав свій досвід, свою правду.

— Ти просив мене, великий візирю, хай бог дасть тобі вічне життя, щоб я прийшов до тебе, — поклонився меддах Омар. — Що ж примусило можновладця, який тримає в руках тисячі військ, мільйони народу і тугру [121], вдатися до убогого меддаха, що не має нічого, крім крихти простої людської мудрості, подарованої аллахом?

— Сумніви, — коротко відказав Аззем-паша. Не чекаючи запросин візира, меддах присів на гаптовану сріблом подушку, напроти нього сів і візир. Омар приглянувся до обличчя Аззем-паші: не було на ньому ні пихи гордої, ні жорстокості тирана, ні неприступності повелителя. Омар знав всесильних світу цього, та зустрічав серед них лише грубу запальність, глупу пихатість, темну жорстокість. Велителя, який сумнівається, ще не доводилося бачити.

— Сумніви — потрібна річ, — мовив він. — Бо хто не сумнівається, той не досліджує, хто не досліджує, той не прозріває, хто не прозріває, той залишається в сліпоті. Але я не знаю, як говорити з тобою, щоб мої слова принесли тобі користь. Адже сказав ваш шейхульіслам, що слів,

які приносять збуток вірі і владі, не треба знати і не треба говорити; слова, що записані в книзі пророка, треба говорити, а розуміти їх не конче, про вади вельмож: можна знати, та говорити заборонено. Як дозволиш мені бути з тобою?

— Говори правду. Бо ж мусить хоч один із владик знати істину. Кожна мить тепер приносить незрозумілі загадки, яких я розгадати не в силі. Колись було інакше. Давніше епоха тривала десятки років, і людські уми призвичаювалися до неї, тепер же на один день десятки епох. Я розгублений, я не розумію, де істина, а де облудність, де золото, а де сухозлітка. Бачу якусь бездонну прірву між двором і країною, між потребами людей і тим, що ми їм даємо, між словом і ділом. І не знаю, як переступити її. Хто винен — султан, візир, каді-аскер? Але ж сановники міняються, а прірва западається все глибше. Двір потребує грошей, накладає на підданих податки, і чим більше їх накладає, тим менше золота у державній скарбниці. Народ стогне, а імперія від цього не міцніє...

— Це закономірно, візирю. Між бажанням держави і бажанням людей існує вічна суперечність. Але при розумних, добрих і вчених правителях ця прірва така вузька, що її можна завжди переступити. Що ж сталося в нас? До того часу, поки слава завоювання була спільною метою держави і народу, народ не шкодував свого життя для слави. Потім одна людина взяла владу в свої руки, народ потрапив у залежність від єдиновладця. Одна людина за всіх думати не може, вона впадає в помилки, думки мільйонів не можуть збігатися з думкою однієї людини. І звідси починається та криза, про яку ти говорив. Єдиновладець прагне до розкошів, і витрати перевищують прибутки. Він хоче слави для себе і завойовує чужі землі. Кожна чужа земля сповнює люд тривогою, бо тоді життя його в постійній небезпеці. Народ хоче спокою, а не чужих земель, які не дають йому ні радості, ні хліба. Володар примушує підданих воювати, і піддані нерадо проливають кров за те, що їм не потрібне. Володар здирає податки на воєнні витрати, людське майно перебуває під постійною загрозою, люди втрачають бажання до Його придбання. А багатство держави залежить від

особистого багатства людей. Якщо його в них немає, — звідки візьметься в держави? Коли народ пригнічений, — скарбниця порожня...

— Ти говориш страшні речі, розумний старче, — мовив у задумі Аззем-паша. — Твої слова доводять безвихідність становища Турецької імперії. Я ж думаю про її могутність, а не про загибель, і шукаю шляхів до зміцнення.

— Те, що рветься, безконечно зшивати не можна. Ми, правда, невтомно зшиваємо, але чим? Догмами старого корана, який навіває багато думок і поезії, але став не придатний для управління державою. Тисяча років минуло від часу його створення, а становища світу і народів, звичаї і погляди не існують незмінно. З плином часу відбуваються постійні зміни, коран же залишається таким, як був при халіфах пророка. Тому богослови мусять припускатися помилок, їх же наслідують проворні пристосуванці ради своєї наживи. Народ перестав їм вірити. Кориться, а не вірить. Хвалить, а не любить. Говорить одне, а думає інше. Правителі відчувають це, щораз менше довіряють своїм власним синам і впокорюють своїх же людей чужинцями — яничарами. Звідси починаються внутрішні бунти, а бунти — це початок загибелі імперії.

Аззем-паша підвівся.

— Омаре, — сказав він, — дай подумати мені. За твої слова можна повести тебе на ешафот. Але від цього не зміцніє Туреччина. Якщо ти маєш рацію, то ні за що тебе карати, коли ж ти помиляєшся, то твоє дабірство [122] не підірве державних устоїв. Ти мислиш, а мислячі люди повинні жити. Прийди до мене за сім днів. Я хочу продовжити нашу розмову.

В перший день байраму до Стамбула з'їхалися купці і крамарі з усіх кінців імперії. Як і кожного року після Рамазану на Бедестані мало

відбутися султанське торжище. Субаші оголосив, що відкриватиме торги сам султан Ібрагім.

Ювелір Хюсам зважився піти ще раз зі своїм незвичайним крамом на базар. Мусив продати хоч трохи товару, щоб заплатити податок. Старості ювелірного цеху, уста-рагінові, донесли, що Хюсам і далі виробляє браслети, медальйони, амулети, а до цеху вступати не хоче, тож староста наклав на старого неймовірно високий податок — аж вісімсот акче. Таких грошей Хюсам не міг роздобути, хоч би спродав усе, разом зі своїми папучами. Правда, за один тільки рубіновий амулет він міг би взяти набагато більше, але хто його купить?.. Нафіса хворіє, рідко вже й на ноги підводиться, а принести їй чогось смачного нема за що. На Хюсамовому дастархані давно вже не було ні пастирми, ні баклави [123], перебиваються обоє на паляницях і каві. Як дожити довгий вік, якщо бог не пошкодував їм днів під своїм небом?

Хюсам забрав добро в мішечок і подався до Бедеста-ну, чей знайдеться для нього, нецехового, хоч трошки місця на долівці?

Базарний гармидер було чути здалеку. Народ тягнувся юрбами до центру, на в'ючених мулах і верблюдах пробивалися купці крізь натовп, тіснячи і тратуючи піших, викрикували гамали [124], вимагаючи вступатися з дороги. А з обох боків один біля одного сиділи жебраки з к'яшкулями [125] — предтечі базару. Так багато жебраків Хюсам ще не бачив. Кожного року їх, видно, збільшується, а хто знає — може, незабаром і старий ювелір поповнить їхні ряди?

Цікаво, ким вони були? Хюсам понишпорив у кишені кафтана, знайшов кілька мідних монет і підійшов до крайнього.

— Звідки прислало тебе горе, нещасний?

— Із Анатолії... Тімаріотом був. Податки загнали в лихву, лихварі забрали тімар...

Хюсам кинув у к'яшкуль одну монету і підійшов до другого.

— Я дубильник із Андріанополя. Уста-рагін зажадав за мою майстерню бакшиш. Оце й збираю на хабар. Не пошкодуй двох монет, добрий чоловіче.

— ...Я ходжа, був учителем у медресе на Скутарі. Хіба я знав, що вірші Вейсі і Нефі [126] заборонено читати софтам? Вигнали...

— ...Я колишній хатиб. Насмілився сказати на проповіді, що кадій тлумачить коран так, як йому вигідно...

— ...Я румелійський райя... А ти чого випитуєш усіх? Може, шукаєш товариша за своїм фахом? Не завдавай собі клопоту. Тут усі рівні. Махді прийшов до нас раніше часу, вказаного пророком. Сідай біля мене, жебратимемо до спілки. Так краще...

Пішов Хюсам. Ряди жебраків змінилися мізерними крамничками під сірими наметами. До головної брами Бедестану було ще далеко, та базар починався вже тут. Власники крамниць, кравецьких майстерень, цирулень, кафедджіїв, яким, видно, не залишилось місця під склепінням ринку, голосно вихваляли товар, звертали на себе увагу, хто чим міг: один грав на гуслях, другий дрібно вибивав на тамбурині, інший курив ладан, хто видзвонював дзвіночками. Тут були і араби в різнокольорових бурнусах, і крикливі греки з квітчастими хустками на головах, і мовчазні турки в чалмах. Продавалося все: канделябри, таці, кремінні рушниці і ятагани, перець, колеандра, помаранчі, парча, єдваб, шовк.

Хюсам подумав, що нема чого йому пробиватися далі, пізно прийшов. Притулився в ряді, поставив перед собою солом'яне крісельце, розклав на ньому свій дорогоцінний крам.

Крізь базарний знервований гармидер долинали уривки фраз, небавом Хюсам міг уже вловити їхній зміст: люди обурювалися, що на

ринку ходять фальшиві монети, а піастри вичеканили з нещирого золота.

Напроти, біля дверей нужденного склепу, стояв крамар у смішній позі, ніби розіп'ятий, і лементував крізь сльози:

— Я ніколи не підвищував цін, але погляньте, погляньте, які мені гроші дають!

Хюсам скорботно похитав головою. Цього крамаря стамбульський кадій прибив сьогодні за вухо до одвірка крамниці — справедлива кара здирникам. Але ж як він міг не заправити подвійної ціни, коли гроші наполовину втратили вартість?

— Ось приїде султан, — не вгавав покараний, — і ми спитаємо, куди ділося золото, чому нам платять удвоє легшими піастрами.

З відчиненої кофейні долетів сміх. Якийсь софта розповідав анекдоти.

— Куди ділося золото? Він питає, куди ділося золото! А хіба йому невідомо, що трапилось недавно в Біюк-сараї? Покликав наш султан дервіша Алі-бабу і запитав його, в чому суть щастя на землі. Алі-баба відповів:

"їсти, пити і пускати вітри". Розсердився султан, посадив зухвалого дервіша в тюрму, аж раптом — о всевишній! — у султана стався запір. Покликав знову сонцеликий Ібрагім дервіша і простогнав: "Якщо вилікуєш, дам за кожний спуск по мішку золота". Помолився дервіш добрим джинам, почав султан голосно пускати вітри, а казнадар за кожним разом кидає перед Алі-бабою по мішку з грішми. Тут убігла валіде. "О сину мій, — закричала, — що ти робиш? Адже так продуєш усе царство!" А він питає, куди ділося золото...

Регіт у кофейні раптово змовк, кремезний чолов'яга вскочив до кофейні, схопив софту за комір. Той вирвався і зник у натовпі.

Хюсамові не було смішно. Він із болем поглядав на свої вироби, яких ніхто не брав, бо хто ж візьме, коли гроші султан справді проциндрив?

Народ усе більше хвилювався, гомонів. Чекали приїзду Ібрагіма.

Біля султанського палацу тим часом чинилася не менша веремія, ніж на базарі. З самого ранку біля головних воріт зліва стояли вишикувані кінні спагії, ті, що служили султанові за землі, — тімаріоти і заїми; справа — яничари. Очікували виїзду султана. Повинна була відбутись церемонія цілування султанської мантії.

Падишах довго не появлявся. Врешті відчинилися ворота, але замість нього вийшов начальник охорони султанського плаща, перед собою на дрючку він ніс Ібрагімову шубу.

Здибились враз коні спагіїв, обурені комонні готові були ринутися у ворота і вчинити розправу над султаном за ганьбу, але тут почулася голосна команда яничар-аги Нур Алі: "До зброї", і спинилися спагії. Розгублений капу-ага [127] схопив у руки шубу і підніс її для цілування алай-бегові. Той зблід від обурення і зневаги, і не знати, чим би все закінчилось, якби не закричали яничари:

— До падишаха! Хто поперед нас сміє цілувати султанську мантію?

Зчинилась буча, вартові капиджії побігли у двір доповісти Ібрагімові про небезпеку. Султан зачув підозрілий крик і тремтів усім тілом. Дізнавшись про причину яничарського бунту, він наказав негайно стяти голову церемоніймейстру. Капу-ага був страчений прилюдно, заспокоєні яничари юрбами подались на Бедестан відкривати замість Ібрапма султан-мезади [128].

Чорбаджі Алім ішов попереду своєї орти — бундючний, у дорогому кунтуші. Темним поглядом поводив на торговців, і вони нітились, замовкали: на Бедестані знали звички найближчого поплічника яничар-аги.

З того часу, як Аліма призначили чорбаджієм, минуло кілька років. Він міцно увійшов у довір'я Нур Алі, гроші щедро капали у його скарбницю, яку він тримав у багатого ювеліра на Бедестані. Щодень, щорік згасала жадоба воювати — інші перспективи всміхалися тепер лицареві. Знав Алім: при першій нагоді яничар-ага стане великим візирем, а він тоді піде на його місце.

Та й не було рації при султанові Ібрагімові рватися до бою. Ті часи, коли достатки і славу яничари здобували на війні, пішли в небуття. Тепер посаду і звання можна було купити, а гроші кмітливим пливли звідусіль: хабарі приносили воїни, що викуплювалися від походів, і родовиті турки за право вступу в яничарський корпус. Бо тут краща плата, ніж у спагіїв, і кари, і смерть не такі страшні; комонних б'ють у п'яти, яничарів — по спині, комонних на кіл саджають, яничарів топлять у Босфорі. Хабарі приносили і злочинці, яким у яничарському корпусі узаконювалися грабунки і вбивства. А вже справжнє багатство прибувало чор-баджієві на документи загиблих у боях воїнів.

Яничарам дозволили одружуватися і купувати землі. Казарми порожніли, воїни ставали власниками.

Алім не одружувався. Він вдовольнявся полюбовницями і утримував їх у розкішному конаку біля Ат-мейдану.

Чорбаджі прямував до воріт базару. Там, біля головної брами, над якою розпростер крила висічений на камені візантійський орел, він стане поруч із Нур Алі, проголосить відкриття базару, а потім вибере найкращі подарунки для коханок — діамантові намиста, єдваби, шовки.

Алім не помітив старого крамаря, що стояв за солом'яним крісельцем, на якому розкладені були коштовності. Хюсам прикипів до нього поглядом: де бачив це обличчя, чиє воно? І, напевно, вихователь і колишній приймак ніколи б не зустрілися, якби якийсь яничар не помітив майстерно вирізьбленого амулета, в сердечку якого горів діамант, списаний ледь помітною тонкою в'яззю. Яничарові очі жадібно блиснули, він глянув на стривоженого ювеліра, спитав:

— Звідки воно в тебе?

— Я... Я ювелір. Сам зробив...

— Ти — ювелір? — зареготав яничар. — Ювеліри там, на Бедестані, а ти злодій! Бо якби ні, то став би поруч із своїми цеховими.

— Я не цеховий...

— То яке ти маєш право продавати такі коштовні речі поза цехом?

Алім повернув голову, зупинився.

— Що там?

Яничар пошкодував, що привернув увагу чорбаджія, тепер амулет дістанеться йому. Він притьмом сунув за пояс коштовність, і тоді закричав Хюсам:

— Віддай! О аллах, я працював над ним сорок ночей! Алім простягнув руку, яничар слухняно віддав чор-баджієві амулет.

— Ти звідки береш такі речі? — глянув Алім спідлоба на старого, він не впізнав його, бо й годі було впізнати: Хюсам висох, згорбився,

обличчя втопилося в кудлатій бороді, тільки очі звідкись були Алімові знайомі.

Хюсам затрусився, простягнув обидві руки, схлипнув:

— А... Алі... — більше слів не міг видавити з горла: перед ним стояв той, який колись кликав його батьком.

— Звідки ти маєш такі речі? — придивлявся чорбад-жі до амулета. О, він не сподівався аж такий дорогий подарунок принести сьогодні вирлоокій Зулейці. Але звідки в цього жебрака такі дорогоцінності?

— Ти — злодій, — сказав він спокійно, кивнув яничарові, і той миттю згорнув з крісельця решту краму. Застогнав Хюсам, схопився руками за чалму:

— О аллах, що роблять ці грабіжники! На ювеліра посипались удари, крамарі порозбігалися, хапаючи свій товар, яничари, скориставшись із нагоди, забирали, що потрапляло під руки.

Хюсам лежав на землі, заслоняючи обличчя руками, а коли сам Алім штовхнув його ногою під ребра, неймовірна кривда і лють додали йому сили, він звівся на ноги і прохрипів, бризкаючи слиною в обличчя чорбаджія:

— О зміє ядуча, викохана за моєю пазухою, о виплодку самого Ібліса, о смерте наша! Та хай тебе рідна мати прокляне!

Тепер Алім впізнав Хюсама. Він на мить остовпів, розгубився, та довкола стояли яничари — чорбаджі не міг прощати якомусь жебракові такої зневаги.

Гострий ятаган проколов горло старого ювеліра.

...Діждавшись, поки з-перед парадних воріт Біюк-сарая розійдуться яничари і спагії, до вартового підійшов якийсь купець із великим сувоєм парчі.

— Мені велів кизляр-ага Замбул принести дорогоцінні тканини для гарему, — крізь вузькі прорізи повік на вартового зиркали маленькі рухливі зіниці. — Накажи провести мене до Замбула.

Кизляр-ага підозріло зиркнув на торговця парчею. Він не кликав сьогодні нікого.

Все починало набридати старому євнухові: і гарем, і недолугий султан, і служба. Сьомий десяток ліг на спину, все важче було її згинати; колись в'юнкий і спритний плазун ставав лінивим алігатором, якому хотілося без діла лежати на сонці, роззявивши пащу. І має вже через що. Багатство є. Якби ще чистих кілька тисяч піастрів, він купив би у капудана-баші [129] галеру, перевіз би свої скарби до Мекки і там спокійно доживав би віку.

— Не питай нічого, Замбуле, — промовив тихо купець, і ахнув кизляр-ага:

— Сефер Газі!

— Тс-с-с... Не розпитуй, як я дістався сюди з Родосу, і не клич прислужників, поки мене не вислухаєш. Я розбагатів, у цей сувій парчі загорнутий мішок із золотом, один мішок. А другий цілий юк [130] лежить у найпотаєм-нішому сховку в одного татарина, що торгує на Беде-стані. Якщо ти мене викажеш, то другий мішок для тебе пропаде. Коли ж нині скажеш султанові, що Му-хаммед-Гірей готує змову проти нього, а єдиний вірний слуга Ібрагіма — це Іслам, ти отримаєш його. Як тільки мій вихованець вийде від султана з позолоченим мечем, я тобі дам ярлик, з яким ти підеш до торговця тканинами татарина Мемета. А

тепер купуй у мене цей сувій парчі і неси його легко, мов пір'їнку, Ібрагімовим красуням.

— Шайтан... — просичав Замбул і прийняв із рук Сефера важкий сувій.

Ібрагім поволі заспокоювався. Зловісний гармидер біля воріт Біюк-сарая нагадав йому, було, ту ніч, коли бенкетував увесь Стамбул, а він сидів у в'язниці, проклинаючи могутнього Амурата. І раптом двері навстіж, і натовп біля дверей тюрми, і труп ненависного брата перед ним. А що, коли цей підозрілий гармидер — то вже його, Ібрагімова, черга? А, слава аллаху... Яничари збунтувалися за право першими цілувати його шубу... Значить, вірні йому, ще довго зможе він ніжитися в розкошах і спокої... Ібрагім повільними ковтками цідив вино, очі п'яно плавали в орбітах, два Замбули увійшли до султанської опочивальні.

— Я не кликав тебе, чого хочеш, кретине?

— Змова проти тебе, султане, — випалив Замбул. Випав глечик із рук Ібрагіма, він схотів схопитися на ноги, але спина прикипіла до подушки. Прохрипів:

— Де, хто?!

— Мухаммед-Гірей бунтує Крим, султане. Ібрагім широко розплющив очі, хміль раптово минув. Зірвався з подушки, схопив за груди кизляр-агу і шпурнув ним, тупо вдивляючись у його вишкірену пащу.

— Хто, хто говорив мені, що Мухаммед буде вірний Порті, хто переконував мене, що Іслам-Гірей — зрадник?

Замбул підвівся на ноги, випростався. Рабська покора, з якою він завжди входив у царські покої, зникла з його обличчя.

— Ти ще не бив мене, султане, і краще не роби цього. Замбул стане гніватися. Як керуватиме сонцеликий султан великою імперією, коли не стане всезнаючого Замбула? Самотність пасує тільки аллаху, бо він непомильний, великий Ібрагім на самоті може помилитися. А тоді Нур Алі не пожаліє твоєї голови, як не пожалів Амуратової. Я ж тобі даю, як завжди, щиру пораду: пошли негайно по Іслам-Гірея на Родос, а по Мухаммеда у Крим.

Ібрагім стояв з опущеними руками, піт горошинами стікав по рідких волосинках борідки. Тепер він зрозумів: ота його могутність, те сплескування в долоні було самообманом. Усі ці роки ходив він по палатах, обдурений своїми ж підлеглими, і влада його триватиме доти, доки вони захочуть. Кара-гез! Все, що було дотепер, — це Кара-гез, а він, перекостюмований у султанський одяг в'язень, тішить публіку так, як цього хоче Нур Алі і цей потворний владика. Ось він, балаганщик, розправив перед актором спину, дає йому зрозуміти, що вистава мусить мати кінець. Продовжити!.. За всяку ціну продовжити виставу. Грати так, щоб вона була цікавою, щоб публіка просила ще і ще, не вимагала опускати завісу...

...Гордо ступав Іслам-Гірей до султанського селямлика. Він уже був упевнений в перемозі. Розумний Сефер Газі — великий друг і мудрець! Але дивне одне: чому йому не допомогли капи-кулу — сеймени, а перекопський бей, який послав на султанське торжище свого салердара-агу [131] Мемета з мішком золота? Ісламові згадалася розмова з аталиком у Ашлама-дере: "Хто буде твоєю правою рукою?" Мансур-бей хоче бути нею. З Мухаммедом, видно, не вдалося. А чому? Невже брат не ласий на гроші? А може, побоявся бей давати золото в нездалі руки? І дає їх сильнішому, щоб купити хана для себе. Так... Але ж коли хабар заходить у двері, правда виходить крізь вікно. Невже йому не вдасться чинити свою правду, бо він куплений хабаром ще до вступу на престол?

Ібрагім возсідав на краю басейну, спершись ліктем на подушку. Він силкувався надати своєму обличчю виразу зверхності і владності, та

блідість, змережана кров'яними жилками, робила його нікчемним, жалюгідним. Біля султана стояв задуманий великий візир.

Іслам-Гірей, постоявши мить перед своїми повелителями, вклякнув на землю, і тоді побадьорішав султан.

— Бачиш, Ісламе, я призначаю тебе ханом. Подивлюся, який ти є. Ти мусиш бути другом мого друга і ворогом мого ворога. Чи правда це, скажи, що Мухаммед готував зраду?

Іслам-Гірей глянув на великого візира. Аззем-паша знає, хто посилав бунтарські листи в Крим. Він зараз може про це нагадати. Але відступати нема куди.

— Не смію заперечити того, що є правдою, — відповів. — Правда — вище моєї любові до брата.

Іронічний блиск спалахнув у очах Аззем-паші і погас.

— Введіть Мухаммеда, — сказав Ібрагім.

Іслам рвучко повернув голову до дверей. Не сподівався побачити тут брата. Виходить — ще не перемога. Мовчазний Аззем-паша влаштує зараз допит Гіреям.

— Бачиш, Мухаммеде, — так само силувано повільним і наставницьким тоном вів далі Ібрагім. — Ти не хотів бути моїм другом, то поїдеш сьогодні на Родос, і дякуй, що дарую тобі життя. Але звідти вже не повернешся. Що маєш сказати?

— Крім поклону ногам твоїм, султане, нічого нині зробити не можу. А братові своєму з твого високого дозволу хочу нагадати приказку: "Коли риєш яму, рий по-своєму зросту".

Великий візир мовчав; Ісламові відлягло від серця:

— Не гоже розмовляти підданим у присутності повелителя, але коли намісник аллаха дозволив нам, ниць им, отверзти уста, то скажу тобі, дост-ака [132]: яму по своєму зросту вирив ти. Мені ж ти повинен бути вдячний. Адже тільки три Мухаммеди правили в Криму, ти — четвертий. Всі вони померли раніше своєї смертної години, і всі поховані в Ексі-юрті на околиці Бахчисарая. Ти ж на Родосі доживеш до глибокої старості і закінчиш свій шлях у мирі й спокої.

— Але мене ти замінив, — відповів Мухаммед. — То звідки така впевненість, що не успокоїшся замість мене в усипальниці моїх тезків?

Ібрагім кивнув рукою, Мухаммеда вивели. Потім зміряв поглядом Іслама, і знову боягузлива блідість виповзла на його худі щоки. Він боявся цієї людини, що стояла перед ним у стриманій покорі і не усміхалася улесливо на його слова. Але відмінити свого рішення не мав сили. Великий візир мовчав, Нур Алі чомусь не прийшов, Замбул же, певне, підслуховує за дверима.

— Скільки тобі років, Ісламе, і як ти сідаєш на коня? — спитав султан по хвилині.

— Мені всього сорок років, султане, а сідати на коня я тільки починаю, — відказав Іслам, і звелись острішкуваті брови у великого візира: Аззем-паша не чекав від нього таких відточено зухвалих слів.

— Ну, йди, — промовив тихо султан і додав, як щось не потрібне, другорядне: — А служи мені правдою.

Іслам-Гірей поклонився, підійшов до Ібрагіма, поцілував полу його кафтана і повернувся до виходу.

Слуги наділи на нього соболину шубу, покриту парчею. оперезали шаблею, прикрашеною дорогоцінним камінням.

Нового кримського хана супроводжував Аззем-паша у двір. Іслам ждав від нього настанов, але великий візир і тепер не промовив ні слова. Тоді хан сам зупинився і сказав, дивлячись в очі старому:

— Великий візирю, я прошу, щоб мені Порта не заважала різними фірманами розпоряджатися долею Криму.

Аззем-паша витримав гострий погляд Іслам-Гірея і вперше за нинішній день вимовив:

— Тобі підвели коня в добру для тебе пору, іди, я завадити тобі не встигну.

І знову зустрілись віч-на-віч володар і мудрець.

— Ти сказав тоді, Омаре, що кожна чужа земля сповнює наш народ тривогою. Поясни, що ти мав на увазі?

Великому візирові недаром згадалися саме ці слова меддаха. З-перед очей не зникав образ незалежного і гордого Іслам-Гірея, який явно обдурював Ібрагіма і повернувся у свій Крим не для жирування. Війна з Кримом неминуча, але хто тепер вийде переможцем, коли туди пішов царювати лицар і дипломат, а в Туреччині на престолі сидить недоумкуватий султан?

— Ця біда візирю, почалася з фальшивого твердження, буцімто не може бути різних народів на лоні ісламу. Скільки крові марно пролилося во ім'я цього догмату, а що вийшло? Татари залишилися татарами, точніше — озлобленими татарами, болгари і греки ісламу не прийняли. Мало того: в боротьбі проти нашої імперії вони зміцніли духовно, і розплата над турками неминуча. Хіба ти не був свідком того, як

з'єдналися у спільній боротьбі проти нас руські й українці під Азовом? А що, власне, винен турок? Чи йому краще жити від того, що османи розповзлися по світу, чи потрібна йому Сербія або Єгипет для того, щоб він мав що їсти? Але відповідати змусять...

— Невже немає ніякого виходу?

— Турки почали своє існування з завоювань. Я ж гадаю, що народ, який не поклав міцних основ свого власного господарства, повинен бути сам із собою. Бо коли він прагне розвиватися за рахунок інших, тоді стається щось зовсім протилежне його бажанню. підкорені народи міцніють, панівні ж вироджуються, живучи чужим хлібом, розумом, мистецтвом.

— Наче чорний демон, ти пророкуєш усім нам загибель, Омаре. Як же так: пропаде наша могутність, і сліду від неї не залишиться?

— Хто це може знати? — відповів Омар ухильно. — Он глянь на золотий піастр. Золото є змістом монети, сама ж монета є тільки формою для змісту. Хтось колись з'єднав зміст з формою з метою користі. Уяви собі, що мета раптом втрачена — піастр не йде на ринку. Хіба пропаде зміст, якщо він справді золотий? Ні, він потрібний для нової форми, для нової мети.

Тихо відчинилися двері до візирового селямлика, на порозі став озброєний капиджій. Сіпнулися вгору навислі брови Аззем-паші.

— Хто дозволив тобі заходити у мій палац? — запитав грізно.

— Султан султанів Ібрагім велить тобі зараз же з'явитися перед його очі, — відповів капиджій не кланяючись.

Аззем-паша перевів погляд на Омара, меддах знервовано теребив бороду. Обидва знали: годі сподіватися добра, коли візира викликає не капу-ага, а озброєний охоронець султанських дверей.

— Скажи султанові, що я прийду, — мовив Аззем-паша.

— Мені велено прийти з тобою, великий візирю.

— Почекай мене біля входу.

Омар підвівся.

— Прийми ще одну мою пораду, ефенді, бо потрібна нині державі твоя розумна голова: коли йдеш до сліпця, заплющ одне око.

— Ні, — відповів візир, — досить я заплющував свої очі на безумство султана. Далі не велить мені цього робити ні бог, ні совість. Ти ж бережи себе, Омаре. І більше не приходь сюди, хто б тебе не просив. Ті часи, коли цар жадав мудрого слова, минули. Коли володар доходить до самодурства і вважає усі свої діла і вчинки доцільними, тоді вчителі стають зайвими. Вони заважають, і їм стинають голови.

Аззем-паша приклав руку до грудей, прощаючись з Омаром, і вийшов із селямлика.

Небо тремтіло осінньою синявою над притихлим Біюк-сараєм. Три мури, один від одного вищий, що огороджували султанські палаци, здавалось, підпирали довкола горизонт, і відзначив для себе візир, що донині його світ був не більший від цієї криниці, з якої видно невелике кружальце неба. Меддах Омар ніби вивів його на височенний мінарет, і Аззем-паша побачив, що дуже мало світу вміщується в султанському вицяцькованому дворі, в Стамбулі, і що ціла імперія — ще не весь світ.

У білій киреї, у гостроверхій смушевій шапці, величний і неприступний Аззем-паша підійшов до дверей султанського селямлика, і розступились перед ним капиджії.

— Яку справу маєш до мене, султане? — мовив різко Аззем-паша і глянув на Нур Алі, що стояв у позі рисі, готової до стрибка. — Чи не міг би я залишитися з тобою наодинці, як це личить великому візирові на аудієнції у султана?

Очі Ібрагіма налились червінню, він скочив до Аззем-паші, вчепився йому в бороду і завищав:

— Де Замбул? Де Замбул?

Аззем-паша рвучким рухом відвів кістляві руки султана.

— Замбул? Не можу знати, де він. Я відаю армією і стосунками з державами, а не гаремом.

— Де Замбул? — махав кулаками Ібрагім і в істериці тупав ногами. — Він утік цієї ночі на воєнній галері, а ти нічого не знаєш? Знайди зараз Замбула або віддай свою голову! — репетував султан, і піна котилася з його рота.

Візир злорадно посміхнувся.

— Кожний цар, — сказав він, — який сп'янів від сваволі, твердіє тоді, коли влада з його рук вислизає. Замбул був твоїм першим радником, я над ним не владний.

— Дозволь, султане, мені сказати слово, — повернувся до Ібрагіма Нур Алі. — Замбул купив галеру в капудана-баші. Я арештував адмірала, і ти матимеш змогу покарати його якою хочеш карою. Але ж не може бути, щоб такі справи творилися без відома командуючого військами.

Ібрагім остовпів від такого повідомлення яничара-аги. Він був би знову заверещав, та від страху пропав голос і, замість крику, прошелестів шепіт:

— Зрада... Зрада! Тугру, тугру віддавай! — простягнув руку до великого візира.

Здригнувся Аззем-паша. Він кожен раз, приходячи на аудієнцію до султана, чекав цього наказу, який означає — смерть. І все-таки приймати вирок від безумця здалося тепер страшним блюзнірством.

Він вийняв із кишені печатку і, повільно ступаючи, ніс її султанові.

— Тебе, Ібрагіме, як це годиться, називають сонцем. Так, ти заходяче сонце османської династії, яке кидає на землю довгі тіні, що сповіщають ніч... Я з радістю умру і перед смертю оплакую тих, хто мусить жити під таким володарем. Вони ж бо будуть свідками божевільних вчинків юродивого султана і упадку імперії.

Ібрагім злякано відступав у глиб кімнати: на нього насувалася могутня постать велетня, який зараз його розтопче. Султан забув у цю мить, що при вході стоять озброєні капиджії, а поруч всесильний яничар-ага, який тримає у руках яничарське військо і його на султанському троні.

Тугра наближалася до очей, ставала великою, як мідь таці, як жорнове колесо, і заступила врешті цілий світ: ще мить — і вона накриє його, розчавить, і від Ібрагіма зостанеться тільки великий знак на мармуровій долівці — пам'ять для прийдешніх султанів.

— Беріть його! — скомандував Нур Алі.

У селямлик вбігли капиджії. Вони накинули на голову великого візира чорне полотнище і виволокли його за двері...

В цю хвилину несподівано для Ібрагіма і Нур Алі до султанського селямлика увійшла валіде Кьозем. її висока постать неначе виринула з провалля, в якому безслідно щез великий візир, валіде різким рухом відкинула чорну шаль з обличчя, і воно, непроникливе, суворе, вмить сповнилося материнської доброти.

Нур Алі насторожився. Чому Кьозем тут? Сьогодні вранці, коли він, яничар-ага, і анатолійський бейлербей Муса-паша вирішували долю великого візира в її світлиці, валіде не сказала, що зайде на султанську половину. Що надумала ця камінна жінка з очима кобри?

Валіде підійшла до Ібрагіма, який ще не отямився від смертельного переляку, і поклала йому руку на плече.

— Твої, о сину, помисли в діло втілені, воістину дивують підданих і близьких по крові. Ти мужньо розправляєшся з ворогами і щедрою рукою пригортаєш до себе тобі відданих. — її губи стягнулися у вузьку смужку, вона глянула на поставного і владного яничара-агу, готового прийняти з рук Ібрагіма державну печатку, яка поки що валялась на долівці, і мовила: — Анатолійський бейлербей Муса-паша тут. Він падає до твоїх ніг і славить аллаха за високе довір'я султана, який велить йому взяти тугру.

Обличчя Нур Алі осунулося, посіріло. Бейлербей Муса, а не він? Але ж уранці... Він повернувся до султана і заволав:

— Великий падишаху, вона...

Та не докінчив. До селямлика увійшов Муса-паша, а за ним озброєний почет. В Ібрагіма засіпалась нижня щелепа, він сам нагнувся за тугрою і тремтячою рукою подав її анатолійському бейлербеєві. І тут перевтомлені нерви здали, він затрусився від приступу божевільної люті, заверещав і, вихопивши з піхви кинджал, замахнувся ним на яничара-агу.

— Замбула, Замбула дожени! Живого Замбула дайте мені, і ви побачите те, чого ще не бачили стіни Біюк-сарая! Смерть, о, яку смерть побачите!

Валіде своєю постаттю заступила султана від очей присутніх, а він у приступі шалу корчився, скавучав і стискав пальці довкола уявної шиї євнуха...

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Нащо, мамо, так казала,

Татарчатком називала?..

Українська народна пісня

Тільки одне літо пролітувала Марія в Мангуші, а там знову подалася з Мальвою на Чатирдаг — голод виморював Крим. Стратон залишався сам, з кожним роком старів, та все думав одне й те ж: як далі житиме без Марії, коли вона заробить грошей на ту грамоту і помандрує з Мальвою в рідні краї. Звик до них, рідні йому стали, і страшно було подумати тепер, що на старість залишиться один як палець.

А може б, і самому?.. Ой, та чого?.. З України ні вітру, ні хвилі, лежить вона десь там під синім небом і щулиться під нагайками або спить уже мертвим сном, стратована, столочена, кров'ю стечена. Гай, гай... І навіщо їй нести туди рештки своїх надій, решту життя свого на сплюндрування, на погибель?

Але ніщо не може переконати Марію. Наче скупий лихвар, складає алтин до алтина, недосипляє, ночами гроші перераховує.

В Марії турбота ще й про Мальву. Того літа, коли не йшли на Чатирдаг, щось трапилося з дівчиною, ніби підмінили її. То гаморіла,

пурхала, мов метелик, понад Узенчиком — годі було її на місці втримати, а раптом стала мовчазною, не по-дитячому задуманою. Не чує, коли її кличуть, водить голубими очицями по світу, а видно: не існує для неї нічого, крім якихось своїх думок, невідомих матері.

Підозрівала Марія: тут виною Ахмет. Бачила, захопився парубок дівчинкою, то, може, й вона задивилася, адже буває це в дітей. Не залишала більше Мальви в Юсуфа, жила разом із нею в курені біля корів і верблюдиць та все приглядалась, чи не зустрічаються вони часом вечорами. Ні, не бували разом. Гасав він на своєму коні по верхах, іноді з'їжджав на чаїри, та все здалеку бовванів, а Мальва була холодно спокійною.

Сказала якось Марія дочці:

— Там Ахмет приїхав. Ти не підеш з ним погратися?

— Ні, мамо. Я вже не маленька, щоб гратися.

Ще більше дивувалася мати: що могло трапитися з дитиною, звідки взялася жура в неї? Чи то, може, прийшла несвідомою в її душу туга за рідним краєм? Раділа від такої догадки, сказала дочці потаємно:

— Скоро ми в хана грамоту купимо і підемо назавжди на Україну.

— А хто тепер хан? — спитала Мальва, зовсім байдужа до материних надій.

— Мухаммед-Гірей... Він, кажуть, любить гроші і радо дає ярлики за бакшиші.

— Ханом мав бути Іслам-Гірей... — відповіла в задумі Мальва, і дивом пойняло Марію: звідки їй знати такі речі, що це в неї за мова?

— Що ти можеш відати про ханів, Мальво? — з тривогою схилялася до неї мати. — Хто говорив тобі таке?

— Та я... я від татарок чула... — похопилася дівчина і відвернула голову, аби не помітила мати рум'янців, що раптом червінню впали на щоки.

— Нам усе одно, дитино, хто хан, — мовила Марія. — Аби лише не відмовив, аби не відмовив... У рідний край підемо...

Мальву вже не тривожили слова про Україну, про дніпровські степи. І не виглядала їх більше з Еклізі-буруну, і до тисячоголової печери не ходила, і забулася легенда про Орак-батира. Наче в одержимої снувалися її думки вузькою ущелиною Ашлама-дере до Бахчисарая і заповнювали весь світ. А мама знову про свій рідний край, знову про те...

— Чого нам їхати туди, мамо? Хіба тут погано?

Марія сказала б навіщо. Та чи зможе зараз Мальва це зрозуміти? Тут вона виросла і побачила світ свідомими очима, чужі пісні вперше зворушили дитячу душу, чужа віра канула отрутою в мозок дитини... Та вже недовго. Побачить дівчина тирсові степи, сади в молочному цвіту, кучеряві верби, білостінні хати, траву шовкову — і полюбить. Бо хіба є десь краща земля?

"Ти будеш третьою, але першою дружиною Іслам-Гірея", — товклась заодно думка в дівочій пам'яті, муляла душу і не в'яла, не крушилась серед одноманітних днів роботи. Гарячі очі ханича, його буйна велична постать щораз зриміше поставали перед нею, щораз чутніше відчувала на своєму плечі міцний потиск його долоні. Де ж дівся лицар, який назвав її своєю? Загинув у битві, помер, убили?.. "Що це мама знову з тією грамотою? Я нікуди, нікуди не хочу їхати!"

Аж третього літа Ахмет перейняв Мальву, коли вона поверталася від корів з бурдюком, повним молока.

— Мальво!

Він скочив із коня і несміливо підійшов до дівчини. Мальва, збентежена — чей не запрошувати гратись "в ашики" прийшов Ахмет, він дорослий, і вона вже не дитина, — соромливо заслонила хустиною пів-обличчя і дивилася на струнког вилицюватого юнака, змужнілого і красивого. А поруч з ним богатирською тінню став лицар, якого вона назвала ханом. Поруч із пастухом. Той тримав у руці меч, а цей — карбач, стан богатиря облягав золотом шитий кунтуш, у пастуха звисав із плечей сірий чекмень, з Ісламових очей била владність і сила, з Ахметових — покора і несмілива любов. Мальві стало жаль Ахмета: адже він врятував її ще маленькою від смерті, він подарував їй стільки радості отим незабутнім "укум-букум-джарим-барим" І все ж — не такий він, не такий, не такий...

— Мальво, — прошепотів Ахмет, простягаючи руки. — Ти найкраща троянда серед усіх троянд на світі, ти найкраща квітка на чаїрах Чатирдагу, ти світло очей моїх... Я люблю тебе. Не закривай переді мною свого обличчя, не відвертайся від мене, я люблю тебе — свідками всі ангели раю, сам аллах...

Пломеніли пристрастю Ахметові очі, він поривався до дівчини всім тілом і насилу стримував себе.

Мальва боялася такого Ахмета і заперечливо хитала головою.

— Поглянь! — парубок вийняв із кишені чекменя жмут волосся, що його тоді так шалено стяв з Мальвиної голови, креснув кресалом, подув, і загорілося воно. — Я приворожу тебе! Поглянь іще! — Він вийняв із-за пазухи жовту пласку кіску, списану дрібною в'яззю. — Тут виписав на

тебе ворожбу найученіший ворожбит із Бахчисарая. Ти будеш моєю, я люблю тебе!

Мальва злякано дивилася на розшалілого парубка і знову заперечливо похитала головою.

Тоді він вихопив із піхви ножа і з розмаху встромив його вістрям у м'якуш вище ліктя. Просякла кров крізь рукав, Ахмет навіть не скривився.

Зойкнула дівчина і, залишивши бурдюк, прожогом помчалася галявинами до шатра.

Невдовзі під'їхав до жіночого табору Ахмет. Він пошпурив бурдюком під ноги Марії і, не спитавши, де Мальва, сказав:

— Ахмет добрий, Ахмет не мстивий. Але Ахмет і не залізний. А тому на друге літо шукай інших чабанів і не приходь сюди більше!

З шатра вийшла німа Фатіма, вона дивилася на брата і розуміла його біль. Очі її сповнилися зла й ненависті, вона завила, підбігла до Марії і показала на степ, а в горлі булькотіли невисловлені прокльони.

Сахнулася Марія і зрозуміла, що чужа вона тут, що не можна їй залишатися далі в Юсуфовому коші — за братову кривду Фатіма жорстоко помститься. Тож певно мовчала всі ці роки тільки тому, що бачила його любов...

Вибралися у Мангуш на другий день. Крізь гіркоту і образу, заподіяну Фатімою, пробивалася в матері радість, що так усе закінчилось. Славний він хлопець, Ахмет, але ж не потурначитись до кінця дочці полковника Самійла. Та й грошей уже, здається, вистачить. Може, восени... Аби лиш хан не відмовив. А тут ще втішна чутка донеслась до неї: казав Юсуф, коли зароблене брала, що чув він від

ашугів, буцімто козацький сердар Хмель-ага з двома полками козаків розбив іспанців у Франції. Кажуть, сам французький король його запросив. Хмель-ага... Та це ж Хмельницький, генеральний писар реєстрового війська. Той самий Богдан, що гостював колись у Самійла. Господи, невже воскресає козацтво?..

Дома розповіла про це Стратонові і ще раз просила вірного друга:

— Ти ж чуєш, підводять голови козаки, десь брязкає козацька зброя... Кет-худу можна підкупити, він і на тебе присвідчить, що ти мусульманин, їдь із нами. Продай хату і за ті гроші...

— Військо, що наймитує, то не оборона народу, Маріє, — відповів Стратон, махнувши безнадійно рукою. — Чужу правду, чужі скарби захищає за плату. То вже чужинецькі слуги, а не характерники запорозькі. Користі гречкосіям від них мало...

— Але звідки ти можеш знати, що те військо не покине найми і не піднесе ще раз шабель за свій люд?

— Два полки — за люд? Бридня. За народ, на якого з усіх боків насіли сотні полків ворожих? Заворушаться, і — розітруть їх. Минулася козацька слава, Маріє. І не повернеться більше. Та ти подумай тільки: ляхи, турки, литва, татари... Не дадуть воскреснути. А ще тепер, коли такий хан іде на престол...

— Не чула про нового хана, — роздратовано перебила Стратона Марія і замовкла: на порозі стояла Мальва, вона водила то на Стратона, то на Марію збудженим гарячковим поглядом.

— Який хан? — спитала, ступивши крок до кімнати. — Який хан?

Стратон поблажливо глянув на Мальву, яке, мовляв, ще і їй до цього діло, і продовжував:

— Султан настановив Іслам-Гірея. Нині, кажуть, в'їжджати має в Бахчисарай. О, то не Бегадир і не Мухаммед. В цього тверда рука. В полоні польському нагострив розум, під Азовом — меч. А все на неї, на ту Україну, гай, гай...

— Він не буде воювати Україну! — скрикнула Мальва, і сторопіли старі.

Марія кинулась до дочки, що це з нею: горять шаленою радістю очі і таке дивне говорить, наче марить.

— Стратоне, ой Стратоне, щось пороблено дитині!

Стратон дотулився долонею до Мальвиного чола, вона відвела його руку і повторила спокійно:

— Іслам-Прей не буде воювати Україну.

Ще мить стояла непорушне, потім метнулася і вибігла з хати. Не чула, як кликала мама.

...У вузьких бахчисарайських вулицях стовпилося народу — ніде голці впасти. Ашлама-дере і Маріям-дере забиті натовпом, хлопчаки повилізали на дахи, до палацу і близько не підпускають озброєні сеймени. Хан в'їжджатиме з заходу від Ексі-юрту. Побігла Мальва назад, у Салачик, зіп'ялась крутими стежками попри циганські хатки на плато і помчала туди, де менше народу. Спустилися вниз біля невольничого базару, стала край самої дороги, і вже ніяка сила не могла її виштовхнути звідси.

— Їдуть, їдуть! — прокотилося довгою вулицею, і впало серце в Мальви на саме дно грудей і там завмерло. З-за повороту виїхав загін кінних воїнів, закованих у лати, а слідом два вершники у дорогих шатах.

— Слава Іслам-Гіреєві! Слава Сеферу Газі! — закричала юрба, тільки Мальва мовчала і широко розплющеними очима дивилася на тих, кому віддавали хвалу. Один — старий рідкобородий дід із поморщеним байдужим обличчям і заплющеними очима — зрідка розклеплював повіки і презирливо глипав на народ, другий... Хіба це він? Ні, не він... Зовсім незнайома людина сиділа у різьбленому дерев'яному сідлі, одягнута в голубий кафтан, в соболиній шапці з двома султанами.

Почет наближався, і вже тоді, коли ось-ось мав пройти біля Мальви, хан повернув голову, вийняв із-за вишитого золотом гашника [133] жменю монет і гордо кинув людям. Тоді впізнала: це був той самий лицар, якому вона колись напророкувала ханство, тільки набагато старший, недоступний, суворий. Мальві здалося, що він зупинив на ній погляд, вона подалася вперед, та її відтіснили комонні сеймени, людські спини закрили перед нею процесію.

Довго не стихав гомін у столиці, ховалося сонце за ротонди Ексі-юрту, верталася Мальва до Мангуша. З опущеною головою, поникла, зів'яла. Мрії, що плекалися й росли роками, що набиралися райдужних кольорів, раптом зблідли, знебарвніли, стали такими бідними, як ця мідна монета, що потрапила в долоню Мальви з рук щедрого хана. Стискала її в кулаці, поглядала на неї і тихо опустила у вапнянисту пилюку.

Вдома чекали її сплакана мати і похмурий Стратон.

— Де ти була? — спитали разом.

— Там... хана зустрічали...

— Ти бачила його?

— Так, — сказала тихо і безутішно заплакала.

Марія вклала Мальву в постіль, голова її горіла: не інакше — хтось урік дитину. Прикладала до її чола холодний рушник, бідкалася. Стратон довго сидів мовчки, не міг угадати, що за причина Мальвиної недуги, та певен був — не від уроків. Увечері промовив:

— Ось що, Маріє... Якщо ти вже твердо вирішила вертатися на Україну, то не відкладай. Біда біду знайде, поки сонце зайде... Іди до хана. Новий цар на початку свого владарювання завжди щедріший, ніж тоді, коли оговтається. А мало в тебе грошей — додам.

"З ким ти будеш, Ісламе?" — запитували пронизливі вузькі очі Сефера Газі молодого хана, який увійшов у зал дивану.

Іслам-Гірей спинився напроти високого крісла, оббитого оранжевим сукном, із вишитим золотим півмісяцем на спинці, і чекав ритуалу коронування. До хана підійшли чотири беї, кожний тримався за ріг широкого пухкого войлока. Зверхньо і поблажливо, мов на дорослого сина, поглядав на Іслам-Гірея найбагатший у Криму ширінський бей Алтан, некоронований хан улусу. Запобігливими очима пасли нового хана яшлавський і баринський беї. Холодний, гордовитий, ніби зовсім байдужий до всього цього, що тут відбувається, стояв володар Перекопу ногаєць Тутай-бей з Мансурових. Навіть поглядом не нагадав Іслам-Гіреєві, що це він передав через свого салердара Мемета юк грошей для Сефера Газі.

Іслам-Гірей поволі і проникливе придивлявся до облич своїх вимогливих радників, зупинив погляд на Тугаєві, і просвітліли ханські очі. Ні, не для підкупу тратив золото перекопський бей. Цього воїна — саме воїна, а не бея, — він знає ще з того часу, коли командував відбудовою Ор-капу. Подумав у цю мить Іслам: якщо йому колись стане необхідно рахуватися з цими чотирма наріжними стовпами ханства, то він шукатиме дружби не з підступним Ширіном, не з боягузливим Барином, не з убогим Яшлавом, а з Тугай-беєм, з Мансурових, який вродився у сідлі, а не на м'яких перських килимах.

Хан ступив на войлок, беї піднесли його, взявшись за чотири ріжки, і винесли на оббите шовком крісло, вигукуючи:

— Коп! Іаша! [134]

Мовчки дивилися на церемонію ханські зброєносці-сеймени і їхній ватажок Сефер— Газі, що стояли за троном.

Беї чекали поклону хана.

Напружились мускули на Ісламовому обличчі, ще дужче випнулися вилиці і виголена борода. Він не підвівся для поклону, оперся головою на спинку трону і простягнув назад руку до Сефера Газі. Той підійшов, маєстатичним жестом подав ханові сувій паперу, Іслам розгорнув його і повільно — слово за словом — прочитав перший свій ярлик:

— "Великого улусу правого і лівого крила благородним беям, муфтіям, кадіям і шейхам повідомляю цим ярликом: од нині я великої орди, великої монархії, столиці кримської, незліченних ногаїв, гірських черкесів — великий цезар.

Іслам-Гірей, син Селямет Гірея,

Великого хана найблагороднішій

радник, вповноважений і довірений

Сефер Газі-ага".

Сіпнулася голова Ширін-бея, губи стиснулися в злобі до синяви, тінню пробігло невдоволення по обличчях яшлавського і баринського беїв, тільки Тугай стояв, як і перше — гордий, міцний і непроникливий.

Іслам-Гірей підвів руку, і всі, крім Сефера Газі, вийшли з залу дивану. Колишній аталик, тепер ханський візир, процідив, не рухаючись із місця:

— Перший бій виграно. Але це тільки перший бій. Несподівано увійшов до залу ханський зброєносець сеймен Селім — він три роки вірно чекав на свого добродія і повелителя у свиті калги Крим-Прея — і повідомив:

— Гонець із Стамбула!

Скочили кутами угору брови Іслама, сховалися за повіками мишачі зіниці Сефера Газі. Та не підвівся і тепер хан, не вийшов назустріч.

— Хай увійде, — наказав.

Високий турок у яничарському одягу злегка нахилив голову, і тут прошипів Сефер-ага:

— До ніг великому хакану!

Збентежився султанський чауш, обличчя його побагровіло, він поклонився нижче, але на коліна не став. Промовив:

— Іменем сонця світів султана Ібрагіма повеліває тобі великий візир Муса-паша...

— Муса-паша? — схопився руками за поруччя крісла Іслам-Гірей.

— ...повеліває відправити свої війська на Україну чи то Московітію і доставити у Стамбул чотири тисячі невільників для чотирьохсот каторг, які потрібні для війни з Венецією. А ще велить вислати сорок тисяч війська під високу його команду. З цим передаю тобі султанські подарунки, — чауш поклав до ніг хана кунтуш і шаблю.

Нарочито ліниво підвівся Іслам, одягнув кунтуш тільки в один рукав, а на шаблю й не поглянув. Сказано зніченому від такої зневаги гінцеві:

— Нічого не відаю я ні про війну з Венецією, ані про її причини. Два тижні тому благословив мене на престол богоподібний Ібрагім, а до воріт Баб-і-сеадет супроводжував мене не Муса-паша, а великий візир Аз-зем. Доповідай мені, що трапилось у Порті з волі аллаха.

Гонець доповідав покірно, вражений незалежністю і пихатістю хана:

— Аллах бачить усе і не простить тим, які не розуміли свого щастя. Проклятий Замбул, хай почорніє його лице, купив з відома Аззем-паші у капудана галеру і поплив на ній до Мекки з краденим у султана добром. Біля Родосу на галеру напали мальтійці, захопили її, а потім зупинилися на перепочинок біля берегів острова Кандії [135]. Венеціанці дали зрадникові притулок, а султан, відвага і непомильність якого відома усім краям, виповів війну Венеції.

Іслам-Гірей слухав, сперши голову на руку. Немає Аззем-паші. Добре чи погано? Може, й добре. Ібрагім ще дурнішим і безпораднішим стане. Війна з Венецією. Добре це чи погано? Теж, мабуть, добре, бо крові турецької виллється немало. Що відповісти гінцеві? Відмовитися виконати перший султанський наказ, коли ще кермо не прибране до рук, — ризиковане. Іти на Московітію, якій ще Мухаммед дав шертну грамоту [136], невигідно. На Україну? Ні, України чіпати зараз не треба. Тепер козацтвом зацікавилися Англія, Франція, Швеція, Голландія. Хмельницький здобув під Дюнкерком блискучу перемогу над іспанцями, він ще може стати Кримові в пригоді. А Ляхистан не платить упоминок, тож є нагода самим узяти, хоч султан і не каже йти на них. А піти треба — Крим ще не оклигав від голоду.

— Перекажи султанові, — сказав хан після довгої на-думи, — що покірний слуга Іслам-Гірей запевняє його у своїй відданості і є раб і

порох перед ним. Але кримські люди в Стамбул не підуть — голод у нас, чим там поживляться? Підуть на гяурські землі за ясиром для султана.

...Аж зимою верталося військо Іслам-Гірея Покутським шляхом, ведучи поперед себе десять тисяч польсько-українського ясиру. А із Стамбула йшли у Варшаву посли запевняти короля Владислава, що напад на Польщу вчинив Іслам-Гірей за згодою Аззем-паші, за що великий візир покараний на горло.

Довгою була дорога, холоднеча косила бранців, ремствували мурзаки і сеймени на те, що після султанської саути не залишиться їм нічого.

За Перекопом відібрали дві тисячі сильніших мужчин для султана, рештою почали ділитися між собою. Хан послав Сефера Газі і калгу Крим-Гірея наглядати за розподілом.

Невдовзі незрозумілий гамір, дзенькіт і стрілянина долинули до ханського шатра. Стали у засніженому степу один супроти одного два ворожі табори: мурзи на чолі з Крим-Гіреєм і сеймени — з Сефером-агою. Загриміли литаври, понеслись мурзацькі воїни в гостроверхих чорних шапках на сейменів, закованих у кольчуги і шоломи. Стялися алебарди і бердиші одвічних-суперників за здобич. Загавкали пищалі і кремінні пістолі, засвистіли стріли, задзвеніли ятагани і шаблі.

Вдарив хан шпорами коня, прискакав на поле битви, та спинити не мав уже сили. Мурзи оточили сейменів і кришили їх шаблями.

— Истер! Истер! [137] — несамовито кричав хан і, наражаючись на смерть, носився по полю. Бій почав стихати, повернули коней мурзи і збіглися з усіх боків навколо хана.

До Іслам-Гірея під'їхав на коні ширінський мурза, син гордовитого і владного Алтан-бея, який не забув ханської зневаги під час коронування.

— Хане, — сказав він, дихаючи клубками пари в обличчя своєму вождеві, — ти наш володар, а ми твої слуги. Нема володаря без слуг, піддані ж завжди знайдуть собі пана. Ми згодні коритися тобі, але ж не самозванцеві, в жилах якого не тече й краплі благородної крові. Вели арештувати Сефера Газі, який, мов боягузливий тхір, утік із поля бою. Ми знайдемо його. Ось тобі готовий наш ярлик на його арешт, прибий тамгу. Не можуть беї терпіти, щоб головним агою війська татарського був ниций раб, який виріс на грабованих сейменських харчах.

Сахнувся Іслам-Гірей: засудити до страти аталика! Він підвів було руку, та опустилася вона — в цю мить не мав ханської влади і повернути міг її лише ціною життя Сефера. Обличчя мурз були суворі й рішучі, очі їхні говорили: "Ми тебе посадили на трон, ми тебе й знімемо з нього". І тоді ханові згадалися поради аталика: у вождя повинно бути два обличчя — лицаря і підступного змія. "Так ось на кому мені доводиться здійснювати вперше твою науку, добрий мій вихователю!"

Ширінський мурза подав Ісламові записаний папір, хан зняв із пальця перстень і тремтячою рукою приклав його до ярлика.

Відділ бейських воїнів полопотів степом у напрямі Кафи в погоні за Сефером-агою.

Тоді до хана під'їхав володар Перекопу Тугай-бей і мовив, не розпогіднюючи свого зцупленого жовнами обличчя:

— Хане, я в десять разів сильніший за тих, яким ти сьогодні скорився. Сильніший я зі своїми ногайцями і від тебе. Але не личить міжусобитись тоді, коли на ханський престол послав аллах мудрого вождя. Сефер-ага перебуде лихий для нього час в Ор-капу. Така голова

не повинна злетіти з пліч. І твоя теж. Можеш розраховувати на мене, хане.

Довго Марія чекала прийому в хана. Повернувшись із походу, він не впускав до себе нікого. Аж у намазний день [138], коли сусід сусідові приносить хийчагу [139] за упокій померлих душ, а перед воротами ханського палацу роздають жебракам і циганам їжу, Іслам-Гірей прийняв прохачів.

З трепетом заходила Марія до ханської канцелярії в супроводі мангушського кет-худи, який за добрий калим погодився посвідчити, що Марія і її дочка — правовірні мусульмани, що повертаються вони до гяурів, аби проповідувати серед них найсправедливішу на землі віру.

Залишивши чарики на сходах, Марія увійшла до канцелярії і впала ниць перед ханом. Іслам-Гірей мовчки кивнув на казнадара, що сидів збоку за столиком. Той велів розповісти свою просьбу, вислухав, глянув на хана. Хан кивнув. Марія висипала перед казнадаром купу алтинів, тоді писець, що сидів поруч, почав писати.

— Прочитайте, — заблагала Марія. — Не вмію я. Писець прогундосив:

— "Жителям Мангуша Марії і Соломії, які удостоїлись отримати цей красномовний хаканський ярлик, можна пройти через укріплення Ор-капу в Ногайські степи і далі, і ніхто з моїх слуг хай не чинить їм ніяких перешкод.

Великий хан Кримського улусу

Іслам-Гірей"

Збулося! Кінець неволі! Та невже це правда? Марія кланялась і плакала, вибігла з ханського двора і щодуху помчала ущелиною до Мангуша.

— Мальво! Мальво! Соломієчко! — кликала на своєму подвір'ї, але ніхто чомусь не одізвався.

Відчинилися ворота Стратонового обійстя.

— Стратоне-е!

Стратон викульгав на поріг, обличчя його було брезкле і осунуте; він якось винувато розвів руками. Тривога прокралась у серце матері.

— Де... де Мальва?

— Я не пускав, просив, погрожував... Але вона як не при своєму розумі...

— Та що ж трапилося?! — закричала в розпачі Марія, і закляклі руки звелися до горла, наче хотіла себе задушити. і

— Заспокойся, Маріє... Чей же не вмерла. Приїхав сьогодні до нас якийсь там ханський стражник і сказав, що хан велить... не велить, а просить, щоб Мальва з'явилася перед нього. Я нічого не розумію... Яким вітром може відати хан про нашу Мальву... А вона поїхала... Казала, що вернеться і все тобі розкаже. Маріє, не бери собі того так до серця... Плачем лиха не виплачеш. Грамоту дістала? То завтра підете...

— Ось вона, моя кривавиця... Ось вона. Я знаю... Теперь я вже знаю... О боже!.. В ханські наложниці моя дитина! — Вона простягнула до Стратона руку з грамотою, хитнулася, схлипнула і непритомна впала на землю...

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Мати моя дорогая,

А я ж тебе не пізнала.

Скидай з себе свої лати,

Будеш з нами панувати.

Українська народна пісня

"Сказав пророк, хай над ним буде мир: підуть люди до раю по мосту-сірату, тонкому як волос і гострому як меч. І поведе їх Монкір..."

Цвяхом застряв цей хитромудрий хадіс у мозку Іслам-Гірея, і тлумачив він його сам, без хафізів, приймав його для себе, виконував собі з нього власну ханську тактику.

Багато днів після повернення з походу на Ляхистан Іслам не знаходив заспокоєння для свого сумління.

З усіх кутків, з-за канделябрів, через вікна з саду дивились на нього пронизливі очі з-під прискулених повік. Аталика прирік на смерть! Віддячив за науку, за врятування з неволі, за ханський престол.

А потім у пам'яті сплив почутий ще в Занджирли-медресе хадіс, неначе писаний для нього. Кожну людину веде свій ангел Монкір по тоненькій волосині риску. І тільки тим, хто ладен вигинатися, щоб зберегти рівновагу, хто може ущерблювати свою совість, вдається пройти по ній у рай. Ті ж, які йдуть прямо, падають у джаханнам...

Прийшов спокій до хана, а з ним дивне, блюзнірське відчуття вдоволення з перемоги над самим собою: для досягнення мети він зможе тепер усе зробити. Хай прямо йдуть ті, які мають тільки себе і своє сумління. У нього є Крим.

Довго не знав нічого про долю Сефера Газі. Йому бракувало аталика — не для заспокоєння совісті, для порад. Мусив тепер про все думати сам. Що зробити, щоб стати могутнім самодержцем, щоб тамгу він прикладав тільки тоді, коли захоче цього сам? З чого почати? Зморений голодом народ тягнеться до грабунків за Перекоп, а він знає, що зараз північних сусідів чіпати не можна. Беї тримають у своїх руках трон і військо — піти на них тепер нема ще сили. Порта поки що міцна...

Не приймав нікого, навіть калгу і нурредина. Чекав вістки від Тугай-бея. Цей залізний ногаєць стояв збоку, коли розшалілась злочинна битва за ясир. Не втрутився, коли хана оточили мурзаки. А в кінці подав йому руку. Звернутися тепер до нього, признатися в своєму безсиллі і стати залежним від нього? Ні, треба вичекати...

Нарешті з Ор-капу причвалав посланець з листом. Писав до Іслама сам Сефер Газі.

"Сину мій, я живий, і прийде час, що повернуся до тебе. Я радий, що ти вчинив саме так. Ти довів, що можеш бути ханом. Однак не зловживай моєю наукою, і аллах благословить твої наміри. Із спільниками будь дипломатом, а не іудою, з ворогами будь хитрий і підступний, як ядуча змія, а друзів, які тобі в пригоді можуть стати, не зраджуй. Друг ще простить, зате сама доля може часом помститися".

Вражений великодушністю аталика Іслам-Гірей спустився із спальних покоїв у малу мечеть і довго молився. Потім вийшов із палацу сам, без супроводу, і подався вгору понад Чурук-су в бік Качі. Вийшов стежкою на гору, звідки видно було резиденцію нурредині_ Казі-Гірея. Треба б поговорити з молодшим братом, порадитись, як бути з калгою Крим-Гіреєм, який став: на бік беїв. Але ні, ще рано. А може зовсім не треба... Добре, що Сефер Газі живий.

Повернувся і пішов горою по гребені до Чуфут-кале. Не хотілося сьогодні заводити ділових розмов. Минав букові безлисті гаї і поляни з

промерзлими кущиками жовтобруньчатих ялівців; з низин тягнуло весняним запахом — там уже зеленіла трава, та й на верху хіба тільки за копичками ялівців сіріли клаптики снігу.

— Сефер Газі живий! — повторив ще раз уголос. — Він ще повернеться до мене, хай тільки я зміцнію. А зміцнію тоді, коли народ побачить різницю між мною і моїм попередником. Зніму військовий податок, який наклав Бегадир, відновлю на Перекопі торгівлю сіллю з гяурами, хай оклигає народ, хай наповнить животи. А тоді піде за мною всюди, куди я захочу. Тоді затисну в жменю Ширінів і Баринів, на першому місці на дивані поставлю погорджуваного Яшлава, і стане він моїм вірним псом. А Тутай-бея назову другом. Людські скарги вислуховуватиму на вулиці і не шкодуватиму своїх щедрот. А тоді скажу туркам: "Додому йдіть з усюдів: з Кафи і з Ахтіара, з Судака і Керчі!"

Бадьорий настрій охопив Іслам-Гірея. Згадалися молоді роки, польський полон, тривоги за ханський престол, турецька неволя, і враз рвійною хвилею вдарився в серце спогад... "Ти — хан". Хто сказав ці два короткі слова, що напророкували нинішний день?.. Він і Сефер їдуть з Акмечеті до Бахчисарая віддати останню шану покійному Бегадир-Гіреєві. Сефер Газі навчає молодого Іслама державного розуму. А назустріч — дівчина, струнка, тоненька, ще дитина, і прекрасна, як пуп'янок тюльпана на світанку. "Ти знаєш, хто я, дівчино?" — "Знаю, ти — хан..." Звідки вона була? Ага, з Мангуша, Мальвою себе назвала. І він пообіцяв її знайти, коли стане ханом. Та це було давно... Можливо, дотепер і заміж вийшла. Але він обіцяв, його обіцянка мала бути платою за ворожбу. Лукавити з долею не можна. Треба розшукати її і хоч подякувати... Так, у намазний день він прийме прохачів, а Селіма пошле по неї. Хай зажадає від хана, чого сама хоче.

...Після обіду намазного дня Іслам-Гірей нарядився в легкий одяг воїна і в дивно молодечому настрої, наче й не тяжів над ним тягар ханства, скакав на коні до Ашлам-сарая, де мала чекати на нього юна ворожбитка з Мангуша. "Чи прийшла, чи розшукав її Селім? — думав дорогою. — І що сказати їй, чим винагородити? А може, таки спитати, чи

не бажає, щоб хан виконав колишню свою обіцянку?" При цій думці ніжне бажання, якого давно не знав, пройняло тіло. Наче юнак, скочив Іслам-Гірей з коня і рвучко увійшов до селямлика, розсунувши портьєри обома руками.

Посеред кімнати стояла дівчина. Чорні брови збіглися до перенісся, від скронь до підборіддя спливала молочна блідість і ще краще відтінила смоляне волосся і темно-сині очі.

Стояла з відкритим обличчям, непорушна, злегка тремтіла. До неї підходив той суворий і гордовитий хан, що недбало кидає людям на голови мідні монети. Ой, ні, не він... До неї ступав той самий лицар, якого колись зустріла в Ашлама-дере — з мужнім обличчям, гострим гарячим поглядом, з випнутою вперед бородою...

Іслам-Гірей торкнувся долонею до її лиця і проказав, ласкаво усміхнувшись:

— Я не можу впізнати тебе, красуне, хіба по твоїх очах, що сині, як води дарданельські. Бачиш, сповнилося твоє віщування, і я готов сплатити тобі борг.

— Мідними монетами? — тихо спитала Мальва.

— Я зроблю все, що тільки ти захочеш. Але грошей, пам'ятаю, я тобі не обіцяв... — Іслам торкнувся в хвилевій задумі пальцями до бороди... — Я сказав тобі тоді...

— Ти сказав: "Будеш моєю третьою, але першою дружиною, " — докінчила за нього Мальва, не зводячи з хана заворожених очей.

— Це пам'ять розуму в тебе, Мальво, чи пам'ять серця? — спитав Іслам, вражений безпосередністю дівчини.

— Не знаю, не розумію...

— Ти б погодилася стати моєю дружиною?

— О, так! Як же інакше? Я ждала і вірила, бо ці слова сказав мені лицар. Тільки мама нічого не знає... Хан повернувся до дверей.

— Селіме! — гукнув. — Скачи в Мангуш і привези сюди її матінку. Скажи їй: хан до ніг кланяється матері найчарівнішої у світі красуні і просить прибути у свої покої...

Ним опанувала пристрасть справжньої любові, якої не знав досі.

Він схопив на руки Мальву і пригорнув її до себе. Вперше в житті відчула Мальва міць і солодкість чоловічих обіймів. Інстинктивний жіночій протест стрепенув нею, вона вихопилася з ханських рук, знесилена і спрагла, як тоді — у сні на Чатирдагу.

— Ти хан великий і могутній... Та я скоряюся тобі не тому, що ти хан. Я люблю... Благаю, не зроби мене бекечею [140] в гаремі...

— Не бійся, красо моя. Ми завтра ж справимо кябін [141].

Повернувся Селім. Він був не такий, ніж перше. Очі, в яких завжди світилися відданість і готовність у кожний мент умерти за хана, заволоклись тривогою, збентеженням, сумом.

— Хане, — сказав він. — її мати... вмирає. Зойкнула Мальва, прожогом кинулась до виходу і погналась ущелиною.

— Мамо-о!..

Миготіли різнобарвні плями перед очима; все, що сталося сьогодні, здавалося тепер їй сном, а дійсність прийшла страшною вісткою: мати вмирає. Через неї, через неї... через неї...

Вбігла в хату. Стратон стояв біля постелі чорніший від ночі, вороже глянув на Мальву.

— Ти заплатила їй за все. І за своє народження, і за те, що не дала тобі загинути в цій страшній неволі...

— Вмерла?! — скрикнула Мальва і припала до матері. — Вай, вай анам! [142]

Марія розплющила очі, кволо прошепотіла:

— Ти тут, дитино?.. О Соломієчко моя. Не плач, не плач, я... я не хвора, тільки'серце не послухалося чомусь. Скільки воно витримувало... Я завтра встану. І ми підемо на тихі води... на ясні зорі... О, як я чекала цього дня! Грамота у нас є, ми вільні... Чому ти йшла до них, дитино?

Мальва впала перед матір'ю на коліна і чолом притулилася до її шорсткої долоні.

— Мамо, чуєте, мамо... — Марія підвела голову. — Ти вислухай мене. Я чекала його... Хіба я могла знати, що цим завдам тобі горя? Я полюбила його ще малою, він тоді не був ханом. А ти ж мене мусульманкою виховувала, я не вмію тужити за тим, що ти, хоч і хотіла. Я не знаю тих ясних зір і тихих вод твоїх. Вони в мене тут — у долині Узенчика, на верхах Чатирдагу, на вулицях Бахчисарая, в його очах. Але той край, що ти оплакала, не чужий мені, бо він твій. І якщо хан мене любить, хіба він піде плюндрувати землю моєї матері? Я люблю його, мамо. І ти не губи мене своїм краєм так так само, як мій згубив тебе...

Мальва ридала і цілувала Маріїні руки. Марія підвелася, спершись на подушку ліктями, їй у голові не вміщалось, що той самий хан, перед яким вона сьогодні лежала ниць на землі, має стати її зятем. Тут щось не так... Вона — полковничиха Самійлиха — ханська теща? Роздивилася по хаті, заглянула Стратонові у вічі, чекаючи від нього поради. Але він не відповів на її німу просьбу. Руді брови опустилися аж до повік, і докір тьмянів у його блідуватих очах.

— О Ісусе, що я наробила! — схопилася обома руками за волосся і забилася в розпачі на постелі.

У п'ятницю перед обідом із Мангуша виїхала крита шаламаджею [143], замаєна пальмовим віттям кантара. Спереду сидів молодий погонич, погейкував на п'ять пар гладких білих волів і розкидав у натовп, що висипав із Мангуша і Бахчисарая в ущелину Ашлама-дере, барвисті хустинки. Позаду кантари йшли музиканти, виграючи на зурнах і чонгарах [144].

Весільна процесія зупинилась перед літнім ханським палацом, їй назустріч вийшов сам Іслам-Прей у соболиній шубі. Він підійшов до кантари, розсунув шовкові завіси і виніс на руках молоду, закутану в золоту феред же, закриту яшмаком із рожевої турецької кисеї. Під музику, гамір і вигуки він проніс її між рядами людей і зник за воротами палацу.

Постояли мангушці і розійшлися — здивовані, заздрісні, а деякі з надією, що чей заступиться за них колись молода султан-ханим Мальва.

Ні Марія, ні Стратон не проводжали весільну кантару, не бенкетували на доччиному весіллі. Сиділи зі своїм чорним горем у Стратоновій світлиці, такій тихій-тихій, мов по покійнику.

Сім веж Ор-капу навіки зачинилися перед Марією, пересунулися з Перекопу, і зупинилися непройденими горами довкола Маріїної домовини над долиною Узенчика.

Дотепер цих скель не помічала Марія. Адже біля їхніх стін жило тільки її тіло, працювали тільки її руки на гріш, а душа, а надія були далеко поза ними, тому скелі не гнітили. Нині ж вони зійшлися, стулилися білими ребрами, загородили той вузький прохід, яким довгими роками мандрувала з Мальвою у край веселий...

Дві гори: Анам-каяси і Балан-каяси... Гора-мама і гора-дитина. Колись, кажуть старі татари, тут жила вдова з дочкою. Посватався до Зюлейки розбійник, і пішла Зюлейка йому назустріч. Побачила це мати і закричала: "Краще камінням станьмо!" І перемінилися обидві на скелі.

О, якби мала тепер Марія таку чарівну силу!

Не втішив її ханський багатий агарлик — плата за наречену. В десятикрат повернулися Марії тяжко зароблені гроші на грамоту. Та кому тепер вони були потрібні?

Минув тиждень, другий, і вибралася стара мати, ханська теща, до палацу провідати дочку. В чорному і чорна на обличчі, мов тінь людська, підходила до зачинених залізних воріт. Зупинив її стражник у гостроверхому шоломі, з бердишем у руці.

— Куди, стара!

— Я до дочки, — сказала, блукаючи поглядом по землі. — Вона дружина ханська.

— Ти? Мати Мальви-ханим? — здивувався стражник, і тепер підвела на нього очі Марія. Довго дивилася на воїна і вже забула, чого прийшла. Десь вона бачила це біляве обличчя, колись воно майнуло повз неї і

дивно стривожило материнське серце... Ах, це було давно, тоді, коли покійний хан Бегадир вирушав на Азов, а вони обидві з Мальвою вперше мандрували в гори, тікаючи з голодного степу... Так, так, це той, схожий на святого, що береже матір божу на скелі Успенського собору. Тоді Марія не бачила його очей, а тепер вони дивилися на неї холодно і неприступно, але такі знайомі, такі знайомі. Боже, це ж Мальвині очі!

Вражена неймовірною здогадкою, підступила Марія, простягнула руки, і зів'яли вони.

— Ти — мати ханим Мальви? — спитав ще раз сеймен Селім, уже м'якше, та все ж з недовір'ям.

— Так, так... — шепотіла. — А ти, хто ти? — запитувала і слабла. — Хто ти?

— Не годиться воїнові на службі з жінкою розмовляти, — суворо відповів Селім, але не зачиняв воріт, стояв скований безумним поглядом цієї незнайомої жінки. — Добре, — сказав по хвилині, — я доповім кизляру-азі, що до ханим прийшла її мати.

— Хто ти? — не чуючи його слів, допитувалася Марія. — Ради життя твоєї матері, скажи, хто ти?

— Я не маю матері. В мене не було її... — відповів, і сум промайнув по суворому обличчю воїна, промайнув тінню хмаринки і щез.

— Хто ж народив тебе на світ? Чей же мусив хтось тебе на світ народити! — скрикнула Марія, і відступив за ворота збентежений Селім. — Ні, ні! Не зачиняй, благаю! — впала на коліна Марія. — Скажи мені тільки одне: звідки ти прийшов сюди?

Селім підвів її з землі, мовив лагідно:

— Ти хвора розумом, жінко, і йди собі. Не змушуй мене кликати євнухів, щоб вигнали тебе. В тебе, певно, велике горе, ти дітей своїх шукаєш, їх тут нема. Ханим Мальва з Мангуша родом, я називаюся Селім, а моя харт-ана — стара циганка Еміне з Салачика. Тут немає твоїх дітей.

— Але ж ти не циган, ти білий! — вчепилася Марія за кільця зачиненої брами.

Отямилася. Ступала кам'янистою вулицею, мимовільно приспішувала крок, підбігала, минала грецькі та вірменські крамнички, не чула вигуків крамарів, наштовхувалась на жінок, що квапились на базар до Салачика, і зупинили її циганські ліп'янки, шатра і чорні отвори печер у скелі.

— Скажіть, де живе стара Еміне? — чіплялась до людей. — Де Еміне живе?

Показали їй на крайню печеру.

Поморщена, з розпатланим сивим волоссям відьма вийшла з печери і наставила кістляві пальці, ніби хотіла ними вчепитися в обличчя непроханої гості.

— Чого шукаєш тут? — просичала.

— Ти, Еміне? — спитала Марія, і в пам'яті спливли циганські табори на околиці села; зойкнув у грудях старий, забутий уже біль, від якого божеволіла Марія, коли пропав із саду маленький Семенко.

— Я не ворожу більше, — забулькало в горлі старої. — Іди, — показала рукою на вхід до печери. — Там донька моя...

— Ні, ні, я не по ворожбу прийшла... Але в мене є гроші, і я заплачу тобі... Скажи, звідки в тебе взявся той парубок Селім, що в хана служить?

Збентежено забігали очі в старої і зупинились. Проштрикнула вона недовірливим поглядом Марію і повернулася не відповівши.

Марія схопила циганку за руку.

— Я золото маю, Еміне! Скажи, ти з України привезла його?

— Ми люди кочові і всюди бували. Не може згадати моя пам'ять, звідки той хлопець, якого хан купив у мене. Марія відв'язала від шиї мішечок.

— Тут багато золота. Я дам тобі все, якщо скажеш, відьмо, де і коли украла ту дитину, що була біла, як шум на молоці, а очі мала сині, мов незабудки...

— Іди, жінко, — прошамкала Еміне, співчутливо позирнувши на Марію. — Не шукай втраченого. Він усе одно вже не твій, навіть якщо ти його породила...

Поплентала Марія. Гуділо в голові, давило лещатами скроні. Пішла назад до палацу.

Відчинилася парадна брама. Верхи на конях виїхали безбороді євнухи, а посередині — теж на коні — дружина хана в парчевій чадрі. Впізнала Марія, та не поворухнулася з місця, не підвелась. Це не її дочка, не Мальва — зовсім чужа жінка зі знайомим обличчям, що просвічувалось крізь серпанкову вуаль. Усе тут не справжнє: і те, що, можливо, її син охороняє хана, і те, що Мальва стала ханською дружиною, і те, що Марія Самійлиха сидить, мов жебрачка, біля воріт палацу... "Бо хіба може бути це все правдою? Ні, це не ми. Ядучий плющ

обсотав наші тіла і душі, взявши собі нашу подобу, висмоктавши живу кров. Нас більше немає... Горбатий верблюд, що он стоїть на майдані біля купецького каравану, благородніший за нас. Він ще може плюнути в обличчя господареві смердючою слиною, він гордо держить голову, бо залишився-таки сам собою, а нас немає. Ми вмерли, знищивши себе зі страху..."

Зупинила Мальва коня, побачивши матір, що сиділа згорблена на містку і блаженно усміхалася. Припала до неї.

І тепер Марія відчула, як зсувається з її грудей тяжкий камінь жури, як прояснюється стомлений мозок і повертається тихий спокій.

"Десь, певно, живе ще й третій яничар. На службі у вбивць їхнього батька. Куди мені йти від них?"

Покора заповзала в душу Марії, погасли мрії, бажання, не стало Самійлихи. Сиділа, скулившись біля чужих воріт, бездомна сука, що шукає на звалищах розгублених щенят.

— Я до тебе вибралася, мамо, — почула Марія голос Мальви і дотик теплих долоньок до щік. — Як живеш? Чи здорова? Чому донині не приходила?

— Нездужала я... А ти щаслива, дитино? — спитала, не дивлячись на дочку, щоб не бачити її в чужому одягу, а тільки чути рідний голос, відчувати рідний дотик рук.

— Щаслива, хан любить мене, — прошелестіли Мальвині губи, і тоді глянула на неї мати, бо якесь тривожне недомовлення чулося в її словах. Була марна і невтішна, гей, чи не відчула пташка неволю в золотій клітці?

Помітила Мальва материні стурбовані очі, осміхнулася.

— Я щаслива, мамо, аби ти тільки не побивалася...

— Не журися мною. Я житиму у Мангуші зі Стратоном. Як уже раз відірвешся від свого вугла, то під чужим мусиш здихати... А Стратонові буде легше зі мною... І тобі... — Марія глянула на воїна, що стояв у воротах, прошепотіла: — І мені теж...

— Ти не плач, мамо, — Мальва пригорнула Марію.

— Самі сльози чомусь біжать. — Марія підвелася, показала рукою на Селіма. — А його ти знаєш?

— Знаю. Це улюбленець ханський, найближчий його охоронець.

"Обоє ханські. Обоє яничари... Діти, діти, мальви зав'ялі..."

Боязко, стискуючи губи, щоб не розридатись, підходила Марія до Селіма. Селім винувато усміхнувся.

— Прости, стара. Ти якась дивна, і я не повірив, що ханим — твоя дочка.

Марія торкнулась до його плеча.

— Я не гніваюся на тебе. Я буду часто приходити, а ти... ти усміхнися хоч іноді до мене... Не дивуйся, чому я спитала, хто твоя мати. Ти нагадав мені мого сина, Мальвиного брата, його вкрали в мене, коли він був ще в пелюшках... — Марія затулила уста долонею, бо побачила, як здригнувся Селім, очі вп'ялися в обличчя жінки, і дрібно тремтів бердиш у його руках.

— Хан виїжджає! Великий хан Кримського улусу Іслам-Прей! — пролунав голосний крик у дворі, виструнчився Селім, євнухи підхопили на руки Мальву, висадили на коня.

Іслам-Гірей виконував волю коханої дружини: вирушив супроводжувати її до матері.

Марія тінню майнула вздовж стіни і зникла непомітно за муром.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Світ розвивається сам собою,

і ніякий тиран його не змінить і не зупинить.

Авіценна

Меддах Омар вирушив із Скутарі в далеку дорогу — до Адріанополя. Старець знав, що ця подорож буде останньою: літа, яким забув лік, гнули все нижче до землі, дряхле тіло просилося на вічний спочинок. Та розум протестував проти тієї смерті, що неминуче приходить до кожного. Омар бажав обірвати нитку свого життя там, де воно могло б хоч на мить освітити шлях іншим своїм останнім спалахом.

У перемогу повстанців, які одчайдушно наважилися вдарити на колишню столицю Османської імперії, він не вірив, та все одно йшов до них. Бачив наперед смерть нового ватажка кизилбашів Кир-огли, але знав, що відвернути повстання не можна, як не можна викреслити один день із року — воно неминуче. Бо ж розвиток нового світу від народження до перемоги — то ланцюг спроб і впертих намагань, в якому одна ланка вмирає для того, що із неї виростала друга.

Адже не стала смерть ювеліра Хюсама небуттям, і смерть великого візира Аззем-паші не стала тліном. Тож і Омарові не можна відходити безслідно...

Видно, така вже воля всезнаючого аллаха, а може, це вдячна доля справжніх митців — що діла їхні стають виднішими після скону. Чи то при житті творець сам собою застує свою працю, а чи просто не вірять люди, що ця на позір нічим не примітна людина, яка не вміє так, як придворні співці стояти на виду поруч із всесильними світу цього і їхніми очима звертати увагу на свій товар, може бути великою. Та от відходить вона, залишаючи думи свої в живучій пісні, в химерному розписі на вазі, у капітелі мармурової колони, і питають тоді люди: "Хто ж був цей чарівник?" Намагаються згадати його ім'я, розпитують один в одного, і на допомогу нетямущим ідуть всезнаючі придворні, які цькували митця при житті, і кажуть: "Це наш великий попередник", щоб хоч прив'язатися до безсмертя, коли самого безсмертя за життя вбити не змогли.

Хто там знав старого ювеліра Хюсама? Не пам'ятав його покійний Амурат, який носив інкрустований перлами сагайдак Хюсамової роботи, байдуже було імамам мечеті Айя-Софія, хто ж то чудом умістив вірш корана в бахдашанському рубіні, що прикрашає міхраб, не знав і кафеджі на Бедестані майстра, який зробив яшмові чаші, в котрі він наливає вино знатним чужинцям. Та чи й повірив би хто з них, що це робота чародійних рук згорбленого старця, який стоїть за солом'яним кріслом перед воротами Бедестану, цькований і зневажуваний уста-рагіном ювелірного цеху?

Та враз не стало Хюсама. Алімові посіпаки виволокли понівечене тіло жебрака, що продавав коштовні речі та ще й посмів підвести руку на чорбаджія першої яничарської орти, витягли за мури базару і наказали бакчибаші [145] зарити старого пса.

А тоді трапилось те, чого ніхто не сподівався. Померла Нафіса, не дочекавшись свого чоловіка, пограбували Хюсамову майстерню цехові

ювеліри, і невидані коштовності появилися в найбагатших крамницях Бедестану. Дивувалися купці, захоплювалися чужинці і питали, хто їх зробив. Сказано — шила в мішку не втаїш, пішов поголос, що продаються вироби покійного скутарського ювеліра Хюсама, який змайстрував Су-лейманові Пишному султанський трон і персні якого носила сама Роксоляна Хуррем. Неймовірно підскочили ціни, торговці вимахували золотими браслетами, підкидали в жменях медальйонами та амулетами, посудники видзвонювали по срібних тарілках і кофейниках, вигукуючи: "Купуйте, купуйте, це робота рук Хюсама, славного Хюсама!", а дурисвіти підробляли хюсамівські візерунки і теж так само вихваляли товар не знаючи гаразд, чиїм іменем заробляють.

І може, був би Хюсам возведений посмертно у сонм геніальних попередників придворних ювелірів, якби, один злидар, що сидів за кяшкулем у день султанського торжища напроти плетеного з соломи крісельця, не впізнав Хюсама саме тоді, коли чорбаджі Алім простромив старому горло ятаганом. Він довго мовчав, боячись яничарської розправи, та комусь таки шепнув, що Хюсам помер не своєю смертю, а від яничарської руки, хтось інший згадав останній крик старого і здогадався, що чорбаджі першої орти був вихованцем ювеліра — пішли по людях розмаїті чутки і вкутувались вони в легенди. Народові запотребилось тепер знати все про Хюсама, так ніби співвітчизникам славного майстра хотілося змити з себе сором за байдужість до нього при його житті, і швидко про Хюсама знали навіть таке, чого він сам і його вірна подруга Нафіса не змогли б пригадати. Меддахи розповідали у кафеджіях притчі про Хюсамове дитинство, жінки в лазнях придумували сентиментальні легенди про його палку любов до своєї єдиної дружини Нафіси, а ревнителі мистецтва допиталися до його могили і перенесли прах ювеліра на стамбульський некрополь.

Хто зна за що, а чи не за ті мислі, які вмів Хюсам виписувати у своїх візерунках і за які зазнав смерті, — почалися паломництво до його могили і зборища на цвинтарі, і бунтарські заклики до помсти. Запрацювали субаші, відганяючи народ від тюрбе Хюсама, знесли надгробну плиту, прокляли ім'я ювеліра імами в мечетях, замовкли

продавці на Бедестані, глухий протест наростав у людських серцях, а справжні і фальшиві вироби старого майстра продавалися тепер з-під поли...

Тож, видно, така вже воля всесильного аллаха, а може, дивна доля політичних діячів — що одних знають, бояться і мусять шанувати їх, а прийде смерть — і тільки забуття, про інших же, при житті ні слуху ні духу, а по смерті їм за щось шану віддають. Чи згадували люди Селіма П'яного хоча б на другий день після того, як він заснув над глечиком грузинського вина і більше не прокинувся? А хто оплакував жорстокого Османа II, якого задушили яничари після хотинського розгрому? Ба й Амурата забули, хоч і говорили, що до нього, мовляв, жебраки могли підходити на вулиці, тримаючи факел над головою. [146]

А великого візира Аззем-пашу мало хто знав: він своє життя провів у походах і на засіданнях дивану, а на молитву до Айя-Софії пішки ходив, як це личить правовірному: ніхто не викрикував йому хвалу, коли він супроводжував султанів, бо ж часто славу бере той, хто її вимагає, а не той, кому вона належиться.

Та враз Стамбул здригнувся від страшної звістки:

Аззем-пашу стратив юродивий Ібрагім! П'яний розпусник задушив того, хто вистояв на хисткій посаді при трьох султанах і чиїм розумом жили хвалені падишахи. Заремствував народ: султан убив їх оборонця, бо за що інше міг убити? Пішли поміж людей ашуги, тихо наспівуючи пісні про легендарного візира, невтомні мед-дахи складали бувальщини про мудрого Аззем-пашу, і взяли його собі злидарі посмертно захисником — чи не за те тільки, що за життя він умів мислити і за мислі свої пішов на смерть.

Тож почалося нуртування, тож згадали свої кривди зубожілі райя, тімаріоти, купці і ремісники, мученицька смерть Хюсама-ювеліра і Аззема-візира надихнула їхні серця відвагою: це ж були великі люди, а

не пошкодували свого життя за правду, що ж вони втратять — злидні і голодне животіння? Стягалися злидарі з міських завулків і глухих сіл у гори під Адріанополем, куди скликав їх одчайдушний пастух Кир-огли, а соф-ти — вічні бунтарі — понесли їм з медресе заборонені книги Вейсі і Нефі...

Йшов меддах Омар крутими стежинами до адріанопольських гір. Не марнославство і не віра в нинішню перемогу добра над злом вели його. Життя мудреця підходило до краю. І він, оглянувшись назад, зрозумів, що всі його слова, поради людям, наука пропадуть марно, якщо хоч наприкінці не прикладе рук до діла. Бо навіть найчесніше прожите життя зникне безслідно в людській пам'яті, коли не освятиться воно гідною смертю.

Шейхульіслам Регель прийшов на вечірню молитву в мечеть Айя-Софія. Під величним склепінням пливла приємна прохолода, зелена чалма верховного пастиря імперії здавалась тут легшою, ніж там, у Біюк-сараї, цієї гарячої і непевної весни.

Він підвів руки, вимовляючи тихо "аллах-ак бар", потім вклав ліву руку в праву і почав читати фатиху, та відчував, що не може повністю злитися з богом, відокремитись від того життя, яке залишив хвилину тому за воротями султанського палацу. Як би йому наблизитись до Всевишнього так, щоб почути від нього відповідь на ті всі сумніви, які не дають тепер і день і ніч спокою? Чи вдоволений він своїм намісником на султанському престолі, чи не вчинив гріха шейхульіслам, оперезавши Ібрагіма шаблею Османа? Наблизитись так, щоб запитати віч-на-віч, де ховається та сила, яка гнітить усіх власть імущих при дворі і якої всі мусять щодень слухатися. Адже султан безпорадний і не від нього та сила йде: на владному обличчі валіде лежить тавро приреченості й страху, шейхульіслам, якому сам султан цілує мантію в перший день байраму і якому призначено слухати тільки бога, мусив усупереч здоровому глузду підписати фетву на смерть Аззем-паші — і то тоді, коли його серед живих уже не було. Сила якого страху тяжить над усіма можновладцями і керує ними?

Регель вклякнув на коліна і напружився весь, зосереджуючи свою увагу на трьох страусових яйцях, що висіли перед міхрабом як символ гарячої Мекки. Чи не обізветься на його сумніви аллах?

Мовчить бог. Він завжди німує, а найдужче тоді, коли його рабів огортає тривога. Але ж перед ким цей страх? Перед війною, що почалася з Венецією? А хіба Порті вперше воювати? Та й це ще не війна, Ібрагім не скликає дивану. То, може, страшно від того, що Ібрагім воювати не хоче, що втікає від державних справ у Понтійські гори на полювання або ж не вилазить з гарему? А чи лячно озброєних пастухів, які зібралися під Адріанополем і погрожують помститися за візира і ювеліра? Мабуть, так...

Верховний пастир відчитує каліграфічні написи над золотим міхрабом, але вони йому нічого нового не говорять, і на думку спливає меддинська сура корана:

"Кожний раз ми міняємо вірш і придумуємо кращий. Хіба не знаєш, що аллах все може?" Гм... А який тепер видумати вірш, щоб пояснити незриму силу страху?

Бунтарі підводять голови... Шейхульіслам підійшов до мімбера, взяв коран і гарячкове почав гортати, шукаючи сури, яка підказала б, як боротися з ними... Мусить підказати священна книга, адже іншої мудрості, крім Магометового пророцтва, в них немає.

Сура меддинська, сура пророча... Сура рахманська "Ми повісили їм окови аж до підборіддя, і вони... і вони мусять підводити голови". Так що ж ти радиш, премудра книго?.. Зняти окови?!

Шейхульіслам закрив коран і вийшов з мечеті, шепочучи для заспокоєння п'яту суру меддинську:

— "О ви, які увірували, не питайте про речі, що засмучують, коли вам відкриваються. Запитували люди і до вас, а потім стали невіруючими..."

На паперті заступив йому дорогу дервіш у сірому бекташському сукмані, зі срібною сергою у вусі. Він вклякнув перед шейхульіславом і припав губами до його башмаків.

— Підведись і скажи, чого хочеш, — сказав верховний імам, приглядаючись до дервіша, який підвів на нього начебто знайомі блудні очі.

— Святий отче, — промовив дервіш тихо, але в голосі не чутно було жебрацької покори, а щось ніби змовницьке. — Ти можеш і не пам'ятати мене, бо ж багато в тебе слуг духовних. Я — Мурах-баба, дервіш ордену бекташів, якого ти багато років тому милостиво послав у кафську такіє, щоб я там проповідував правду Османів серед татарів і кримських ямаків [147]. Я чесно виконував свою повинність, та коли буря насувається на нашу священну землю, совість моя примусила мене...

— Що за чорні вісті несеш мені, — шейхульіслам схопив дервіша за плече. — Кажи, що чув! Болгари, греки, серби?

Мурах-баба став на ноги, і глумливі блискітки заблищали в його очах. Тепер Регель згадав: це ж той, що підбурював колись яничарів проти Амурата IV, будучи шейхом дервішів у яничарському корпусі. Він.шейхуль-іслам, врятував тоді свого слугу від смерті, вчасно вислявши його в Крим.

— Турки, святий отче. Турки! — відповів Мурах-баба, і розпогіднилось обличчя шейхульіслама.

— Ти про Кир-огли? Утри своє обличчя від тривоги, надто велика наша сила, щоб боятися мізерного відділу заколотників. Не так давно розправилася Порта з Кара-язиджі і Календер-огли, хоч тих було

набагато більше. Тисячі посаджених на палі в долині Аладжа, на передмістях Анкари і Урфи довго ще лякатимуть ремісників і райю, ще довго не зродиться в них охота допомагати бунтівникам.

— Не смію заперечувати тому, кого справедливо називають морем усіх пізнань. Але ти не знаєш одного: серед цієї нужденної жменьки бунтарів перебуває нині найтяжчий ворог імперії — теж турок — меддах Омар, якому ніхто дотепер не насмілився стяти голову. А заколотники, які думають головою Омара, — це вже не банда, а поважна сила. Ти знаєш, що в своїх блюзнірських проповідях він закликав турків піти з чужих земель, зняти кайдани з поневолених. Що ж станеться, коли турецький люд пройметься його крамолою, хто тоді душитиме гяурську Румелію? Так, я бачу, що насувається страшна буря на землю Османів. Крамола Омара піде по людях, мов пошесть, і не зможе її ніхто знищити, бо вона незрима. В заколотників мало зброї, і за півдня з них не залишиться навіть башмаків, але де ти знайдеш такої отрути, щоб випекла в людей віру в Омара, Хюсама, Аззем-пашу?

Шейхульіслам поник. Цей брудний дервіш розкрив загадку його тривог. Так, так, імперія під страшною загрозою прозріння підданих! Промовив спокійно і зверхньо:

— Мова твоя свідчить, що башка в тебе не дурна, і ти будеш шейхом яничарських дервішів. Але скажи, ти знаєш, як знайти ту отруту? Ти знайдеш учених, які б довели, що Хюсам був бездарний ремісник, філософів, які б висміяли вчення Омара, політиків, які б переконали народ, що Аззем-паша був боягузом і злодюгою?

— Ні, не знайду таких.

— А що робитимеш, коли вже прийшов пропонувати свої послуги?

— Я розпалю в розледачілих яничарів бувалу жадобу битв і наживи. Я поселю в них страх, і вони стануть знову воїнами.

— Ти марно розсипаєшся перлами свого розуму, Мурах-бабо. Що ти можеш придумати, аби бунтарський дух народу вбити?

— Війну! — викрикнув дервіш. — Велику війну. Тепер є нагода. Вже більше двох десятиліть вбивають протестанти католиків, а ми, дарма що правовірні, станемо проти Венеції на боці протестантів. Яничари підуть, тімаріотів і заїмів треба послати силою, в країні хай залишаться тільки каліки, жінки і діти. І хай голодні будуть, то думатимуть тільки про хліб. З чого тоді зродиться бунтарський дух? І ще одне, — додав Мурах-баба пошепки, — роздрухані яничари допоможуть позбутися того, хто вважає війною погоню за газелями в лісах Понтійських гір...

Чорбаджія Аліма переслідував Хюсамів прокляття. Він чув прокльонів немало і не вірив у їхню злу силу, поки тримав у руці ятаган, подарований могутніми Османами. Але це прокляв його турок, господар, який дав йому віру, зброю і хліб. Передсмертний крик старого повторюють тепер сотні, тисячі — одні вголос під Адріанополем, інші мовчки в Стамбулі. Верховні господарі не дали Нур Алі тугри, а йому — регалій яничара-аги. Чорбаджі Алім відчув себе непевно на турецькій землі, яку називав своєю. Ні, вона не його, на ній є свої господарі, і від них залежить його доля — багатство і злидні, життя і смерть. А руки ослабли, відвикли воювати, і воювати ні з ким: де ж його вороги? Десь там, у незнайомих світах, чи тут?

Проповіді Мураха-баби зцілювали його підупалий дух: Омар — ворог, Хюсам — ворог, Аззем — ворог! Уперше усвідомив чорбаджі пекучу злобу не проти іновірних, а проти самих турків, які не захотіли більш терпіти його сваволі.

Яничарський булук Стамбула вирушив під Адріанополь. Міцно стиснула рука Аліма ефес ятагана, стиснула конвульсивно, в страху, — він з дикою ненавистю розрубував черепи туркам, яким поклявся служити все життя, в яких роками заслуговував довір'я. Колись убивав чужинців за те, що не хочуть стати під прапор Порти, тепер убивав господарів, які захотіли позбутися своїх слуг і були страшнішими від

персів і козаків. Адже в найми більш ніхто його не прийме, для нього ніде немає землі.

Загін кизилбашів був розбитий за один день. Кир-огли поруч зі своїми соратниками конав на палі. Живим залишили лише одного меддаха Омара. Йому зв'язали" руки і привели перед конаючого ватажка повстанців, щоб він бачив страшну його смерть.

До Омара підійшов Мурах-баба. Зловтішно блищали його очі, він не забув, як принизив колись його меддах Омар на горі Тепеоба в Кафі.

— Бачиш, старче, де ми знову зустрілися? Розпочинай тепер своє дабірство, ти ж знаєш коран напам'ять, і доведи, що не я, а ти хочеш добра своїй державі. О, тобі, зраднику, більше не допоможуть усі філософи світу.

Мовчав меддах Омар, не відриваючи погляду від спотвореного муками обличчя Кир-огли. Що думає він тепер? За що кається? За те, що вступив у нерівний поєдинок з тиранами, чи, може, за те, що просив у них пощади перед смертю?

— Ти, певно, Омаре, думаєш, що так помреш, як він, — вів далі Мурах-баба, показуючи на Кир-огли. — Я знаю, ти один серед усіх цих боягузів хотів би такої смерті. Та не стяв тобі голови Амурат, не запроторив у темницю Ібрагім, то я тебе помилую. Помилую для того, щоб не робити тобі слави й честі, якої бажаєш ти й ті, що теж колись наважаться так гинути. Ні, я водитиму тебе майданами міст, мої дервіші пригріватимуть тебе розпеченим залізом, поки не назвеш себе брехуном і науку свою брехливою. А потім дамо тобі можливість жити і виголошувати на мімберах проповіді, які складе для тебе шейхульіслам. Коли ж не захочеш, виріжемо тобі язика, щоб погане слово, бува, не зірвалося з нього, повісимо ярлик на шию з написом: "Я — брехун" — і прив'яжемо до стовпа Костянтина на Ат-мейдані, а людей примусимо йти процесією повз тебе і плювати тобі в лійде... А тепер скажи мені по

щирості, що спонукало тебе, родовитого турка, піти проти своєї влади і ув'язатися в цю дитячу гру у війну? Адже знаєш, що так, як одна людина не може бути водночас чиїмсь батьком і сином, так і раб не може бути паном. Ти ж бачиш, ще не проспівали муедзини до магріба [148] в мечетях Адріанополя і баталія закінчилась. Чи ж варто було губити себе?

— Я не зумію пояснити тобі того, — відповів меддах Омар, — чого твоя голова зрозуміти не спроможна. Сказав один філософ: з невігласом, який вважає себе мудрецем, не заводь розмов. Скажу тільки одне: нині загинув Кир-огли, а завтра, певно, загине боснійський ватажок повстанців, який мав з'єднатися з нами. Але важливо те, що стала можливою боротьба розуму з темрявою. А те, що можливе, рано чи пізно стане дійсним. Гряде велика боротьба, дервіше. Хіба не знаєш, що коли в кадубі появилася хоч одна маленька дірка, то вино все-таки витече. Коли скелю черкнула тріщина, то камінь конче звалиться. Якщо прозрів хоч один яничар, то розбредеться цілий корпус. Якщо один із можновладців умів мислити, то значить, що мій народ може мати розумних правителів. А коли простий пастух доросте до такої сили, що зуміє гинути на палі, не каючись, тоді ви програєте... На мою ж допомогу не важ, Мурах-бабо. З цієї миті я не промовлю жодного слова, можеш відрізати язика. Він мені більше не пригодиться.

...Меддаха Омара потім задушив власними руками Муса-паша.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Ой що ж бо то та за чорний ворон,

Що над морем крякає,

Ой що ж бо то та й за бурлака,

Що всіх бурлак скликає?

Українська народна пісня

За гаремними вежами — Персидський сад, перлина ханського двору, краса, затулена мурами від людських очей, недоступна, ув'язнена.

Фінікові пальми тягнуться кронами у висоту, а визирнути на світ їм не судилось, нудяться філодендри й фікуси, їжаться сердиті кактуси... Розпускаються турецькі тюльпани, пучнявіють африканські гладіолуси, хиляться чашечками до землі петунії — і тішиться смуток в ханському раю, смуток самотності, непотрібності, невизнаності.

Рік за роком: розквітають і в'януть, і знову цвітуть з надією, що хтось побачить їхню красу, — надаремно. Ніхто нею не радіє, не милується. І тому смутна ця краса, і сумно ходить по алеях найкраща квітка Персидського саду — чарівна ханим Мальва.

А за нею дріботить євнух, його недремне око пильнує повелительку, а звикнути до євнушої опіки вона не може. Колись, ще в перші місяці любовного рожевого хаосу, вона марнославно раділа, що хиляться перед нею євнухи, никнуть ханські жінки і опускають очі бекечі, та дедалі увага слуг сковувала і гнітила, затьмарювала щастя кохання, що залило багряною повінню її юність. І ці мури — ці остогидлі мури, за якими ніхто ніколи її не побачить, не замилується, щодень більше давлять, виростають, і маліє Соколина вежа, що підвелась копулою-юртою над будовами палаців. Колись їй можна було дивитися на світ з Еклізі-буруну на Чатирдагу, а тепер тільки з цієї вежі. І так буде весь вік... Зів'яне краса, стане вона такою, як старші Ісламові жінки, і тоді... невже лише злоба і заздрість будуть їй єдиною насолодою в цій пишній тюрмі?

І з глибин пам'яті зринала іноді просьба-молитва, яку почула колись біля Успенського собору: "Пресвятая богородице, спаси нас", — і вбивала ту згадку, злякавшись, бо поставали перед нею сотні страдних

облич, які просили в свого бога рятунку... Ні, ні, вона не просить рятунку ні в кого, сама ж хотіла такого щастя.

А молитва билась, здушена, і скигліла, віддаючи болючим щемом.

Ішли роки... Серед сумовитої краси, замкненої, ув'язненої, залишеної самій собі для милування. Чотири високі стіни, басейн, витоптані стежечки, і кожній куца дорога — весь світ. А був же колись Узенчик у широкій долині між горами і бігти можиа було поруч із ним, куди очі глядять, і були колись запашні чаїри, і казкові ночі, і гейкання юного чабана серед гірського привілля...

У ханському дворі щодня багатолюдне. Іслам-Гірей завісив меч. Іслам-Гірей торгує.

Десь там, при дворі польського короля Владислава Четвертого — ханові про це відомо від купців — треться венеціанський посол Тьєполло, намовляє вдарити Порту в найболючіше її місце — Крим.

Король трактує потаємно з козаками, герой Дюнкерка Іхмеліскі погодився. Тугай-бей стягає свої сили до Перекопу, але тривога даремна. Тьєполло чомусь виганяють із королівського двору, Хмельницького переслідує шляхта, він утікає на Січ.

Іслам-Гірей торгує. Козаки чайками і возами везуть до Перекопу тютюн, збіжжя, олію, міняють своє добро на саф'ян, єдваби, вино і сіль. У ханський двір щодня приходять усе нові й нові торгові гості з різних країн показувати крам. Співвітчизник лукавого Тьєполло в коротких штанях і панчохах вище колін шанобливо скидає перед ханом капелюха зі страусовим пером — що ж, будемо торгувати, венеціанцю, коли не вдалося тобі піти на нас війною.

З московітами підписана шертна грамота — "бути в союзі, любові і дружбі, не воювати українських городів, Давати вільний проїзд купцям".

Ось він, купець в червоному кафтані, в соболиній високій шапці і саф'янових чоботях, думно викладає інкрустовані моржевим зубом шкатулки, соболі, куниці, голубий песець, білосніжний горностай, пухнастий бобер, лляні тканини. О хане, ти поглянь тільки, що це за тканини! Купець наказує слугам розтягнути тоненьку скатертину, виливає на неї жбан олії. Олія не капає.

Хан Кримського улусу торгує і вичікує. Війна між Туреччиною і Венецією затягнулася, розледачілі яничари невдоволені, тремтить у своїх хоромах юродивий Ібрапм — боїться бунту. Ляхистан уперто не платить Кримові упоминок, вони, бач, не визнають Іслам-Гірея, колишнього свого полонянина, ханом.

А на Січі нуртує козацтво, рветься воювати зі шляхтою, жадає помсти обраний недавно гетьманом сам Іхмеліскі, якому ляхи вбили сина.

Чи не направити б до нього послів з шертною грамотою? Але ж — ні. Шертувати можна з державами, а козаки — не держава. Яка зараз у них сила?

Гарячіє повітря над Кримом. Хан вичікує і торгує. Бо в скарбниці порожньо, бо саугу піддані віддають нерано, бо треба мати багато грошей, щоб не мусити більше танцювати між капи-кулу і беями, мов між мечами.

"Чому не приходить хан?" — уже п'ятий день товклися в Мальвиних грудях підозра, ревнощі і сум.

Останнього разу Іслам довго придивлявся до маленького Батира і вимовив дивні слова — Мальва й донині не може второпати, чому він так сказав:

— Не допусти аллах, щоб заговорила в тобі, як виростеш, козацька кров. Ще ж бо то не знати, як закінчиш ти діло, що я його розпочав.

Потім глянув ув очі Мальві і кинув ще одним словом — важко, наче ярмо надівав їй на шию:

— Козачка...

Так її ще ніхто не називав.

Слово це ніколи їй не належало. Може, матері, може, Стратонові — їй було байдуже. А тепер віддав його Мальві сам Іслам-Гірей — її муж і повелитель — і воно враз збентежило їй душу. Козачка... І в сина кров козацька. Докоряти почав хан.

Але ж чому стільки днів не приходить до неї? Заздрісні ханські жінки і бекечі вже давно приглядаються до неї, чи не вчепилася під її очима перша зморшка після того, як народила сина. Заглядала в свічадо: ні, ще красивішою стала. З несміливої тонкостанної дівчини розцвіла пишнотіла жінка — так з зарошеного вранці пуп'янка розцвітає опівдні лілея, і ще далеко, ще далеко до вечора. Чому ж хан не приходить?

Маленький Батир заснув.

Меним оглим, яш ярем,

Меним оглим, яш ярем [149]

наспівувала сонній дитині і приглядалась до чорних брівець сина: чиї вони — батькові, чи, може, ті, по дідові, козацькі? Яку справу ти мав би докінчити, і чому тривожиться хан? Хто їй пояснить ці його слова? Чей не насмілиться сама спитати..

Вийшла в сад. За нею подріботів євнух, махнула рукою, щоб вернувся, має ж вона право побути хоч хвилину сама.

Пішла стежечками до фонтана. Весняне небо нагніталося синявою в глибоку цямрину гаремного саду і відбилося в овальному басейні — перевернуте куполом униз. Оце і все її небо. Не бачити їй більше того справжнього, великого, прип'ятого до велетенського круга землі, а тільки це — відбите у мармуровому кориті ханського фонтана.

Голубий мармур ще більше згущував синяву неба, тихо падали краплі і ледь брижилася поверхня води, а на дні — побачила Мальва — застигли рибки, що одна за одною розігналися по жолобці, яким витікала з басейну вода, і чомусь зупинилися в розгоні. Приглянулася пильніше — тож неживі вони, хтось так удало вирізьбив їх у мармурі. Але чому різьбяр зупинив рибок біля входу, чому не висік їх у жолобці за басейном — на волі?.. Гм... А хіба можна їм туди? За цямриною причаїлась клювата мармурова чапля, не вийти їм ніколи з голубої тюрми...

Для чого це придумав майстер? Навіщо дав рибкам життя у тісному басейні і поставив грізну сторожу при виході на волю? Що думав невідомий митець, різьблячи цю сумну картину? Про кого: про себе — ситого, одягненого і скованого ханською службою або оскопленням? Про жінок, що томляться в гаремному раю, чи взагалі про примарність щастя?

Глянула Мальва вгору, і захотілось їй простору, неба, того неба над Чатирдагом, де можна рукою до зірки дістати, де бовдуряться вільні тумани і лягають на спочинок біля печер, щоб окутати прохолодою жовті кості тисячі козаків...

Козачка... А вони мчать на конях у гори, їм треба сховатися від незчисленного війська Кантемира... Куриться дим, виїдає очі, душить, та ні один не виходить здаватися в полон.

Так зримо постала перед очима казка старого Омара, діткнулася до зневоленого серця, зім'яла його, стиснула. Від пекучої туги защеміло тіло. Був цей щем схожий на кохання, але не такий, був це щем пекучий і солодкий, видушував він із очей сльози невідомо за чим, і відізвалось раптом незнане почуття давно забутою піснею:

Ой що ж бо то та за чорний ворон...

— Козачка... — прошептала Мальва, йдучи по вузькій стежці, і враз здригнулася: з-за густого лаврового куща дивилися на неї очі того самого євнуха, якого прогнала, виходячи з гарему. Вразила душу зневага, скипіла в грудях лють: хан підсилає скопця, не вірить їй, а сам же не приходить. А сам, певно, жирує в інших гаремах... Хотіла крикнути на євнуха, як сміє він не виконувати волі ханської дружини, але очі скопця дивилися нахабно, злобно, і зрозуміла вона, що євнух сильніший від неї, що він тут хазяїн, а вона — раба. Кинулася бігти — та куди, і хлюпнувся у серці пекучий біль за тою волею, що була вже, куплена, у маминих руках...

Пішла, похилена, поміж клумбами, що біло пінилися кущиками нарцисів, відхилила хвіртку до Соколиної вежі — в проході теж стояв євнух, і прорвався гнів у лагідної ханим.

— Геть! — закричала, і щез скопець.

Вибігла витими сходами наверх, припала до мушара-бій. І тут довкола мури; високі мінарети Хан-джамі [150], за ханськими конюшнями — сторожова вежа, масивні ротонди усипалень, з заходу — гаремний мур, і лише з боку парадного входу — маленька щілина між сторожовими баштами, крізь яку видно вулицю, їй хочеться туди, а хан не приходить, їй треба до матері, та як піде, коли хан не приходить, вона мусить бачити людей, живих, дужих, а хан не приходить... І всюди хан, всюди хан, як ті мури довкола, як та чапля біля цямрини, а вона — золота рибка у мармуровому пишному басейні.

І враз нежданo, наче грім з безхмарного неба, наче несподіваний гарматний постріл — з-поза парадних воріт хвилею вдарила дружна пісня, та самісінька материна — пісня її дитинства, десятками голосів ударила — свіжа, вільна, простора, як те небо, відібране в Мальви:

Ой що ж бо то та за чорний ворон,

Що над морем крякає...

Хто ЇЇ тут співає? Чому тут? Що трапилось: на вулицях Бахчисарая лунає українська пісня, колись Мальві байдужа, нині така рідна?

Ступила на карниз, стала вище, і відкрилося перед її очима барвисте море кунтушів і жупанів: з Тисячоголової печери вийшли чубаті козаки на банкет до хана або на помсту. Вибивають чопи з бочок, п'ють кухлями вино; палає багаття, розвіваються на вітрі пелехи полумені, в повітрі несе смаженинoю; дружний регіт, постріли з мушкетів, і знову брава переможна пісня:

Ой що ж бо то та й за бурлака,

Що всіх бурлак скликає!

Прорвалася туга з-під серця, мов болячка, що роками наривала, бризнула сльозами, і потекли вони, давно жадані, висушені в дитинстві зневагою чужинців і нерозсудною матірньою любов'ю.

— Хто ви? Звідки ви? — трясла Мальва самшитовою решіткою і знемагала.

Тиждень тому Іслам-Гірей безцеремонне і грубо вигнав купців за стіни палацу — йому доповіли, що до нього їде Тугай-бей з почтом і разом з ним вертається в Бахчисарай Сефер Газі.

Хан стояв непорушне посередині кімнати у вичікувальній позі, забувши про свій ханський сан, коли увійшли вони обидва, такі потрібні йому зараз, сильні мужі Криму. Яку ж силу відчув Тугай-бей, що посмів увести в палаци ізгоя Сефера Газі?

В червоному хутрі з бобровим коміром і в зеленому тюрбані стояв біля порога аталик, якого зрадив вихованець. Ті самі примружені очі з осоковими прорізами, по яких не вгадаєш ні вдоволення, ні гніву, те саме поморщене обличчя і рідковолоса борода. Поруч із ним холодно-понурий Тугай-бей у жовтогарячій кирeї. Він ледь нахилив голову, підкреслюючи стриманим поклоном свою незалежність від хана.

— Ефенді Сефер Газі побажав бачити тебе, великий хакане. Він хоче доживати віку в Бахчисараї, ширінський бей про це знає, але ніщо не може загрожувати твоєму агаликові. Один волос упаде з бороди Сефера Газі, і ор-бей Тугай покаже зухвальцям силу незліченних ногаїв.

Темні очі Іслама сховались під повіками, ніби хотіли приховати радість перед Тугаєм.

— Сеферу Газі, — сказав він, — рано ще думати про старечий спочинок. Він повернувся в Бахчисарай як найблагороднiший радник хана, вповноважений і довірений ага.

На мить розплющилися очі в старця, і знову стулилися повіки, Сефер-ага поклонився ханові.

Іслам-Гірей відповів агаликові теж поклоном. Йому хотілося обняти старого, але поруч стояв напускно гордовитий Тугай-бей — не можна було давати волю почуттям. А в голові загасали знову ті самі думки, що колись: чи не хитріший Тугай від злобних Ширінів, які хотіли взяти хана силою? І чому саме сьогодні зважився приїхати з Сефером у Бахчисарай?

— Хане, — промовив Тугай-бей, не міняючи крицевого тону голосу, — до тебе йдуть посли з Запорожжя. Сіпнувся хан, ця вістка була надто несподіваною.

— Посли з Запорожжя? Від короля лядського йдуть? Чи не здогадався Ляхистан упоминки платити? Посміхнувся Тугай-бей краєчками уст. Сказав:

— До тебе йде сам гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький, який не визнав себе підданим Ляхистану. Ми зустрічалися з ним учора на Перекопі. Я знаю його здавна. Це великого розуму і завзяття полководець. Він хоче розпочати війну з ляхами і йде в тебе просити допомоги. Воля твоя. Але відмовлятися не варто. Тільки обережно треба з ним. Він хитрий, як лис, і звинний, мов змія. І гордий. Від мене, колишнього друга, відмовився брати фураж і баранів. Не хоче він теж зупинятися в Біюк-яшлаві, нашому посольському стані. Знайомих має на Ермене-маале [151].

Хан сів на міндер, оперся ліктем на подушку. Довго мовчав.

— Зостанься в Бахчисараї на кілька днів, Тугаю, — сказав нарешті.

— Залишуся, хане, — м'якше, ніж будь-коли, промовив Тугай-бей. — Вибирався я було на козаків цієї весни: паде худоба, чахнуть коні, знову голод у Ногайських степах. А тепер я готов із своєю ордою піти позаду козаків. Виграє Хмельницький з нашою допомогою — високий польський ясир приведемо, програють козаки — з них візьму живу данину.

— Хай благословить наші наміри аллах, — мовив хан. — Сефере, — звернувся він до аталика. — Накажи пригощати козацьких послів як гостей вельмишановних.

...В кінці березіля на вершині Топ-кая зупинилось кілька десятків вершників на легких аргамаках — в атласних жупанах, в шапках із червоними шликами.

Попереду загону стали три комонні: богатирського росту довговусий козак у суконному кунтуші, в хутряній шапці з двома буйними перами посередині — втікач від шляхетської розправи гетьман Війська Запорозького Зіновій-Богдан Хмельницький. Справа — старший віком від гетьмана — кропивенський полковник Филон Джеджалій, зліва — юнак у білій свиті, Тиміш Хмельниченко.

Гетьман мовчав. Филон Джеджалій позирав на Хмеля і не порушував його задуми. Може, він пробігає в думках свій шлях від дитинства в Жовкві й Олеському замку, від понурих стін єзуїтської колегії у Львові, від Дюнкерка, від турецької неволі — до гетьманської булави, і думає, як умоцнитись, щоб певною була майбутня перемога в боях з ляхами. Знає Хмель, на кого опертися: трактував уже з путивльським воєводою Плещеєвим і севським воєводою Леонтьєвим, а ті цареві Олексієві Михайловичу листи послали, бажання Хмельницького переказуючи. Буде опора в російських братів, думає Джеджалій, стане за нами православний світ. Збудеться це, бо одвічне наше приятельство, скріплене кров'ю у многих війнах і останній — азовській. А сюди прийшов Хмельницький з сином, щоб тил забезпечити... І тяжко йому трактувати з відвічним ворогом.

— Погляньте, — показав гетьман униз нагайкою. — Ще раз погляньте і подумайте, братове, щоб потім не було нарікань і каверз. Там унизу, бачите, лежить гадючник — Бахчисарай. За камінними стінами, оповитими хмелем і павутицею, живуть люди, які не раз топтали нашу стражденну землю. Збіглись вони сюди, в цей яр, докупи, наче ті жуки на лайно, і весь час чекають нагоди розповзтися по світу, щоб нищити, жерти, роз'їдати, тягнути чуже добро і неповинних людей сюди, у своє лігво, їм все одно, на кого йти... Погляньте тепер сюди, ближче. Ось тут, під нами, загороджений високим чотирикутним муром, обсаджений зеленими тополями стогне невольничий ринок. На такому

ринку продавали колись мене. Чуєте: зойки, плач... Там торгують нашими братами і сестрами. А ми йдемо в це осине гніздо, щоб забезпечити собі тил, щоб не вдарили поганці в наші спини, коли ми двигнемо на ляхів. Ідемо просити в них кінноти, бо в нас мало, а на волах далеко ляхів не поженеш. І стискати мусимо нашу лють і біль у жменях, і кланятись мусимо ворогам нашим відвічним. Тож прошу ще раз, братове, кажіть своє останнє слово. Я мовив про свій намір руським воєводам.

— Веди, батьку, до хана! — відповіли козаки гуртом. Вірменська вулиця скрутилася розімлілим на сонці вужем по схилі напроти ханського палацу. Здивувалася, заметушилася, побачивши незвичайних гостей, заскреготала завісами склепових віконниць — винесли крам войлочники, зброярі, башмачники, винарі, загармидили, набиваючись своїм товаром. Збіглися сюди купці, що гостювали в хана: голоколінні венеціанці, метушливі греки, бородаті московіти; виповзли в чорних сутанах польські єзуїти — члени кримської єзуїтської колегії, що примістилась недавно на вірменській вулиці.

"О боже правий! — жахнувся Хмельницький згадавши своє навчання у Львівській єзуїтській колегії. — Де ви тільки не розпустили своїх щупалець! І тут, серед вас, мені можливо, доведеться залишити свого сина... Що ви зробите з ним, коли я розпочну війну з ляхами? Та коли треба буде — і цю дитину віддам на заклання, але ще покусаєте ви пальці, ханжі чорносутанні. Не хотіли ваші собраття дозволити королеві йти війною на Крим — я з Кримом на вас піду. І ви ще проклянете лядських вельмож за те, що зневажили вони мене".

Другого ж дня до ханського палацу відправився полковник Джеджалій. Його гостинно прийняв Сефер Газі-ага, але аудієнції у хана не призначив. Повернувся полковник у супроводі слуг, які принесли харчі й фураж. На другий день повторилося те ж саме, хмурнішав гетьман, а навколо нього звивалися весь час ханські придворні та все вимагали подарунків.

Шість разів доповідав Филон Джеджалій про приїзд козацького посольства, шість разів супроводжували його ханські слуги з мізерними дарами. Аж на сьомий день аяк-капу [152] сам прибув на квартиру до Хмельницького і сповістив: хан чекає Іхмеліскі-агу сьогодні у посольському залі.

Перед обідом з Ермене-маале виїхав гетьман Хмельницький з посольським ескортом. Попереду на білому коні їхав аяк-капу. Біля воріт палацу він наказав козакам спішитись і йти за ним.

Насторожений довгим очікуванням ханського прийому, але з гордо піднесеною головою ступав Хмельницький у ханський двір. Подеколи поглядав на рябуватого юнака в білій свитині, що йшов з ним поруч, і стискалося в грудях мужнє серце, а в скронях калатало раз у раз: "На продаж, на продаж".

Аяк-капу подався на коні у глиб двору, сказавши послам чекати в посольському саду. їх провів у сад плечистий високий сеймен, Джеджалій приглянувся до його білявого обличчя, пробурмотів: "Яничар клятий..." — і знітився від його ясного погляду. Воїн не зрозумів слів козака, але відчув у них образу. Його сині очі дивилися на полковника з якимсь докором і жалем.

Гірко чомусь стало Джеджалієві, він підступив до сеймена і спитав по-татарськи:

— Ти давно з України?

— З якої України? — знизав плечима Селім. — Я з Салачика. — Якусь мить помовчав, а потім підвів на Джеджалія очі і спитав тихо, ніби хотів таємницю вивідати: — Скажи мені, чому завжди мене питають, звідки я, хто моя мати? Я не знаю цього, а тому не розумію, навіщо про це знати людям...

— Бо ти інший, хлопче. Ти не татарин і не з Салачика родом. Ти — з України.

— Які ж ті люди на Україні? Ніде я їх не бачив.

— Та ось поглянь. — Джеджалій показав рукою на посольський почет. — Он — сам гетьман козацький.

Селім знову стенув плечима.

— Багато сюди приходять чужинців. Я ж — ханський...

— Ні, хлопче. Ти з України. Запам'ятай собі. І мати твоя, може, десь побивається донині за тобою.

Джеджалій зітхнув, відійшов у тінь кипарисів, що виструнчились один біля одного над самшитовими кущами. Здалеку спостерігав за сейменом: в його очах тінню блукав сум.

Хмельницький зупинився перед посольськими залізними дверима, вправленими в кармінове різьблене кам'яне обрамлення. Прочитав золотий напис над дверима: "Цей пишний вхід і ці величні двері побудовані за велінням хакана двох материків і двох морів".

Іронічно посміхнувся гетьман. "Які в тебе материки і які моря, коли ти не маєш ні одного човна, а по Чорному й Азовському морях ходять турецькі галери, що пантрують кримські береги... Ти такий самий васал, як і я".

Відчинилася залізна брама, і під звуки барабанів аяк-капу провів козацьких послів угору сходами до кофейної кімнати.

Євнух наливав терпку пахучу каву у фарфорові фільджани і, кланяючись, розносив послам, що, порозсідавшись на міндерах, с селянською безпосередністю розглядали виноградні розписи на стінах і майстерні вітражі на маленьких шибках, притулених під самою стелею.

Аяк-капу власноручно підніс гетьманові фільджан з кавою: зрозумів Хмельницький, що багато дукатів попливе з кишень, поки покличе його до себе вередливий хан.

Проте довго чекати не довелося. Слуга, який весь час шастав із кофейної кімнати до посольського залу, вийшов до послів і, зігнувшись у три погибелі, мовчки показав обома руками на двері, що означало: хан дозволяє увійти. Гетьман подався в зал сам-один.

— Не потрібен мені драгоман, — сказав Хмельницький і пройшов повз німих рабів, що стояли навшпиньках біля одвірків, наче статуї.

В правому куті залу на ворсистому червоному килимі під малиновим балдахіном сидів суворий з мускулистим обличчям чоловік. Колись у Туреччині Хмельницький бачив османських пашів, знав їхні жорстокі звички і горду пиху — чекав таким побачити й хана, Тому приємно вразив вигляд суворого воїна, якого тільки сан примусив одягти велику зелену чалму і сісти під малиновий балдахін. "Певно, він набагато краще і почуває себе на коні, — подумав Хмельницький. — Я міг би з гідністю скресатися з ним на шаблях, міг би йти пліч-о-пліч у рівноправній спілці, та кланятись йому тяжко, бо лицар лицареві раболіпних поклонів не складає".

Хмельницький якусь мить бачив тільки Іслам-Гірея, потім помітив калгу і нурредина, що сиділи обабіч хана, і ханських сановників, які стояли збоку.

Хан з цікавістю придивлявся до Хмельницького. Йому сподобалась велична постать гетьмана, на якій так добре лежав жупан з білого

сукна, а поверх нього темно-зелений кунтуш з відкидними рукавами. Сподобались його кошлаті брови, енергійно зсунуті до перенісся, і хвацькі вуса, але він чекав від Хмельницького поклону. Чей же просити чогось прийшов.

Гетьман скинув шапку і опустив на груди голову, відкидаючи вниз довгого чуба. З цим він подав до ніг хана дорогу далматинську шаблю і пістоль з інкрустованою кістяною ручкою.

— Милостю аллаха великої орди високоіменний хане, — почав гетьман, — лицар багатств не має, тож приношу тобі те, з чого живемо і на що надіємося, а крім цього, ще й глибоку пошану до твоєї особи полководця і богатиря.

— Гарно говориш, — відказав хан. — Знаєш чим підкупити воїна. І драгоманів, бачу, не потребуєш... Що ж привело тебе, Іхмеліскі, до мене у весняну пору? Чей не так давно, як моїм вухам чутно було, ти готувався з королем іти на мене війною.

— Досі ми були ворогами, — не опускаючи очей, говорив Хмельницький, — але тільки тому, що козаки гнули шиї у лядському ярмі — тож воювали з тобою поневолі. Тепер ми хочемо скинути ганебне іго і пропонуємо вам дружбу.

— Але ж ти підданий короля і зраджуєш його. Звідки я можу знати, що не зрадиш мене?

— Не можна називати зрадою, хане, праведну боротьбу. Гетьман Дорошенко не вважав Шагін-Гірея зрадником, коли той почав справедливу війну проти кафського паші і Кантемира-мурзи. Зрадити можна батька, та не губителя свого. А на Україні лядське тиранство гірше мучительства фараонів. Ляхи козацьких дітей у котлах варять, жінкам груди відрізують. Галерним гребцям в тисячі разів легше живеться, ніж нашому ратаєві. А тому йдемо воювати ляхів, які є і твоїми

ворогами. Вони погорджують твоїм славним іменем, не платять тобі данини, ще й нас підмовляють нападати на вас. Ось, поглянь, — Хмельницький вийняв з-за оборки кунтуша папери і подав їх ханові. — Це привілеї, які дав нам король у плату за те, щоб ми йшли своїм військом на Крим. Тож просимо тебе піти разом із нами проти зрадників і клятвопорушників.

Іслам-Гірей прийняв папери і передав їх пласколицьому бородатому дідуганові, що, здавалося, дрімав, стоячи справа біля трону.

— Дай драгоманам, хай слово в слово перепишуть людською мовою, — сказав до Сефера Газі і повернувся знову до Хмельницького. — Чим ти заручишся, гетьмане, в тому, що чистосердечні твої помисли і наміри?

— Подай мені свою шаблю, хане, — відказав Хмельницький. Він узяв з рук Іслам-Гірея карабелу, поцілував лезо і рік: — Клянусь творцеві всієї видимої й невидимої тварі, що все, чого прошу в його ханської милості, роблю без підступності і зради. Коли ж кажу неправду, то допусти, боже, щоб ця шабля відділила мою голову від тіла.

— Тяжка клятва, — мовив хан, — але закликаєш ти в свідки свого бога. Залиш мені своїх достойних аманатів [153], гетьмане.

— Хане, одного мого сина замордував бузувір Чаплинський. Другого залишаю тобі заложником, — хрипко вимовив Хмельницький, і біль зсудомив його обличчя.

Іслам-Гірей вдоволено хитнув головою і на знак згоди плеснув долонею по стегнах.

— Сказав пророк, хай благословить його аллах; дружба з мудрим — це користь вірі. Що ж, Іхмеліскі, я згоден на спілку з тобою. Та до війни я ще не готовий. Але дозволяю свому перекопському беєві йти тобі на допомогу з ногаями.

Хан показав рукою на сановників, що стояли збоку, Хмельницький приглянувся до них і аж тепер упізнав обличчя Тугай-бея. Очі в гетьмана просвітліли, він вклонився ханові і його достойникам.

Наступного дня козаки пили на радощах посеред майдану перед ханськими палацами. Був великдень, другого квітня.

Хмельницькому ж — не до великодня. Чорно зажурений сидів у кімнаті старого вірменина Аветик-оглу, і здавалось йому, що в нього відняли руки. Його сокіл — Тиміш — у ханському дворі, і життя сина залежить від першої битви з коронним гетьманом Потоцьким. А там — або перемога, і воля народові, і воля синові, або ж ще темніша ніч на Україні і кайдани галерного гребця на руках Тимоша.

Козаки святкували великдень. Виносили з крамниць вино, цідили глечиками, гомін і регіт вривалися у вікна ханських кімнат.

— Гяури святкують — свій байрам, — доповіли слуги ханові.

Іслам-Гірей велів викотити козакам три бочки вина і зарізати п'ятнадцять баранів на знак милості.

А тоді закурились вогнища, захмеліли голови козацькі і покотилася над чужою тісною землею широка, як дикі степи, могутня, як води на Дніпровських порогах, — пісня:

Ой що ж бо то та за чорний ворон,

Що над морем крякає,

Ой що ж бо то та й за бурлака,

Що всіх бурлак скликає!

І вдарилась пісня туманними дитячими спогадами і материнським болем і тільки що відчутою тугою в серце жінки, що стояла за мушарабіями на Соколиній башті.

— Хто ви, звідки ви тут узялись? — шептала Мальва-Соломія материнською мовою, притулившись чолом до самшитової решітки, не помічаючи єхидно підозріливих очей євнуха, що стояв за колоною внизу.

— Звідки ви тут узялись так пізно?!

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Засвіт встали козаченьки

В похід з полуночі!..

Українська народна пісня

Сімсот річок і чотири — всі в Дніпр упали, а одна річка, сама невеличка, Дніпрові всю правду сказала... Та й повіяв вітер низовий на рямини кедрові, на вітрила персові і розніс славу про козацьку розправу та по всьому великому світу.

Ой що ж то за Хміль?

Шугала козацька пісня над бистрими ріками, над тихими морями і за тридев'ятими землями, та не про той хміль, що по тичині в'ється, а про славного Хмельницького, що над Жовтим Бродом з ляхами побився і до схід сонця, як ще не світало, вражою кров'ю умився!

Завмер на мить світ — а догулював він, задиханий і стомлений, тридцятилітній кривавий танець, чекаючи останнього акорду, — завмер

у подиві й тривозі: хто сколихнув повітря незнаною визвольною музикою, звідки новий музика взявся?

Хмельницький? Який — Хмельницький?

Гей, а чи не знали його досі? То ж чия слава три роки тому прогриміла від Дюнкерка до Сарагоси, коли-то граф де Брежі [154] склав кондиції з королем Владиславом про службу козацького полку у французького генерала Конде? Тоді старий дипломат сам подивляв хоробрість запорожців і воєнний талант Хмельницького, тепер же сполохав його самостійний похід козацтва в спілці з татарами на Польшу, і він запропонував французьку допомогу королеві.

Той самий Хмель! Подався габсбурзький дипломат Франц Лізоля до цісаря намовляти його, щоб узяв при цій нагоді Польшу під свій протекторат; вождь англійських індепендентів Олівер Кромвель привітав гетьмана України з перемогою над католиками; причаївся претендент на польський престол семигородський князь Юрій Ракочі; венеціанці потирали вдоволено руки: Польща муситиме вступити у війну з Туреччиною.

А Хмельницький, йдучи з-під Жовтих Вод на Корсунь з шарлатовими коругвами, послав гінця з листом до Олексія Михайловича: "Зичили бихмо собі самодержця — господаря такого своїй землі, яко ваша царська вельможність, православний християнський цар". І відповідь отримав через севського воєводу Леонтьєва, обнадіяв цар. Переможна пісня лунала над розбурханим світом, досягнувши кримської землі.

— Що ж то за Хміль? — загомоніли сеймени при ханському дворі, зашепталися купці на ясир-базарі, засичали єзуїти на Ермене-маале. Тільки Іслам-Гірей мовчав, ніби не відаючи того, що перекопський ор-бей Тугай крокує поруч із Хмельницьким по Україні з шістьма тисячами ногаїв.

Шістнадцятилітній аманат Тиміш Хмельниченко перебував у Чуфут-кале на правах знатного бранця, очікуючи листа від батька. Перемога чи знову невдача, полковницький бунчук чи кайдани галерного гребця? Юному лицареві, що виріс у сідлі, вмів стріляти з рушниці з-під черева коня, а з лука — правою і лівою рукою, вузькою була караїмська фортеця, обступлена з усіх боків глибокими проваллями, вузькою була печера, в якій мусив мешкати, непривітними й чужими здавались понурі караїми, що жили, наче кроти, в кам'яних норах і насторожено придивлялись до нового поселенця.

Від батька вістка не приходила. Одного квітневого ранку незвичний гамір почувся біля входу в підземелля, до гетьманича долинуло настирливе "Темиш, Темиш!", мешканці печерного міста чогось домагалися у вартових, і в їхніх викриках вчувалася погроза. Тиміш підійшов до виходу, вартовий сеймен затримав його і наказав не виходити. Тільки ввечері, коли караїми спали, вартові покликали Тимоша і, тихо крадучись, провели його через східну браму фортеці. Ханський заложник опинився вночі у знайомому будинку старого вірменина Аветик-оглу, в якого недавно зупинявся Хмельницький.

Господар розповів Тимошеві новину, яка вже встигла облетіти світ: батько переміг під Жовтими Водами. А міг був і не дізнатися. Звитяга козацького війська мало що не освятилася кров'ю гетьманського сина. Реєстрові козаки, з якими вийшов проти Хмельницького молодий Потоцький, перейшли на бік гетьмана, скаравши на смерть старшин-зрадників Івана Барабаша та Ілляша Караїмовича. Вістка про вбивство потомственого караїма — переяславського полковника Ілляша — дійшла до Чуфут-кале, і караїми зажадали крові за кров.

У перший день свого перебування на Ермене-маале Тиміш побачив, що і тут нема для нього безпеченства. Польські єзуїти в чорних сутанах снували по вулицях, вечорами зупинялися перед вікнами Тимошевої світлиці, викрикуючи прокльони, вранці Аветик-оглу побачив на огорожі намальовані квачами чорні хрести. Старий порадив Тимошеві, щоб він

просив у хана притулку за огорожею його палацу. Але відповіді від хана гетьманич не отримав.

Врешті надійшов лист від батька. "Дорогий мій сину, — писав гетьман, — милістю божою зацне військо Запорозьке розбило лядських окрутників, та анахтемський аспид ще не вбитий — війна тільки починається. Попроси хана, щоб зволив прийняти тебе в своїх покоях, і скажи йому, що здобич, яку отримали татари під Жовтими Водами, нічого не значить перед тією, яку вони матимуть, якщо борзо прийдуть з великим військом. Дотепер ми мали справу зі слугами, віднині валкуватимемо з панами — розкішними і багатими".

Тиміш передав ханові гетьманського листа, та знову Іслам-Гірей відмовчався. Повільно й нудно минали дні в непевності й тривозі.

Аж у травні, коли гетьманич уже й не чекав ханського прийому, на Ермене-маале верхи прискакав ханський стражник. Біляве слов'янське обличчя так не пасувало до татарського військового одягу, що Тиміш у першу мить подумав: "Хтось із Низу, переодягнений. Що за вісті?"

— Хан тебе чекає у дворі свого палацу! — проказав сеймен і повернув коня.

Готовий до найгіршої несподіванки, пройшов Тиміш крізь одчинені ворота на ханське подвір'я і мало не закричав від нестримної зловтіхи. Хан, одягнений у шубу і білий тюрбан, гордо сидів на сивому аргамаку, а напроти нього під ескортом ногайських воїнів стояли два шляхтичі. Один, добре знайомий Тимошеві, — довговолосий, сивий, у нагрудному панцирі, віяльцями розсипалися вуса; другий у круглій бобровій шапці з перами і в червоному пошарпаному жупані.

— Йогомость пан краківський, великий коронний гетьман Потоцький і чернігівський воєвода польний коронний гетьман Калиновський, — пролунав голос ногайського мурзи Салтана, який привіз із України

знатних ясирних, — віднині раби великого хана Кримського улусу Іслам-Гірея!

Поникла голова Потоцького, а Калиновський ніби й не почув зневажливих слів, він з ледь помітною посмішкою на устах вперто дивився на стягнуте в жовнах обличчя хана, немов хотів прочитати на ньому вдачу і характер свого ворога. Очі зустрілися, хан затримав на польному гетьманові холодний погляд і промовив до Потоцького:

— Бачить аллах, не хотів я цієї війни. Але з диявольською намовою, забувши наше колишнє побратимство, ви відправляли з порожніми руками наших послів, яких я присилав за звичайними упоминками. Після цього козаки попросили в нас допомоги, а тепер кличуть іти війною до самого трону вашого короля. Запитую тебе, чи може Польща примиритися з козаками?

Потоцький глянув спідлоба на хана і з пихою відказав:

— Річ Посполита не мириться з підданими, вона їх карає!

Глузлива усмішка розірвала ханові стулені уста.

— Ти ж бачиш, Потоцький, що за цим разом покарали піддані владців.

Калиновський випередив пустодзвонну відповідь коронного гетьмана, він хотів ділової розмови з ханом.

— Річ Посполита не знає, чого вони хочуть, — сказав.

— Ви мусите їх визнати як державу по Білу Церкву, а нам данину за чотири роки по сто тисяч злотих щорічно і наперед не ухилятися від плати.

— Це добре, що ти готовий торгуватися, хане, — відповів польний гетьман. — І ми згодні вести торги, але з тобою — не з Хмельницьким. Проте таких умов Річ Посполита не прийме.

— Тоді самі дивіться... Ми з Іхмеліскі заприсяглися на вічне побратимство. А в спілці з ним не боїмося не тільки короля, а й турецького султана. За вас же, вельможні панове, я жадаю по двадцять тисяч злотих!

— Висока ціна, хане, — процідив крізь зуби Калиновський. — Видно, ти спритний купець, знаєш, за що як платиться.

Червінь проступила на смаглому лиці Іслам-Гірея, він підвів руку з нагайкою, та спинився.

— В Чуфут-кале їх! — коротко наказав і повернув голову до Тимоша: — Твій батько чесно дотримав присяги, гетьманичу. Я теж дотримаю слова: ти скоро будеш вільний і повернешся на Україну. Скажи гетьманові, що я небавом прибуду до нього своєю власною персоною з незчисленним військом!

Хан шарпнув за поводи, кінь, учувши владну руку господаря, здибився, піднісся над головами гетьманів. Кинувся назад Потоцький, тільки Калиновський стояв камінно, продовжуючи змагатися з ханом.

Ще мить — і баский аргамак упаде на вождів польського війська. А впертий Калиновський стоїть незворушно під кінською тушею, і опускається ханський кінь поруч із польним гетьманом.

— Тридцять тисяч червінців за твою голову! — сині пелехи люті вихопились із його очей, він влущив у повітрі гарапником.

— Ти знаєш ціну силі, хане! — злобно засміявся Калиновський. — Ми з тобою ще сторгуємося і за Україну, і за Хмельницького!

Шаленством спалахнули очі гетьманича, кров хлинула до обличчя і бризнула з кожної ямки глибокого ряботиння, він прискочив до Калиновського, схопив його за комір жупана. Та в цю мить чиясь рука смикнула Тимоша за обшивку свити і потягнула назад. Рідкобородий старець із вузькими щілинками очей прошелестів сухим голосом, сопухом дихнувши Тимошеві в лице:

— Не личить підданому втручатися в справи господарів!

Кивнув головою хан, той самий білявий сеймен, що приїжджав по Тимоша на Ермене-маале, а тепер весь час стояв, наче витесаний з каменю, поруч із Іслам-Гіреєм, підійшов до гетьманича і, поклавши йому руку на плече, показав очима на браму.

Мовчки подався Тиміш через майдан до тісних провулків вірменського кварталу, а за ним — сеймен на коні. Раптом Тиміш розправив плечі, повернувся до стражника і крикнув надірваним голосом, простягаючи руку на північ:

— Ялан! [155] Там господар, там!

Тепер чекав: якщо ханський стрілець штовхне або вдарить нагайкою, він уб'є його.

Але очі в сеймена були лагідні і трохи здивовані, він скочив із коня і, підступивши до розгарячілого юнака, спитав з наївною цікавістю:

— Іхмеліскі — твій ата? [156]

— Так, воїне! Мій батько — гетьман великої України, а цих собак у королівських кунтушах він власними руками спіймав під Корсунем, мов шолудивих шакалів у курнику!

— Я бачив його, то — відважний батир, — промовив сеймен захоплено. Він оглянувся і ще ближче підступив до гетьмана. — Темиш, чуєш, Темиш, старий мурза Іхмеліского Джеджал знає звідкись мене, він сказав, що я з України. Скажи мені, чи справді я з України?

— Ти яничар! — гаркнув зневажливо Тиміш. — Ти забув свою віру і мову задля шматка ханської пастирми.

— О ні, Темиш. Яничари за морем, у султана, а я кримський і ніколи не знав іншої віри і мови, як наша, татарська. Але чому мені кажуть, що я з України?

— Не знаю, парубче, — охолонув Тиміш. — Може, тебе забрали в ясир, коли ти був ще зовсім маленьким...

— Чого ж тоді я виріс у циган, скажи, Темиш?

— У циган? Бідолашний ти мій брате... — зітхнув Тиміш. — Таж цигани не одне немовля вкрали з України на продаж. Як ти називаєшся?

— Селім.

— Можливо, ти й Семен...

— Так, я сеймен, — сказав тихо Селім і додав уже іншим тоном, гордовито запальним: — Перший ханський стражник!

— Бог змилувався над тобою, врятував тебе від страшного гріха братовбивства. Будь собі тепер хоч Селімом, а хоч і чортом. Все одно воюватимеш за Україну. Ти підеш із ханом допомагати Хмельницькому.

Сказав Тиміш і пішов по тісній Ермене-маале до господи Аветик-оглу. Селім пройшов за ним і зупинився. Стояв, поки гетьманич зачинив за

собою двері, і все чекав: він оглянеться і ще щось скаже. Але Тиміш не оглянувся...

...Іслам-Гірей згадав про Мальву аж тоді, коли Хмельницький виїхав із Бахчисарая. Туга й бажання охопили його, він скинув із себе тюрбан, кирею і подався до гарему. Зупинився на порозі Мальвиної кімнати і чекав, що вона, як завжди, підбіжить до нього, обніме за стан, тулячись головою до грудей. Але Мальва стояла біля мангали бліда, збентежена і непорушна.

— Що болить тобі, Мальво? — хан притулився долонею до її чола.

— Нічого не болить. Ти давно не приходив. Але твоя воля... В тебе я третя...

— О Мальво, люба моя ханим. Хай ніколи не пече тебе вогонь ревнощів. Я не знаю нікого, крім тебе, відколи ти стала моєю. Важливими справами займався твій повелитель.

— Я чула дивні співи і бачила чужих людей у твоєму дворі. Хто вони?

— Чи ж то мало чужинців приходить щоденно до хана? Хай вони не турбують тебе. Могутності Іслам-Гірея ніщо не загрожує.

— То козаки були?

Хан пильно приглянувся до Мальви. Що це в неї — цікавість, страх чи, може, кров козацька мовить?

— Я приніс тобі, люба, намисто з червоними рубінами, хай прикрашає воно твої перса, я пришлю тобі черкеських танцюристок, щоб утішали тебе, проси в мене чого хочеш — сповню, але про справи державні не випитуй, не жіноче то діло.

— Спасибі, хане, — поклонилася Мальва, поклала намисто в шкатулку, і не було на її лиці втіхи, а в очах колишньої пристрасті. Наче викупана в крижаній воді, стояла перед Іслам-Гіреєм Мальва — покірна й холодна.

Минали дні, а Мальва никла і в'янула, немов тюльпан у Персидському саду, що його забули поливати садівники. Браслети і рубіни лежали неторканими в, шкатулці, зі слухняністю рабині лягала Мальва на м'які багдадські килими поруч з ханом... Тільки тоді впізнавав її Іслам-Гірей, коли вона схилялася над колискою сина, наспівуючи звідкись знайому чужу мелодію.

"Що могло трапитися?" — мучився хан. Він любив, Мальву першою запізнілою, а певно, й останньою любов'ю, забув про двох старших жінок, що скигліли в безсилій злобі в своїх гаремах, дарма чекали на нього довгими ночами хтиві одаліски: красуня з Мангуша забрала собі його всього. А тепер Іслам помічав, що втрачає її любов, і жахом проймалося серце: як він житиме без неї?

— Пусти мене, хане, до матері, — попросила якось уранці Мальва. — Давно в неї не була.

— Назджаз! [157] Я ж не бороню тобі ніколи. Зараз звелю запрягти карету.

— Дозволь мені самій піти до неї, пішки...

Хан не відповів, а після обіду зайшов до Мальвиної кімнати євнух і повідомив, що султан-ханим може йти до Мангуша.

Так незвично і по-дитячому втішно було Мальві йти вузьким проваллям Ашлама-дере, де знайомий кожний камінчик, кожна чашечка білої павутиці, кожна голівка жовтогарячого цвіту, держи-дерева. Стало вільно, немов незримі, та міцні сіті, що окутували і тіло, і свідомість, враз

розповзлися, прогнилі, Мальва здерла з лиця яшмак і побігла ущелиною, протинаючи грудьми холодне повітря, і була вона тепер дівчинкою з-над Узенчика, і ніхто б не вгадав по ній, що це йде до матері можновладна дружина хана. Та минуло захмелiння, реальні контури світу випливли з голубої їмли, а тоді побачила Мальва скопців, що йшли за нею тихцем, скрадаючись поміж камінням. І аж тепер зрозуміла вона, якою ціною купила ханську любов. Обезсиліла раптом, а інстинктивний протест проти неволі затряс нею, і вона істерично закричала на євнухів, що принишкли за скелями:

— Геть, геть, геть!

Вдарилась квола луна об стіни ущелини і затихла разом із душевним бунтом. "Що це зі мною? — подумала Мальва. — Я ж ханська дружина, а вони його слуги, і так мусить бути. Хіба могла б я жити тепер деінде, коли там син і — він... коханий?" Одягла яшмак і статечно подалася видолиною до Мангуша.

— ...Мамо, я бачила їх... Чому вони прийшли так пізно?

Більше нічого не сказала і незворушно дивилася на материну розпуку.

А ввечері рабиня Наїра розповідала їй казку. Вона знала їх безліч, і ставали ці казки для Мальви тим другим світом, що закрився перед нею.

— Було чи не було, — тягла Наїра, — а в колишні часи жив могутній султан, який підкорив три чверті світу, а та чверть, на яку не ступило копито султанського коня, тремтіла в страху перед грізним падишахом. І пішов він на Русь і проковтнув сорок міст, як один шматок. Повернувся султан зі славою і золотом, та ніщо не втішало його так, як полонянка Маруся, що її схопили в церкві яничари, коли вона вінчалася зі своїм джигітом. Закохався султан, як тисяча сердець, і присягнув, що буде з нею однією жити. Полюбила й полонянка султана, а що була чарівниця,

то відібрала волю свому панові. Що б Маруся не сказала, він слухав її, домоглася вона неможливого: султан заприсяг ніколи не йти війною на Русь. Сорок тисяч невільників повернула вона в їхній рідний край, та сама вертатись не захотіла. Гяури пісні склали про неї і назвали її своєю святою...

— А далі, далі що? — допитувалася Мальва, але Наїра не знала, що було далі.

— Аллах один відає... їм сповнились бажання, хай сповняться і нам...

Багато ще казок прослухала Мальва, а цієї більш допроситися не могла — чомусь випала вона з пам'яті старої Наїри. І, мабуть, тому розрослась дивна казка в уяві султан-ханим по-іншому, і Маруся ставала схожою на синьооку дівчину з Мангуша, а турецький султан — до гостробородого хана Кримського улусу.

"...І домоглася Маруся в хана, що ніколи він не піде війною на Україну, і сорок тисяч невільників повернула в їхній рідній край, а сама... сама вернутись не могла, бо любила хана... А що далі, що далі?"

Звістка про Жовті Води і Корсунь докотилася й до Мангуша. Спочатку пошепки, а потім голосно загомоніли поселенці над Узенчиком про чудо, яке виблагали люди в чудотворної ікони Успенської Марії: хан іде визволяти Україну!

Стратон не вірив. Та звідки ж бо могла взятися сила на Україні, щоб розгромила королівське військо, і хто де чував, щоб християнам ішли на поміч поганці? Сам покульгав у Бахчисарай, а вернувшись, мовчав заклято і тільки ночами стонав тяжко крізь сон, наче стриножений бугай.

Незабаром рознеслася чутка, що кілька мужчин зникло з Мангуша. Потім не стало цілої родини. Спершу мовили про них, що пішли шукати місць, та шила в мішку не втаїш...

— За Сиваш повтікали, — сказав Стратон до Марії і шарпнув сорочку на грудях, аж репнула.

— Стратоне, Стратоне, — дорікнула Марія. — Чому ти не послухав мене раніше?

— Але ж не пізно ще, — гаряче заговорив Стратон. — Ти з грамотою, я...

— А Мальва?

— Вона вже не твоя.

— Мав би ти своїх дітей, Стратоне, так не говорив би...

Певно, не поверталися б вони більше до цієї розмови, та несподівано завітав до них пастух Ахмет. Дорослий, змужнілий, він зовсім не був схожий на татар, які ходили низом, — красивий тат із густими чорними вусами зійшов з гір, гнаний невгасимою спрагою кохання.

Понуривши очі, промовив:

— Ахмет знає, що все пропало, але забути її не може. Я прийшов, щоб вдихнути .повітря, яким вона дихала...

Мовчали старі, і мовчав Ахмет, звісивши на груди голову.

— Ахмет сильний і сміливий, — вів далі пастух. — І якби Мальва хотіла, — чей не може донині любити хана, бо ніяка пташка не любить

свого господаря, який держить її в золотій клітці, — якби вона захотіла Ахмет украде її. Він знає всі дороги в Криму, до самого Хмеля відвезе Мальву на своєму коні, бо Ахмет любить... А плати ніякої за це не схоче — ні любові, ні ласки. Слугою її згоден бути...

По-молодечому схопився Стратон із лавиці, обняв Ахмета.

— Ти можеш це зробити, ти можеш?

— Ахмет усе зробить.

— Маріє, чого ти мовчиш, Маріє? Надія осінила материне обличчя, вона пожвавішала, сказала:

— Я піду, Стратоне, до неї... Я завтра йду. ...Стояла біля ханських воріт і не наважувалась постукати: білявий воїн відчинить і спитає знову: "Чого тобі треба, стара?", а тоді вона закричить: "Ти син мій!" — і вже не від чужинця, від рідної дитини почує образу... А чи справді він син її? Як дізнатися, в кого?

Скреготнули ворота, інший стражник пропустив Марію. Кров відпливла в неї від серця: "Де ж Селім?"

— Де Селім? — тихо зойкнула, та нічого не відповів вартовий, і пішла Марія повз Соколину вежу до гарему. Євнухові дала таляр і наслухувала: з глибин гаремних хоромів ледь чутно долинала пісня, ой, що ж то за пісня та про чорного ворона, що над морем кряче?..

Вбігла мати в кімнату, підвелась Мальва з міндера, якась така дивна: бліде в неї лице, хворобливо пломеніють очі...

— Мальво, ти хіба нічого не знаєш, що діється в світі?

— А що діється... Були, поспівали й поїхали... Звідки мені знати, що діється? Хан не розповідає про те, що робиться за стінами гарему. А я... я коштовностей багато маю, мамо, і не знаю, що з ними робити... Ти візьми трохи, дівчатам даси в Мангуші.

— Сердешна моя... Ой, де ж ті твої мрії про міць твого кохання?

— А що, хан послав по ясир... туди?

— Мальво, — зашепотіла Марія, — послухай, що скажу тобі. Побратим твого покійного батька гетьман Хмельницький побив ляхів, ворогів наших предковічних, а хан іде йому на допомогу. Ти послів козацьких бачила тоді... Але ханське слово зрадливе, хто знає, що він завтра вчинить. А тепер є нагода. Ахмет поможе нам... на Україну. Люди йдуть.

Чекала одвіту. Очі Мальвині прив'язалися до материних і довго відірватися не могли, та враз, ніби струшуючи з себе шкаралупу отупіння, вона розвела руки і заговорила, прислухаючись до своїх власних слів.

— Доля моя, мамо... Це доля моя. Ти кажеш іти на Україну? Як мені йти? Я ж зовсім не та, що ті — з-над Дніпра. Я лише затужила по них і чомусь тієї туги? позбутися не можу, а сама твоя Мальва — татарська, ханська, мамо...

— Потурначко ти моя...

— Мамо, а може, того хотів твій бог, щоб мене в ясир забрали, щоб я забула своє і аж тоді розбудилась від рідної пісні, коли стала ханською дружиною? Може мені призначено більше добра вчинити для твого краю, ніж народити козакові дитину?

— Що ти мариш, доню! Ти ясирка в работизні, що можеш зробити?

— Кажеш — хан іде на поміч козакам? І може зрадити їх? Я не дам йому цього вчинити, він любить мене. А тепер я розпалю його любов... І стане він вірним Хмелеві навіки. —

— Царі, Мальво, зраджують, не радячись ні з ким.

— Як він це зробить...

— То що?

— Я... — І побачила Марія давно вже забуте: батьківський козацький блиск спалахнув ув очах потурначки.

Іслам-Гірей дивом дивувався несподіваний переміні султан-ханим. Ввечері Мальва зустріла його бурхливими обіймами, надмір ніжності підкотився ханові до горла, м'якнув жорстокий володар, забувався в її гарячих пестощах.

— Ти мудрий мій цар, ти світло очей моїх, — шепотіла Мальва, — ти лицар, перед яким падають вороги твої, ти вождь, що подаруєш волю своєму і моєму народові.

— Якому твоєму, Мальво? — звівся на лікоть хан і сторожко глянув на дружину. — Ти ж мусульманка, як і я, і мій народ є твоїм народом.

— Я люблю тебе, хане, і Крим теж став моєю батьківщиною. Але ти зрозумій, що не байдужа журавлеві, коли він у теплих краях, холодна в'ялиця на півночі. Є такі, що й не повертаються, але тужно курличуть вони, коли в рідному краю вимерзають дерева і квіти, спека висушує зелень і брати, що повернулись додому, гинуть із голоду на рідній землі. Я вірила, що ти не станеш ворогом мого краю. Тепер знаю про все! Велика побіда сталась на Україні, то ж поклянись, мій мужу і володарю, що не відступиш ти від козацького гетьмана.

Хан устав, одвів Мальвині руки. Такого ще не було, щоб жінка втручалася в ханські справи і вимагала клятви від нього. Суворо глянув на Мальву, схопив її за плече.

— Чиї слова речуть твої уста, ханим? — спитав і притягнув її до себе, пронизливо дивлячись у вічі.

— О хане, не запідозрюй мене в підступності. Ти мудрий і сильний. Я ніколи не зраджу тебе, бо кохаю, бо вимріяла тебе ще в дитячих снах. Можеш мене вбити, можеш озолотити — я у твоїй владі. Але послухай щирих слів слабкосилої жінки. Несвідуче серце моє чує те, чого, можливо, ще не бачить твій розум. У твоїх руках тепер така могутність, якої ніхто не мав. Яка ж то сила, коли два дужі вороги стають сукупно проти третього! Що можете зробити ви! Та коли схибиш, — багато горя поллється по світу. Будь вірним своєму слову, хане...

Опустив руку Іслам-Гірей із плеча Мальви, згадавши:

таке вже десь було. Майнула думка в голові про могутнього падишаха Сулеймана Пишного і про русинку Роксоляну, при якій розцвіла Османська імперія. І ще згадав хан про синів Сулеймана, яких чарівна Хуррем убила руками султана, щоб подарувати імперії новий рід від п'яного Селіма.

— Принеси мені свого сина! — наказав Іслам-Гірей, і страшна погроза вчулася в його словах.

— Він спить...

— Принеси мені свого сина!

Дрож пройняв тіло Мальви, спотикаючись об подушки, вона пройшла в дитячу кімнату і винесла маленького Батира. Хлопчик спросоння

кривив до плачу губи і горнувся до матері. Личко в нього було смагляве, як у Іслама, а очі голубі — материнські.

Простягнулася ханська рука до груденят дитини, звелася друга.

— Що хочеш робити, хане! — скрикнула Мальва.

— Я буду мудрішим від самого Сулеймана Кануні, — мовив жорстоко. — Любити розумну козачку і вбивати від неї синів!

Мальва судорожно пригорнула хлопчика до грудей, а він, ще не знаючи, що може творитися в царському дворі, в якому з'явився на світ, просіяв у усмішці і залепетав:

— Ата, ата, ата!

Опустились руки Іслам-Гірея.

— Воля аллаха, — зітхнув. — Спи, Мальво. Мене чекають справи. І будь спокійна. Я йду складати письмо султанові про те, що виступаю зі своїм військом на спілку з Богданом Хмельницьким.

Стратон нетерпляче чекав, коли Марія повернеться з ханського двору.

— Ну що? — зустрів її на порозі і відразу все зрозумів: опущені Маріїні плечі, схилена голова й очі, в яких витліли рештки надії, говорили мовчки— "Мальва не піде".

— Я так і знав, — промовив глухо. — Горе море, пий його — не вип'єш. Але ми підемо. Ти з грамотою, я — через Сиваш.

— Пізно ти вирішив, Стратоне. Якби колись мене послухав, ми разом були б там. Ти кував би гармати, я варила б їсти козакам, а Мальва, а Соломія... — вдарилась Марія головою об стіну і хлипала безслізно. — Не можу, не можу я піти... Тут діти мої...

— Діти?!

— Так... Ти пам'ятаєш того ханського воїна, що приїздив по Мальву? Я знаю, не хибить моє серце: то син мій...

Ще кілька днів мучився Стратон, не зважуючись покинути Марію, а туга за козацькою волею, що десь там воскресала на Чорному шляху, визволяла душу і не давала жити. І врешті опустіла Стратонова хата, ніби мерця винесли. Не виходила Марія більш на люди, сама-однісінька тужила в чотирьох порожніх стінах, а інколи пізніми вечорами бачив сеймен Селім чорну тінь жінки, що тихо стояла неподалік муру.

Стратон пробирався ночами через сиваські болота до козацького Низу, полохаючи сонних стрепетів на курганах.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Цар загинув, хай живе цар!

— Ви сліпі кроти і безмозкі устриці! — кричав султан Ібрагім на членів дивану, які зайшли в тронний зал доповісти про стан війни з Венецією. — Хто розпочав це безглуздя, хто підіслав до мене зрадливого Замбула, де голова його?! До Золотого Рогу більш не приходять торгові судна з коштовностями і тканинами, обезлюднів гарем, ваші голови сплять, та я промию їх розпеченим оловом!

Мовчки виходили від султана дефтердар, кадіаскери і великий візир Муса-паша, залишаючи в тронному залі поруч із падишахом нового члена дивану — недима [158] Зюннуна. Де його знайшов Ібрагім, ніхто

не знав, та султан не розлучався з ним ні на хвилину і довіряв йому ще більше, ніж колись Замбулові. Він входив до султанського селямлика, не питаючи дозволу, і проголошував завжди одну й ту ж касиду [159], що так лестила Ібрагімовому самолюбству:

— Прикрасив аллах всевишній небо сонцем, місяцем і зорями, а землю дощем, красунями і найсправедливішим султаном Ібрагімом!

Після цього недим сідав на долівку, накреслював крейдою гороскоп, відзначаючи, в якому зодіакальному сузір'ї перебуває зараз сонце, і вгадував безпомилково: цієї хвилини в мечетях Багдада прославляють найрозумнішого падишаха, або ж — сьогодні вночі він зустріне в гаремі невідому красуню, з якою ніяка ще не дорівнялася в хтивості й пристрасті, чи то міг навіть напророкувати багаті дари від іноземних послів.

Далі вони удвох пили вино, і султан читав Зюннунові свої вірші, а той підносив руки вверх, завертав очі і зітхав, і сміявся — залежно, яким тоном декламував Ібрагім.

Султан сам собі тепер дивувався, як він міг стільки років довіряти зрадникам Замбулові й Аззем-паші, коли в імперії живе така людина, що знає і поезію (скільки касид міг проспівати за день Зюннун!), і астрологію (недим наперед міг угадати, скільки звірів уб'є султан на полюванні), і дипломатію (він уміло розмовляв з послами в присутності султана), і воєнну справу (адже Зюннун відгадав потаємні мислі Ібрагіма про те, що воювати йому більше не треба, а тільки насолоджуватися радощами світу цього)!

Сам бог послав йому з Анатолії цю людину, без неї тепер Ібрагімові не обійтись.

Деколи викликав султан до себе великого візира. Це були тривожні хвилини для Муса-паші. Сім потів спливало при самій лише згадці про

той день, коли Ібрагім, спонуканий своєю матір'ю, віддав йому тугру. Після першої офіційної аудієнції падишах провів нового візира до тайника, розташованого поруч із залом дивану. Він відчинив двері, вимальовані під колір стіни, трупний сморід ударив в обличчя — жахливе видовище постало перед очима Муса-паші: у невеликій кімнатці височіла гора людських забальзамованих голів.

— Бачиш, Муса, — оскалив зуби Ібрагім. — Тут лежать ті голови, які хотіли бути розумнішими від голови самого падишаха. Полюбуйся, ось премудрий Аззем-паша. Дивись, щоб і твоя сюди не потрапила.

Підігнулися коліна у великого візира, він вклякнув перед султаном.

— О султане, я служитиму тобі вірою й правдою!..

Та відтоді і донині переслідували його почорнілі лиця тих, які колись сиділи на тому самому місці під п'ятьма бунчуками в залі дивану, на якому тепер сидить він.

Згадка про страхітливий мавзолей відбирала йому рештки сміливості, він допомагав султанові торгувати бейлербеями і кадіями, всі гроші, виручені за посади, сумлінно віддавав Ібрагімові, з кожною дрібницею йшов радитися до валіде Кьозем, яка, позбувшися за допомогою яничара-аги розумного суперника Аззема-паші, взяла до своїх рук владу і відтіснила від державних справ самого Нур Алі і красуню Тургану-шекер.

Хай діється воля аллаха, а йому, Муса-паші, — аби вберегти свою голову і посаду. Нехай собі Кьозем виховує для престолу молодшого султанського сина, що народився від одаліски, він закриває очі на те, що потаємно зникають яничарські старшини, які підтримують Нур-Алі; Муса-паша мовчатиме і тоді, коли несподівано помре Тургана і старший син Ібрагіма Магомет.

Великий візир помічав якесь підозріливе нуртування в надрах двора і у війську. Нур Алі з того дня, як тугра просковзнула повз його руки, не появлявся до двору навіть на засідання дивану; Тургана виставила біля свого гарему сторожу з яничарів; шейхульіслам Регель з святенницьким обличчям щовечора ходить молитися до яничарської мечеті, а серед яничарів появився звідкись новий шейх Мурах-баба, який закликає воїнів до самостійного походу на Венецію, обіцяючи їм бочки золота в Європі.

Муса-паша вдає, що нічого не помічає. Він боїться всіх. Та поки що султан тільки погрожує під час аудієнцій:

— Ти знаєш, яка кара чекає тебе, коли в імперії зайдуть непорядки. Іди і промий свій ослячий мозок, годі мені за всіх думати!

Недавно Муса-паша дізнався від австрійського резидента в Стамбулі Ренігера про якісь коншахти Іслам-Гірея з козацьким гетьманом Хмельницьким, потім почув про те, що козаки й татари розгромили польські війська під Жовтими Водами. Що буде, коли Ібрагім про це довідається? Чию голову забальзамують? Але мовчав. Не треба підганяти лихо. Хан все одно колись пришле своїх послів.

У султана щодня — кейф [160]. Зараз він у горах Істранджа. Полювання випало напрочуд удале — достеменно таке, як пророкував недим. Яничари-секбани [161] виганяють на галявину стриножених козуль, оленів, а Ібрагім цілиться з рушниці і кладе наповал одну тварину за другою.

Добрий настрій у падишаха. Він обіцяє недимові винагороду, похваляє секбанів, та враз протяжний звук рога долинає з лісу — знак, що хтось наближається.

Поскакали ловчі на конях лісовою дорогою і скоро повернулися, ведучи з собою султанського чугадара [162].

— Хто велів тобі йти сюди? — спитав Ібрагім, сердитий, що перешкодили йому в полюванні.

— Муса-паша, великий султане... Ханські посли прибули до тебе. Кажуть, що в них невідкладні справи.

— Раби погані! — затупав ногами Ібрагім. — Як вони сказали — невідкладні в них справи? До мене, секбан-баша! Пошли кінних до татарських посланців, хай волоком приведуть їх сюди, якщо нема в них терпіння чекати!

Наступного дня перед обідом примчали вершники до султанського табору, тягнучи шнурами за собою послів Іслам-Гірея, пошарпаних, у подертих башмаках, зі збитими до крові напівбосими ногами.

Султан сидів у шатрі на подушці, поважний і спокійний, він оглянув нужденних посланців з ніг до голови і мовив:

— Мені казали, що у вас невідкладні до мене справи. Коли ж це справді так, то не годиться кликати султана до двору, а треба бігти чимдуж до нього, де б він не знаходився. Як бачите, я вам показав сьогодні, як це треба робити. Кажіть швидше, що там: хан помер чи, може, шторми Крим залили?

— Порох стіп твоїх Іслам-хан, негідний цілувати твої ноги... — простогнав тремтливим голосом посол, — доносить тобі, що... що він особисто виходить з усім своїм військом на Ляхистан, і ще доводить до відома: ногайські полки Тугай-бея вже розгромили з козаками ляхів на Україні... Хан просить тебе теж іти по багатий ясир, а на знак високої поваги до вождя і воїна велить віддати тобі цю коштовно оздоблену шаблю і листа...

Розширились у султана зіниці, задрижали м'язи на дряблому лиці, приступ скаженої люті повільно накипав, але ще не міг прорватися.

Ібрагім довго дивився в лист, не розрізняючи літер, і враз скочив, заверещав:

— Як, як він смів?! Ми шерть дали польським послам, як насмілився смердючий пес почати війну з Ляхистаном, не питаючи мене?

Посли стояли на колінах, опустивши до землі голови, вони вже не чекали, що султан, як це належиться, накаже одягти їх у почесні кафтани. Згасала надія вийти звідси живими.

. — Я піду не на Польщу, а на Крим війною, я затоплю кров'ю погану вашу землю, а вас... вас — бити киями і гнати до Золотого Рогу!.. — Ібрагім кричав і тіпався в люті. — Ну, чого ви стоїте? — накинувся на секбанів, і ті пустили на послів собак.

Тоді прийшла черга до недима, який один зі всіх тут присутніх був спокійний за свою шкуру.

— Що твій гороскоп? Чому не попередив мене про чорну вість, чому затаїв її переді мною? Ви всі, ви всі проти мене, всі зрадники! — султан схопив шаблю, подаровану послами, і, не виймаючи її з піхов, сягнув нею по черепу свого єдиного дорадника.

Недим упав на землю мертвий, і в цю мить спам'ятався Ібрагім. Він вклякнув біля нього, тер долонею по синьому басамані на скроні і безпорадно розглядався довкола.

— Зюннун... Зюннун...

Заклекотіло в яничарських казармах: Ібрагім прогнав татарських послів, а потім убив булук-башу, який прийшов із домаганням відправити стамбульські орти на війну з Ляхистаном. Згадали тепер воїни своїх побратимів, що останнім часом таємно зникли з казарми, проклинали ім'я валіде Кьозем, заговорили про найбагатшу у світі

здобич, яка потрапить у руки шолудивим татарам. Мурах-баба виголосив у мечеті проповідь про розпусного султана, який проводить час у розкошах і гендлює державою та військом, яничари з мідними казанами поривалися з казарм на вулицю. Стримував їх Нур Алі. Він ще не зважувався на ребелію.

Ібрагім зачинився у тронному залі і не впускав до себе нікого. Не стало вірного недима, султан оплакував його і перебирав у пам'яті всіх сановників і слуг: нікому більш довіритися не наважувався. А самостійність лякала його, зі всіх кутків просторого залу віяло подихом смерті. Ібрагім зачиняв двері на всі замки, а їсти подавала йому кяя-хатун через шафу, що поверталася в стіні довкола осі. Кожного разу гаремна служниця шептала йому крізь щілину, що одаліски хочуть утішити великого з великих, та він боявся йти навіть до гарему.

У тривожній самотині Ібрагім починав розуміти: він безсилий, і життя його існує поза державою. Щось там на світі діється без його відома, діється, певно, і в дворі, а нікому вже переконувати його в тому, що він найсильніший і наймогутніший і всі бояться його гніву. Кермо раптово вислизнуло з його рук: Крим самовільно розпочав війну з Ляхистаном, якесь нове військо — йені-чері — появилось на півночі і змітає все на своєму шляху. Йені-чері, всюди йені-чері! Скоро весь світ рушить на Османську імперію, а сама ж імперія хіба не стала ворогом його, султанського життя?

Крізь залізні мушарабії дивився в сад, що спускався по схилу до Босфору. Там пишалися лотоси і гліцинії, достигали мангові плоди, і згадував Ібрагім свій перший день султанування, коли він, вільний, одягнений і нагодований, вийшов до квітів, а з уст його зірвалися слова ніжного вірша про зажуреного солов'я. Чи не краще було тоді пройти за огорожу попри рибацькі селища і загубитися в людському морі?

І сплив на думку вірш Караджа-оглана [163] — слова цього вірша були страшні, а все одно вони мимо його волі самі вимовлялися, як невблаганне приречення:

Життя, ти спокійне і радісне,

То раптом тривожне:

Вмить ти — пустельник,

Вмить в'язень...

Страх огортає мене, що буде зі мною,

О любі браття, боюся я смерті

Не хочу, не хочу! — закричав Ібрапм, і тільки відлунило в залі — мертво, зловісно.

Самотність ставала нестерпною, хотілося забуття. Тому чекав шепоту кяя-хатун. В обід обернулася шафа зі стравами, а в щілині прошелестів голос гаремної служниці:

— Самотина пасує тільки аллахові. Послухай, султане, я розкажу тобі вість, за яку ти озолотиш свою вірну слугу.

— Говори...

— Сказав пророк: розділив бог хтивість на десять частин, а дев'ять із них дав туркам. Я бачила в лазні невиданої краси дівчину, що вміщає в собі всі десять частин гріховної похоті.

— Хто вона.? — пожвавішав Ібрагім, забуваючи про душевні тривоги, і про Крим, і Польщу.

— О, це напевно не проста. Я спитала її, та вона . прогнала мене, мов собаку. Але кяя-хатун усе знає, я простежила, якою вулицею проходить

ця дівчина щодня перед заходом сонця... Якщо хочеш, ти можеш мати її й сьогодні

...Мешканці кварталу поблизу Ат-мейдану були свідками дивної події. В передвечір'ї в напрямку до Золотого Рогу проторохтіла вуличкою карета. Вона спинилася в розгоні на одну лише мить, з неї вискочили два чоловіки з закритими обличчями, накинули сіре покривало на дівчину що саме проходила по бруку, і не встигли перехожі отямитися, як карета зникла в провулках.

Наступного дня шейхульіслам Регель поспішав до яничарських казарм. Від святенницького спокою на його обличчі не залишилося й сліду голова підведена до неба, з уст зривалися страшні прокльони, руки з затиснутими кулаками раз у раз підносилися вгору

— Мурах-баба! — крикнув він на порозі дев'яносто дев'ятої орти.

Миттю прибіг дервіш, став перед верховним духівником на коліна. Він пильно вдивлявся в обличчя Регеля, дрібно хиталася серга в лівому вусі: бачив Мурах-баба, що трапилося щось незвичайне, і, можливо, в цю хвилину вирішиться доля двору.

— Розпусник на троні, злочинець зі священним мечем Османа осквернив мою єдину дочку! О прокляття, о аллах!.. Клич, клич яничара-агу!

Нур Алі примчав на коні не гаючись. Він, власне, чекав слова шейхульіслама. Годину вибило! П'ятибун-чужний скіпетр ще завтра пронесуть слуги над його головою. Хай згине той, хто не оцінив заслуг свого спасителя!

В яничарській мечеті зібрався диван у неповному складі.

— Сказав халіф Осман: мудрий султан — і цвіте держава, убогий розумом і духом — і держава валиться, — звернувся шейхульіслам до Нур Алі, алай-бега і лавних пашів. — Чаша мого великого болю переповнилась, але над своїм горем я один повинен плакати і просити в аллаха помсти для того, хто обезчестив мою дитину. Та долилася по вінця чаша терпіння всього народу османського. Амурат IV залишив квітучу імперію. Не минуло й десяти років, як вичерпалась державна скарбниця, флот занепав, венеціанські судна штурмують дарданелльські замки, християни заволоділи Далмацією. І винна в цьому тільки одна гріховна і нечистоплотна людина, якій аллах не дав розуму царювати.

— А хто винен у тому, — підвівся алай-бег, начальник спагіїв, із ненавистю позираючи на Нур Алі, хто винен, що Ібрагім сів на троні?

— Ми рятували династію, — відповів спокійно яничар-ага. Спадкоємець є, і тепер може зійти з престолу негідний панувати над нами.

— Є спадкоємці, — уточнив алай-бег.

Старший син Ібрагіма Магомет, відповів різко Нур Алі і звернувся до шейхулыслама: — Яничари просять тебе, духовний отче, видати фетву, яка вимагала б султанського зречення.

Рада дивану закінчилась. Яничари повиносили з казарм казани і забарабанили по них ложками. Зловісний гримкіт пролунав над містом і сполохав народ, луна вдарилась об стіни палацу. Сам Муса-паша вилетів із воріт на коні і щодуху помчав до казарм. Та вже не мали яничари респекту перед великим візиром. Кивнув рукою Нур Алі, роз'юшені воїни роздягнули Муса-пашу догола і погнали вулицями шмагаючи по спині нагаями.

До Біюк-сарая йшов гонець із фетвою. Він помахував нею, щоб ніхто не насмілився підступити до нього: священний папір давав право входити до самого султана. Кяя-хатун мусила відчинити двері тронного залу. Гонець не вклякнув на коліна — всемогутність фетви не годилося принижувати. Ібрагім, жовтий і згорблений, не кричав і не тупав ногами. Не відриваючи малих побляклих очей від сувою з печаттю, він тихо навшпиньках підійшов до посланця, неблимно дивився на документ, в якому записаний був його останній день, підскочив, вихопив фетву і тут же порвав її. Стиснув шматки у жмені, кинувся до холодної мангали, запихаючи їх в отвір.

— Вогню, вогню! — прохрипів у щілину до кяя-хатун, але ніхто не обізвався.

Знічений гонець подався назадгузь до виходу.

— Фетву султан подер! — заревіли яничари і ринули через площу до палацу. — Ібрагім зневажив коран!

Барабанний гуркіт, дзенькання мідних тарілок, пищання флейт залунали перед головними воротами, впали залізні брами...

В залі дивану перед шейхульісламом, пашами і Нур Алі стояв Ібрагім, якого притягли сюди за руки білі євнухи. Він уже знав, що настав його кінець, але повірити в це було трудно: надто різкий був перехід від всемогутності до ув'язнення. Здається, вчора його витягли з темниці на трон, а нині знову туди? Без султанських регалій і чалми виглядав надто мізерним і худим, пригаслим голосом він запитував учорашніх своїх підданих, а нині суддів:

— Що це має означати? Як ви...

Шейхульіслам і Нур Алі коротко переглянулись, зніяковіння майнуло в очах. Може, їм самим стало тепер дивно, як могли вони колись

супроводжувати цю жалюгідну нікчему в мечеть Еюба, а потім десять років боятися своєї власної вигадки; можливо, подумали про те, що завтра вони посадять на престол інший свій витвір, і нічого від того не зміниться, а нинішня розправа з Ібрагімом — тільки помста за особисті кривди?.. Але так чи інакше спектакль закінчувався сам собою, Карагез закривав свій балаган.

— Тобі, Ібрагіме, була порада — сьогодні зректися престолу, — мовив Регель, — і, зробивши це спокійно, ти б доживав віку в Ексі-сараї. Але ж диявол надоумив тебе не тільки насміятися над моєю дочкою, а й над святим кораном. За це ти сядеш у темницю і...

Пронизливий писк обірвав мову шейхульіслама, Ібрагім забився в істериці, він плескав у долоні, викликав слуг, погрожував і отямився від короткого слова Нур Алі:

— Йолюм [164].

Тоді він упав на кахляну підлогу і заблагав:

— Аман, аман! [165] Я жити хочу!..

Ібрагіма вивели, шейхульіслам повернув голову до яничара-аги.

— Хто це зробить? — спитав, примруживши очі.

— Будь-хто. Та запропонувати треба чорбаджієві першої орти Алімові. Цей щасливець, якому судилося підносити чашу шербету султанові, може стати завтра на моє місце.

— Але ж ти знаєш, що чужинець, який...

— Отож він сам і доведе, чи гідний командувати військом Порти. Простому яничарові вистачить ятагана, яничару-азі потрібен ще й кмітливий розум.

Подвір'я Біюк-сарая кишіло від яничарів, які штурмували гаремну браму. Там замкнулася валіде Кьозем із онуком Соліманом. Впали залізні грати, зіскочили з завісів двері кімнати валіде: тихо гойдалися під стелею підвішені олійні лампи, розкиданий одяг валявся по долівці, посередині лежав перевернутий міндер, тільки в кутку стояв неруханий кований залізом ку-фер. Хтось відхилив віко, та замість сподіваного золота побачив у ньому перелякану на смерть Кьозем. Вона виповзла з куфра і сипнула жменю грошей перед яничарами. Вони кинулись до неї, мов голодні вовки, зірвали золоті серги з вух, стягли браслети і персні з рук і прокололи кинджалами.

Султанича Солімана, якого яничари мали доставити живим Нур Алі, не було ні тут, ні в дитячій спальні. Враз відчинилися бокові потайні двері, і до гарему валі-де увійшла Тургана-шекер, ведучи за руку семилітнього хлопчика, її красиве обличчя позначили зморшки, а колись хтиві очі, що зманювали щедрого султана, грізно дивилися на розшалілих яничарів, вгамовуючи їхню сваволю. Хлопчик плакав, переляканий галасом, владна мати не звертала уваги на плач дитини.

— На коліна, раби, перед султаном великої Порти Магометом Четвертим! — наказала вона, і миттю згас запал войовників трону.

Яничари опустили ятагани і впали ниць до стіп його світлості шахзаде [166].

Перша орта знову готувалася до зустрічі нового султана, який завтра вертатиметься з мечеті Еюба, oперезаний мечем Османа. Чорбаджі Алім згадував, із яким хвилюванням і надією виносив він із казарми чашу шербету для Ібрагіма десять років тому. Тепер йому було байдуже. При Ібрагімові він ні на п'ядь не підвищився по службі, хоч

виконував її ретельно. Звання чорбаджія отримав за вбивство української полонянки в Багдаді, — за жорстоку смерть турка Кир-огли його навіть не похвалили. А брати по крові просили тепер турків у спільники. Світові події не йшли в парі з розрахунками Аліма. Зміни, що заходили в Османській імперії, — теж не на руку. Валіде Кьозем скасувала девширме [167], до яничарського корпусу напливало все більше турецьких хлопців, а ті, підростаючи, називали справжніх яничарів погордливо — аджем [168]. Туреччина, якій він усе своє свідоме життя вірно прослужив, не визнала його за свого.

Чи то правда, а говорять старі меддахи по кафеджіях, що турки колись з'їли серце Байди, бажаючи набратися його хоробрості Які турки? Ті, що прибувають тепер в яничарські казарми, чи ті, яких Алім саджав на палі під Адріанополем? Та все одно — з'їли, і його більше немає в грудях. Якби хоч крихта того серця залишилась, то, може б, не так шмагали мозок образливі слова: "козак", "аджем", "Байда". Який же Байда? Хіба обличчя, хіба постава, бо серця теж нема! Хотілося кричати, або впитись, чи вбивати когось: турки з'їли серце, і волю, і гідність, і наймення. Все! Але вино не допомагало, чужа смерть більше не вражала, крику яничарської душі ніхто не чує. Залишалася тільки байдужість.

Алім був готовий до всього: подати чашу шербету новому султанові а чи шовковий шнурок колишньому. Що скажуть, що довірять? Бунт у душі притих, воля зламалася, вертатися назад нікуди, а жити якось треба.

Пізно ввечері до Алімового конака прийшов Мурах-баба. Шейх яничарських дервішів хвилину дивився пронизливо на чорновусого богатиря, потім заговорив по-змовницьки:

— Око за око, зуб за зуб, гласить коран. Шейхуль-іслам жадає смерті Ібрагімові. Святий отець милостиво згадав про тебе. Ти виконаєш вирок?

— Рука, що дає, завжди вище від тієї, яка приймає, — холодно відповів Алім. Ні один м'яз не здригнувся на обличчі, ані вагання не заблукало в зіницях.

"Такі спокійні вбивці можуть здивувати навіть османів", — подумав Мурах-баба і показав Алімові на вихід.

Тихо йшли чорними вулицями чотири тіні, чорбаджі і дервіш попереду, два капиджії позаду. Зупинилися біля двірцевої тюрми. Зсередини долинало завивання Ібрагіма. Капиджій подав Алімові ключ. Мурах-баба кивнув головою. Якийсь час Алім стояв непорушне, потім рішуче підступив до дверей. Скреготнув замок, обірвалося Ібрагімове скигління.

При світлі факела чорбаджі побачив ту саму людину, якій обіцяв колись, що зустрінеться з нею в країні золотого яблука. Зустрілися... В божевільному жаху, який відбирає і мову, і крик, і порух, дивився на нього Ібрагім, і тільки очі благали пощади.

Почуття, схоже на те, що зродилося на мить тоді, в Багдаді, коли незнайома дівчина прошепотіла: "Козаче, соколе", — ворухнулося в душі... Тоді він починав службу, тепер мусить утримати те, що заробив, тоді заслуговував ласки у можновладців, убиваючи рабиню, тепер — убиваючи вождя. Ібрагім став йому таким непотрібним, як колись любов, до Нафіси і віра в християнського бога. Ба ні, виходить він ще потрібний.

Вправною рукою, призвичаєною до вбивства, чорбад-жі першої султанської орти проштрикнув кинджалом горло своєму покровителеві.

Мовчки поверталися: попереду Мурах-баба з Алімом, за ними два капиджії. Та раптом Аліма діткнулася якась непевність, тривога. Він оглянувся — придворні кати були понурі, Алім ступив набік, щоб порівнятися з ними, але вони знову зайшли позад нього. Мурах-баба повернув із дороги до брами в прохід, що вів до джеляд-одаси [169].

Рвучко повернувся чорбаджі, сягнувши за палашем, на якому ще не застигла османська кров, але йому вмить скрутили руки і заткали горло шматком сукна.

При світлі смолоскипа, який присвічував останнім хвилинам життя Ібрагіма, капиджі-баша зачитав фетву, написану рукою шейхульіслама Регеля, неабияк вдоволеного помстою.

— Султан убитий, так уже було, але рід Османів священний. Чужинець, що вмочив руки в крові державця Порти, повинен умерти. Турецька кров не змивається водою, лиш кров'ю.

Останній раз ударило в мозок слово "чужинець", і від нього дужче заболіло, ніж від смертного вироку. Все життя хотів зрівнятися з турками — і даремно...

В момент, коли вже шию стягнув холодний зашморг, зринув у пам'яті Аліма виклятий ним самим степ і висока трава... а в небі хмаринки білі... і скачуть коні — його і батька, і летять голови татарські... І злетіли червоні коні в чуже чорне небо над Босфором.

Цієї ночі над Мармуровим морем у балик-хане [170], що притулився до південної стіни Біюк-сарая, засвітилося світло. Рибалки спускали у воду мішок із тілом первородного сина козацького полковника Самійла — яничара Аліма.

До ранку сліди ребелії на Софійському майдані були заметені. Народ сходився до палацу супроводжувати в мечеть Еюба нового султана.

Дервіші бігли попереду, викрикуючи осанну імператорові, ревніші розтинали собі вени на знак, що завжди готові пролити кров за падишаха, натовп роздрухувався, гомонів, поривався до процесії, щоб поцілувати сліди копит султанського коня.

Великий візир Нур Алі притримував рукою семирічного володаря імперії, щоб не впав із коня. Магомет Четвертий плакав, бо ще ніколи не сидів верхи, лемент повелителя трьох континентів і п'яти морів моторошно лунав над бундючною Портою.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Як запродав гетьман

У ярмо християн,

Нас послав поганяти,

По своїй по землі

Свою кров розлили

І зарізали брата...

Т. Шевченко

Весна 1649 року знову зловіщувала Кримові голод і помор. Із гнилого Сиваша виповзла чума і косила ногайські юрти одну за одною, дощами й не пахло, сарана виїла Буджацькі степи — охоче збиралися ногаї і тати на війну з Ляхистаном.

Іслам-Гірей розсилав до беїв посланців. Всі відгукнулися, крім ширінського бея Алтана. З того часу як Тугай пішов на відкриту злагоду з ханом і повернув у Бахчисарай ненависного Сефера Газі, він замкнувся у своїй резиденції на околиці Ескі-Кирима і, втративши політичну вагу в дворі, намагався надолужити її пихою — розбудовував палац, щоб величнішим був від ханського сарая.

Та проте тут дихало пусткою, і заростали споришем биті шляхи до колись могутнього бея, і марно височіли довкола дворища тополі, посаджені кожним із предків ширінського роду. Таких тополь рід Гіреїв нараховував би менше, а все одно не тут, а в Бахчисараї схрещувалися світові дороги, і на їхньому перехресті стояв Іслам, що вростав у силу.

Щоранку на подвір'ї до великого дерев'яного круга виводили бейські слуги п'ятдесят плеканих арабських огирів напоказ, в заїжджому дворі цілоденне галяндрасили цигани у кафеджії, стіни гарему виросли вище саду, щоб їх видно було аж із берега Індолу. І все дарма, не приїжджали високі гості до палацу Алтана, ніщо вже не важило його багатство, і потерпав старокримський феодал, що доведеться за свою гординю скуштувати ханського гніву. А на поклон іти не міг. Як?! Заходити сумирним і впокореним туди, де його предки і він сам завжди почувалися владцями? Хіба ж не було так, що перед ширінськими беями відчинялися навстіж ворота, сам хан запобігливо виходив назустріч, а бейські сини вривалися в гарем і вибирали для себе найкращих ханських бекечі? Ширіни! Що залишилося від них при крутому Ісламові? Проклятий Тугай... Яку вікторію допоміг здобути Хмелеві, а паче — Іслам-Гіреєві!

Тож великий подив і страх охопив Алтана, коли він із вікна селямлика побачив, як упали ниць стражники на мосту перед трьома вершниками, і в одному з них упізнав самого хана. Наспіх одягнув хутро поверх синіх шароварів, натягнув на голову тюрбан і миттю вибіг до воріт.

— Не йде гора до Магомета, то Магомет іде до гори, — глумливо промовив Іслам, злізаючи з коня. — Що ж ти стоїш, не вітаєш мене і слуг не кличеш, щоб відвели мого аргамака, і не виносиш поставця з шербетом? Чи, може, мізкуєш оце, якби-то схопити хана, щоб передати його великому візирові, старому Кепрілі, опікунові жовторотого султана?

Алтан-бей вибаньчив очі, і креснула мозок гадка, чи не прийшов до нього Іслам-Гірей запобігати ласки, коли п'ятихвостий бунчук перейшов

у руки Магомет-паші Кепрілі. О, це не вискочка Нур Алі і не спокійний Аззем-паша. Друг кардинала Рішельє, він намовляв колись Амурата виступити на боці Франції проти Габсбургів; будучи анатолійським кадіаскером, Кепрілі безцеремонне і войовничо втручався в справи двора і за це був висланий у далеку Конью. Що ж тепер заспіває Іслам-Гірей?

— Кепрілі? — перепитав бей, і хан спокійно притакнув головою. Він пильно поглянув на Алтана і сказав стужавілим голосом:

— Цей розумний і стріляний химородник прийшов, щоб рятувати Порту, яку пропив Ібрагім. Він кинув флот на Венецію, він пригрозив мені своїм гнівом, коли я не допомагатиму Хмельницькому, і сам пообіцяв гетьманові шість тисяч румелійських яничарів. Квапиться допомогти Хмельницькому, щоб випередити московського царя. Ха-ха! Покійний Ібрагім обіцяв мені шовковий шнур за мою спілку з Іхмеліскі, цей же — навпаки!

Алтан-бей не зрозумів, чому невдоволений хан зміною політики Порти щодо Польщі.

— Ти ж сам хотів цього, Ісламе.

— Ширінський бей, — відповів хан, — не бажає ощасливлювати своєю присутністю засідання ради дивану, і дипломатичні тонкощі для нього стали недоступні. У цій війні мені не потрібні турки. Для Ляхистану вистачить моїх і козацьких військ. Хмельницький же погнався за двома зайцями, не думаючи над тим, що може цим розгнівити мене. З Москвою шертує! Але ходімо, не гоже при слугах говорити про державні справи, бею. І гляди, не затівай чого-небудь, мої сеймени над Індолом.

— Хай береже аллах твоє життя, хане, — склав на груди руки Алтан-бей. — Заходь у мій зал диванний. Колись у ньому збиралися на ради сильні мужі Криму, тепер же, при тобі, опустів мій двір...

— Збиралися на ради і на зради, — кинув Іслам-Гірей, ідучи поруч із беєм. — І тому я прикрутив вашу бейську сваволю. А якщо ти і нині дивишся в ноги, а не в обличчя, Алтане, то тепер зітру тебе, я сильний. І не суши собі голову надіями на Кепрілі, та й не тішся тим, що Тугай-бея забрав до себе Азраїл. [171]

— Машаллах! [172] — скрикнув Алтан. — Я не знав про це... — І радість з приводу смерті здольного суперника таки бризнула з очей. — Чорні вісті приносиш, хане... Хай возрадуються в могилі кості ногайського звитяжця.

Іслам-Гірей єхидно посміхнувся.

— Не печалься, Алтане. На його місце я призначив Карачі-бея, то не гірший водатир. Тебе ж хочу спитати, чому піклуєшся ти лише самим собою? Хіба не бачиш, що сьогодні кожен крок, кожне слово наше важить ні більше ні менше, як доля Кримського улусу, в якому і тобі, і нащадкам твоїм жити треба?

Ширінський бей не відповів, слова хана гнітили його, він ще не міг змиритися з утратою своєї влади.

Диванний зал Алтана не поступався своєю пишнотою перед ханським. Стеля викладена самшитовими клинами з позолотою, стіни списані в'яззю, міндери оббиті золотистою парчею, під стелею — люстра з сотнями свічок.

— Присядь, хане, — показав бей рукою на оббите оранжевим сукном високе крісло з золотим півмісяцем на спинці. Сам умостився на дубовій масивній табуретці. — Я слухаю тебе. Що думає чинити тепер київський тріумфатор Хмель?

Іслам-Гірей довго мовчав, розглядаючи інкрустований перламутром цибух Алтанової люльки. Сам не курив, спостерігав за клубками диму, що вихоплювалися з чашечки, ніби з вистреленого ядра.

"Київський тріумфатор... Вай, то й справді про такий тріумф не мріяв і Владислав IV, коли йому вже здавалось, що однією ногою став на підмосток московського престолу; а чи дорівняло б свято в'їзду багдадського звитяжця в Стамбул в'їздові в Київ переможця під Жовтими Водами і Корсунем? Амурата IV отруїли, а під копита гетьманського коня стелив народ гаптовані рушники від Золотих Воріт аж до Софійського собору в стольному городі України, і сам єрусалимський патріарх Паісій благословив Хмельницького.

Та чи задля почестей вернувся Хмельницький з-під Замостя? О, ні! Інше намотав на вус цей український барс із розумом кобри. Він кинув клич посполитому лядському люду, і вже в Татрах підвелися горяни, сокири схопили в руки, і ще день-два — піде чернь з Ля-хистану назустріч Хмельницькому. Чи потрібен буде тоді гетьманові союз із кримським ханом?.. Інший союз вкласти задумав, повертаючись з-під Замостя в Київ — з Москвою!

А йшли ж дотепер разом..."

Тож попри Білу Церкву і Бердичів, переступаючи через польську ганьбу над Пилявкою, крізь спорожнілий Збараж навзаводи мчали козацькі полки до Львова, а поруч, не витрачаючи надарма своїх воїнів, не відставав Тугай-бей, щоб під містом левів отримати для свого війська жолд золотом. Вождь ногаїв власноручно відрахував двісті тисяч червоних злотих, що їх принесли львівські шляхтичі за викуп, і далі скакали ординці спопелілими польськими селами і містечками, впевнені вже, що малою кров'ю досягнуть Вісли з незліченним багатством повернуться в Ногайські степи, які ще не оклигали від голоду. А тоді...

Тоді Іслам-Гірей знав, що робити, маючи за плечима таку силу, як Україна. Хан наче лев, що готовий до стрибка, позирав за море, прислухаючись до стамбульської метушні. Двірцевий переворот звільнив його від дипломатичних викрутасів, із султаном-дитиною вже не захотів розмовляти — бив же копитами білий кінь Хмельницького над Вепром поблизу Замостя! Добрі плани складав Іслам-Гірей і гарячкове формував татарські чамбули, яких мусив зібрати багато: одних — щоб кинути на Кафу, інших — вивести на Україну і показати їх переможцеві Хмельницькому, коли він стане над Віслою. Щоб побачив його силу, щоб шанував і боявся південного спільника.

А коли вже було недалеко до здійснення ханських намірів, коли Іслам-Гірей дякував своєму богові, що надоумив його вступити в спілку з козацьким гетьманом, — бог православний а чи сам шайтан, підказав гетьманові повернутися в Київ і перетрактувати з московитськими людьми — людьми царя Олексія Михайловича. Ось воно що: гяур до гяура, — тож віри йому тяжко йняти.

А за цей час шляхта трохи оклигала. Безкінний король, пройдисвіт у кардинальській сутані, авантюрист тридцятилітньої війни Ян Казимір метається по Польщі, готуючи посполите рушення. Чи б не почати шертувати з ним?

— Хмельницький програв час, — промовив нарешті хан, не вірячи в правоту своїх слів (чи ж то повинен знати ширінський бей ханські прожекти?), — але війна триває і ми не виходимо з гри. Де проїхало переднє колесо арби, там мусить пройти і заднє. Я хочу від тебе, Алтане, тридцять тисяч добірних воїнів. Мені потрібне таке військо, яке б перевищувало польське і козацьке, разом узяті. Щоб я міг диктувати умови будь-якій стороні. Ти приведеш їх до Карасубазара не пізніше, як через два тижні. І не зловживай моїм терпінням, бею. Я відплачу тобі сповна — за добро а чи за зло.

— Вай харин [173], — відповів тихо ширінський бей, заслоняючись від гострого погляду хана хмаркою диму.

Наприкінці травня Хмельницький, залишивши під Бердичевом сімнадцять зібраних полків, вирушив у супроводі кропивенського полковника Филона Джеджалія і миргородського Матвія Гладкого та кількох сотень козаків назустріч ханові — за Умань, до Чорного лісу.

Іслам-Гірей уже чекав гетьмана із стотисячним військом, прибувши сюди з Перекопу давно знайомим Чорним шляхом. Через Інгулець, Інгул, Синюху йшли буджацькі й джамбуйлуцькі ногаї у вивернених баранячих тулупах і шапках, гірські тати в строкатих кафтанах із сагайдаками за плечима, довгочубі, схожі на козаків, черкеси у високих білих папахах і шість тисяч румелійських яничарів. Ішли втоптаним шляхом, не звертаючи навіть до близьких сіл, — залізною була рука хана, що йшов на з'єднання з гетьманом по лядський ясир.

Два дні відпочивали, поки прийшов гетьманський почет.

Заторохтіли тамбурини, запищали гуслі і зурни — виїхав із табору хан, одягнений по-бойовому: в шоломі з гострим наконечником і в кольчузі. Поруч із обох боків — калга Крим-Гірей і нурредин Казі-Гірей, а позаду кінний відділ сейменів.

Вдарили довбиші в литаври, засурмили сурми — наближався до хана Хмельницький у горностаєвій мантії, тримаючи в руці булаву, обсипану дорогоцінним камінням, поруч — полковники.

Поклонився гетьман, хан милостиво опустив повіки, та не надовго вистачило пихатості. Воїн, що звик до сідла, а не до трону, мірявся з, ворогом і спільником не вишуканими фразами, а мечем або ж торгом, тож запитав нахмурений і неприступний:

— Що отримають мої лицарі за рать?

— Крим заселиш ляхами, — коротко відповів Хмельницький.

Було в цій відповіді стільки впевненості в перемозі, стільки сили продзвеніло в голосі гетьмана, що стрепенувся хан, і захоплення, а разом якийсь острах чутно діткнулися його. Він глипнув спідлоба на гетьмана: перед ним стояв не той Хмельницький, що просив у нього допомоги в Бахчисараї — маловідомий сотник і капітан низових берлатників у Дюнкерку. Вождь великої держави, що раптом виросла на руїнах пошарпаної шляхтою Речі Посполитої, визнаний світом переможець не допомоги тепер просить, а пропонує плату за спілку. І згадав Іслам-Гірей Замостя: що було б, якби він став над Віслою? На мить уявив собі козацького самовладця, який діткнувся одним плечем Московітії, а другим Пруссії, спершись спиною об Швецію, напирає дужими грудьми на Причорномор'я, витісняє з Диких степів джамбуйлуцьку і буджацьку орди і простягає руку до Перекопу. Кришаться, мов мурашкова купина, замки Оркапу, розтулюється жменя, щоб затиснути Крим... Примружив очі і спитав різко:

— А коли не дістанеш ляхів, чим платитимеш?

— Нема такої сили тепер на світі, щоб могла встояти перед нашою, хане, — відповів Хмельницький і в цю мить перехопив гарячий погляд білявого ханського воїна. Пломінь палахкотів у його очах, захоплення малювалося на обличчі, воїн весь подався вперед, ніби зважувався перейти відстань між ханським почтом і гетьманським. Хмельницький скупо осміхнувся з-під вусів, і сеймен спаленів.

Хан повернув коня і рушив до табору. Джеджалій нахилився до гетьмана.

— Гетьмане, ти, бачу, помітив того білявого парубійка. Я пам'ятаю його з Бахчисарая, то наш паросток. Він може нам знадобитися.

— То лицар, Филоне, а не земноплаз. Із погляду прочитав, що лицар. Такі двом панам не служать.

Ішов невиданий похід через Бердичів двома берегами Случі на Староконстянтинів. Попереду брацлавський полк Данила Нечая, п'ятнадцять полків ішли з Хмельницьким, позаду Матвій Гладкий, а на флангах татари. Стугоніла земля, і затьмилося сонце, і комета всі десять ночей на небі являлася. Утікала шляхта до Збаража і встигла замкнутися в замку перед святом Петра і Павла.

Бились день, бились другий... Ой, чи то буде твоя Україна, Хмельницький, а чи твоя наруга?

...Зловісне тиха серпнева ніч, незвично тиха після денної раті. Ледь чутно плещеться Стрипа об намулисті береги, при місяці чорніє бовдурами спалена Млинівка, і гуготить недалеко приречений Зборів, і костьоли пнуться до неба, благаючи в нього спасіння.

За кілька верст на схід конає Збаразька фортеця після місячної облоги, а в Зборові, оточеному козаками, не спить завтрашній бранець король Ян Казимір. Із смолоскипом у руці ходить він поміж рештками гусарських хоругов, закликаючи захриплим голосом: "Панове, наберіться мужності, не губіть ойчизни... Король з вами..."

Тихо в ханському наметі. Оподалік куряться вогнища, татари смажать на рожнах кебаб і відсипляються після битви. Завтра вони стоятимуть збоку, коли почнеться остання валка. Так їм обіцяно нині.

У ханському наметі миготить світло, Іслам-Гірей не спить.

Сеймен Селім вартує.

Пахне столоченою пшеницею — то дивний запах, якого не можна до ніякого іншого прирівняти, і чує він його вже другий місяць, йдучи українською землею вслід за Хмельницьким. Вдалині за Стрипою вирізьбились на небосхилі контури дрімучої діброви, вона густо шумить і стугонить — той шум теж зовсім інший, ніж у лісі над Качею. Солодкаво

пахнуть щуварі в заплавах ріки, тужно квилить очеретянка, а з оболоні несе пахом полині, нехворощі і ромену. І земля під ногами м'яка, як постіль.

"Невже я звідси?"

Хан не спить. Що думає Іслам-Гірей? Нині він уже не може сердитися на Хмельницького, як там, під Збаражем. Сьогодні гетьман не звонпив собою — переміг. Польське військо майже розбите, і завтра до світу король Ляхистану стоятиме перед ханом, як рік тому стояли польські гетьмани у дворі бахчисарайського палацу.

Тоді Селім повернеться додому. І не почує більше задушного паху українського збіжжя, і тужного стугоніння дібров, і земля жорстка, в колючках і дерезі, постелиться під ноги.

Тож не побачить уже ніколи українського богатиря, в якого вірлиний погляд і демонська сила слова, що від нього тисячі лицарства йдуть на смерть. Щось нестримно притягаюче є в його жесті булавою — здається, виріс він своїм кремезним тілом над усією величезною землею і бачить її всю з краю в край, і впевнено веде свій народ до цілі, яку зрить тільки він один.

І щось невловиме близьке є в цих людях, що сліпо йдуть за ним. Їхня відвага і байдужість до смерті дивує, тіло їхнє, мабуть, не відчуває болю, бо не чув Селім від них ніколи ні стогону, ні зойку, хіба тільки крик у бою, а стогін — у тих сумовитих піснях, що іноді в перебоях та й поллються рівні, мов степ, завивисті, як у байраках потоки, і м'які, ніби молода трава.

"Невже я звідси?"

Хан не спить. Він весь час понурий — хан думає. Над чим? Чому наказав стояти завтра осторонь від бою?

А що, якби Селім, коли прийде зміна варти, на одну лише часину пробрався до козацького табору і посидів із ними, козаками? Діткнувся б до рук, до чубів, що злітають над головами, ніби змії, коли скачуть на конях, вслухався б у їхню мову і запам'ятав одне-два слова. І бодай одну мелодію. І хочеться діткнутися пальцями до струн бандури. Тільки на часину, а потім вернеться, адже він — ханський...

Сплять татари біля багать... А де тепер Тимеш? Тимеш недобрий, жорстокий. Він уміє зневажати тих, хто не схожий на нього. А хіба Селім винен, що він інший? Чому Тимеш пошкодував йому тоді доброго слова і лагідного погляду? Як ота жінка, мати ханим... Хто вона? Чому дивилася на нього з такою ласкою і тугою? Так добре стає на серці від того погляду, бо ласки він не знав ні від кого.

"Хто я?"

Хан ще не спить... Йде зміна варти.

Ні, то не вартові йдуть на зміну. З блідих місячних сутінків випливла постать, за нею ще кілька — з мушкетами на плечах.

— Стій! Хто йде?

— Посол його милості короля до хана великої орди Іслам-Гірея, — почулося неголосне, вкрадливе, і в цю мить, мов із-під землі, виринуло кільце сейменів довкола ханського намету.

...У шатрі Іслам-Гірея радилась тиха рада за північ.

— Боюсь, Ісламе, що між двома мечетями ти без намазу залишишся, — хитав головою Сефер Газі-ага, коли хан виклав йому свій задум.

— Півроку тому я не знав іншого спільника, крім Хмельницького, — наче виправдовувався перед аталиком Іслам-Гірей, та знав Сефер, що

ханові тепер уже ні до чого хікмети [174] колишнього вихователя. Він виріс у силу, а після того як упокорив ширінського бея, ні з ким більше не радиться. — Я чекав від нього державних послів, — вів далі хан. — Та держави він не створив, хоч міг. Сам же під Замостям назвав себе слугою Речі. Посполитої. Чи ж годиться ханові, який вийшов на королівські землі своєю власною персоною, шертувати з підданими короля? Шертувати з ребелізантом і кидати виклик Європі? Тоді за королем піде Генрік французький, прусський Фердінанд, Філіпп іспанський, і благословить християнську коаліцію папа Інокентій X.

Сефер Газі зім'яв у жмені бороду. Він згадав, як колись Іслам не побоявся підписати йому, аталикові, смертний вирок. Як вимагати від нього вірності Хмельницькому? ;

— Гетьман стає надто сильним. Мені потрібен слабий король, в якого служить сильний козацький гетьман. Я вимотаю їх обох, щоб і не падали, але і підвестися не змогли.

— Ти забуваєш, що Хмельницький завжди знайде собі союзника на Сході. Якщо ти його зрадиш, він це зробить в ту ж мить. Цар московський уже допомагає гетьманові не тільки гарматою, а й людьми: недавно козаки з Дону прийшли до нього.

— Я знаю це й не забуваю. Тому й хочу порозумітися з королем, поки сибірський ведмідь ще не встиг вилизати рани після лівонських воєн і польських чвар, поки він ще дрімає.

— Не грайся, Ісламе, з вогнем. Бо коли цей ведмідь прокинеться, — та й чи дрімає він, подумай, — то рик його почують не тільки в Європі.

Іслам-Гірей замислився. В цю хвилину увійшов до намету Селім. Хан не підводив голови, Сефер Газі, здавалося, дрімав, сидячи, тільки блискучі чорні зіниці, що насилу продиралися крізь стулені повіки, свідчили, що він не спить.

— Великий хане, — доповів Селім, — посол від короля до тебе.

Сефер Газі широко розплющив очі.

— Ти вів розмову зі мною після діла, Ісламе.

— Ні, — відповів хан, — видно, на нашій раді витав сам аллах. Клич посла! — кинув бадьоро Селімові, радий, що розв'язка зборівської борні приходить сама собою.

До намету увійшов шляхтич у кармазиновому жупані. Поклонившись, він подав ханові згорнуту цидулу. Іслам-Гірей розгорнув її і чим далі вчитувався в текст листа, тим дужче багровіло його темно-сіре обличчя. Дочитавши, він схопився з подушки, крикнув:

— Король нагадує мені полон і ласку Владислава Четвертого?! Що ж, передай ясновельможному Яну Казиміру, що я не забуду благодійства його брата і, щоб віддячитись, влаштую нинішнього владцю Речі Посполитої в найкращому казематі на Чуфут-кале. Все він там буде мати, крім солов'їного молока!

Хан у люті тупав ногами. Сефер Газі ще не бачив його таким і готовий був угамовувати, але гнів хана був тепер доречний — хай завтра бій розв'яже всі дипломатичні вузли.

Та хан враз охолов. Повернувшись спиною до посла, він кинув зневажливо через плече:

— Я чекаю зараз, у цій хвилині, канцлера Оссолінського в своєму наметі!

...Нарозвидні, коли сповзала з небосхилу на захід коротка ніч, загомоніло в козацькому таборі — пробивала остання година Речі Посполитої. Козацькі полки стрімливо вдарили на королівський табір,

польська кіннота затримала козаків. А ханське військо стояло непорушно на лівому березі Стрипи, приглядаючися до битви. Хмельницький послав гінця до хана з наказом негайно почати битву і чекав відповіді.

Гонець не забарився. На змиленому коні прискакав до гетьманського куреня і крикнув, подаючи листа:

— Хан відмовився йти!

Підскочили вгору брови Хмельницького, біла смага покрила його губи, він нервово розірвав печатку, розгорнув листа і зблід.

"Гетьмане, — писав хан, — чому ти хочеш до кінця знищити короля пана свого, держава якого вже й так досить сплюндрована. Треба мати милосердя, і тому я, родовитий монарх, хочу примирити тебе з твоїм монархом, якому ти дотепер корився. Я чекаю тебе в своєму наметі. Коли ж не послухаєшся, піду на тебе"

Коня! вигукнув глухо Хмельницький. Генерального писаря Виговського до мене!

...Кількасот сейменів стояли вишикувані півмісяцем перед ханським наметом. Напроти входу сидів на персидських килимах Іслам-Гірей у цеглястій соболинії шубі, біля нього Сефер Газі. А оподалік на підвищенніті встеленому парчею, сидів... ні, це сниться, не може бути цього!.. сидів король Ян Казимір. Його темно-бурі очі з погордою дивилися на гетьмана-переможця, кучерява чорна перука по-патриціанськи спадала на плечі, чорний атласний кафтан, торочений білою коронкою біллі шиї, надавав королеві колишньої кардинальської маєстатичності. Поруч із королем стояв великий канцлері Єжи Оссолінський, зморщений, голубоокий, з короткої стриженою борідкою — той самий, який, ще до Замостя, потаємно приходив до Хмельницького просити в нього згоди на елекцію Яна Казиміра.

До болю зімкнув повіки Хмельницький, ніби хотів прогнати погане видіння, хоч уже усвідомлював ганебну яву. Нечуване здрайство, підступність здавались йому в першу мить неймовірними.

Рука стиснула ефес і обм'якла. Переможений король милостиво простягнув для поцілунку руку, а за нього промовив великий канцлер:

— По вродженій доброті своїй король далекий від того, щоб жадати крові підлеглих. Він прощає тобі, Хмельницький, тяжкий злочин у надії, що ти загладиш свою вину вірністю і доблестю.

Розступалась під ногами земля від такого блюзнірства і злуди. Гетьман повів навісним поглядом по обличчях хана, Сефера Газі, що стояв незворушно з заплющеними очима, повернув голову до Виговського. Генеральний писар втупив очі в землю, боячись погляду Хмельницького. І раптом він упав на коліна, прошепотів:— Милосердя і прощення просимо у вашої королівської милості!

"Жельва!" [175]— мало не крикнув Хмельницький. Ще мить, і гнівний клич сколихнув би повітря над зборівськими полями, і ринули б полки козацькі на вірну загибель за честь гетьманську.

Схаменувся гетьман. Допомоги чекати нізвідки. Він мусить витримати цю наругу над собою. Скинув шапку, стиснув її в жмені, аж поламалися пера, і довгий вус пересікся в зубах. Сторожко пантрили за гетьманом ханові очі, у вузьких щілинах мигали блискучі зіниці Сефера Газі — повільно підступав Хмельницький до короля. Тьмяніло серпневе небо, темними силуетами здавалися постаті короля і хана; йшов із перемогами від Жовтого Броду через Пилявку й Вепр королівський васал, щоб аж над Стрипою усвідомити для себе, що він вождь. Пізно... Чи пізно? Заграли раптом київські дзвони і стихли в розпачі, підвела голову очманіла Європа, заніміла в подиві і враз зареготала: розчаровано, глузливо, втішно.

Підігнулося одне коліно, друге, вклякнув Хмельницький, не дійшовши до краю свого шляху.

В цю мить глухий зойк вирвався з сейменського ряду, та не почув його Богдан-Зіновій, не бачив потемнілого обличчя лицаря, який з таким захопленням колись зорив на козацького гетьмана.

Сефер Газі монотонним голосом зачитував переможеним ханські кондиції, слова гупали молотом по голові Хмельницького, і розліталась вона вдрузки від принизливої ласки хана.

— Сорок тисяч реєстру... а всі інші козаки хай повернуться до своїх панів... Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства — Хмельницькому. Король хай заплатить двісті тисяч злотих готівкою, а надалі щорічно по дев'яносто тисяч...

Торги, базар... За двісті тисяч злотих — Україну. Як дешево... Скільки він заправив би за голову гетьмана?

— З цієї пори між королем Речі Посполитої Яном Казиміром та його спадкоємцями, з одного боку, і великим хаканом Криму та його спадкоємцями, з другого, утверджується вічна дружба.

Ім'я підданого не було названо...

Пішли ляхи на три шляхи, а козаки на чотири, щоб їм коні припочили, а татари — на все поле...

Чим платитимеш, Хмельницький, за татарську допомогу; волохами, чи ляхами, чи своїми ж козаками?

То вже не злагодженим маршем повертали кримчаки Чорним шляхом за Умань. Згоріли Межибож, і Ямполь, і Заслав, наскакували ординці на хутори і села.

Сивіла гетьманська голова від усвідомлення неймовірної зради. Билися у вуха страшні слова невольницької пісні, і в одчайдушному гніві стискала рука булаву: ось підведе її — і ринуть козаки на орду. І знову вгамував себе Богдан-Зіновій: несила в цю мить брати меча в руки, та сила буде... Буде ще свято, і очиститься од скверни стоптана земля, і промчаться коні вільним степом від Орелі до Бугу, від Дону до Стрипи... |

Гнали ординці ясир з України, а до Дніпра і далі на північ, до Москви, скакали гетьманські гінці, минаючи Чорний шлях.

Ідуть хлопці гукаючи, а дівчата співаючи, а молодії молодиці старого гетьмана проклинаючи:

Бодай того Хмельницького

Та перва куля не минула.

Чого так порожньо в душі Селіма? Чом не пахнуть більше степи хлібом, а малиною — трави, і не гомонять ліси тужливими мелодіями, а в серці блякнуть образи двох мужів, яких рівно любив — Іслама і Хмеля?

Слалася з Чорного шляху курява, збита ногами ясирних, на пшеничні потолоччя, на зграсовані трави — йти по ньому невольникам, а не переможцям; мовчки дивилась Україна на свою ганьбу: чорночубі козаки супроводжували сестер і братів у татарський край.

"Ні, не моя це земля, не моя!" — німо кричав Селім серед рудого степу.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Нас тут триста, як скло,

Товариства лягло...

Т. Шевченко

Каземат, в якому майже два роки томилися, очікуючи викупу, гетьмани війська Польського, був добре устаткований, і не знали знакомиті бранці ні голоду ні холоду. Та й волі їм не бракувало. У всякому разі Калиновський налагодив добрий контакт із світом через єзуїтів на Ермене-маале. Лише надто вже набридли колишні пшевудци [176] Речі Посполитої один одному: взаємна нехіть і щоденні суперечки втомлювали їх більше, ніж неволя.

А король з викупом не квапився.

Помітно постарів "quasi alter rex" [177] Польщі Микола Потоцький. Запали щоки, сиві вуса опустилися донизу, і скляно блищали великі очі, в яких каламутилася ненависть до всіх, кого могла відтворити пам'ять. Хмельницького він бачив тільки скорченим у смертельних муках на палі — інакше мислити про нього не міг. Усвідомлення того, що козацький гетьман отримав після Зборова сорок тисяч реєстрового війська і три воєводства, що простягає він руку на Молдавію, а в Чигирині приймає з дарами турецьких послів, приводила його в шаленство, і він кричав до Калиновського, одутлого від безділля і доброї їжі.

— Дожилися, вашмосьць! З хлопами, яких до послуху треба привчати тільки шаблею і нагайкою, ясновельможний круль підписує угоди! А втім, чого можна було сподіватися від Яна Казиміра, який навіть ойчисту мову не вважав своєю, а в ті роки, коли ми стинали козацькій гідрі голови на Масловому Ставу, він шпигував у Франції на користь Іспанії, з повіями по борделях валявся і сьорбав тюремну юшку у французькій тюрмі.

Калиновського дратувало кожне слово Потоцького, він не міг йому донині простити, що той колись злегковажив Хмельницького і вислав на

Жовті Води свого марнославного синка нагайками хлопів розганяти. Ловлячи вісті зі світу, Калиновський сушив собі голову, як би скористатися ситуацією, що склалася під Зборовом, і сторгуватися врешті з ханом. Бачив, що можна, і тому сердився, що Потоцький не хоче думати, а воює самою лише жовчю з набагато сильнішим противником.

— Вацьпан забуває про те, що потім, в Італії, Ян Казимір вступив до ордену єзуїтів і повернувся в Польщу кардиналом. Кардинал в королівській родині — то щось значить, добродзею, якщо не забувати, що католицький костьол підлягає римському папі.

— Так, так нинішній король недарма вчився в єзуїтів. Нам присилає втішні листи, але жодного гроша на викуп. Матка боска, регіментаріями славного війська Польського — баглай [178] Заславський, недоук Осторог і шмаркатий Конецпольський! Та при таких пшевудцах справді прийде koniec Polski... [179] А ми... а я конину їм і кумисом запиваю у Бахчисарайській фортеці!

— Вацьпан витрачає надто багато енергії на безсилу лють, пан... коронний, — в'їдливо відказав Калиновський. — Так було, зрештою, під Корсунем. Пан надт обфітий на амбіцію, а вона заважає зважити реальні сили ворога. І тепер замість пронюхати, що замишляє хан після Зборова — адже для чогось він залишив короля на троні, — пан тільки й знає, що плювати на регіментаріїв, Яна Казиміра і бачити уві сні Хмельницького на палі. Я ж знаю, що до Варшави прибули гінці з Болгарії просити в короля допомоги на повстання проти Туреччини і що це на руку Іслам-Гіреєві. Він уже кокетує з Венецією і до короля послів слав з пропозицією обопільне вирушити на Османів. Вашмосьць ніколи не задумувався над тим, що в такій ситуації може виникнуги конфлікт між гетьманом і ханом?

— Волі мені треба, і я зітру козацьку ребелію, як дванадцять років тому!

— Киньте оті похвальби, пане... коронний, — Калиновський не міг приховати іронії, коли вимовляв титул Потоцького. — Ви ж самі бачили, що то за ребелія. Хмельницький — політик, і, якщо він захоче, — Швецію натроюдить проти нас, і Москва завжди готова йогові підперти. Нам треба добитися аудієнції в хана. Він, мені здається, подумує про розрив із Хмельницьким, ну, а в усякому разі боїться його вікторії. Та коли передчасно станеться той розрив, Річ Посполита загине. Гетьман у ту ж мить знайде північного і східного спільників. Треба ще однієї війни, подібної до зборівської...

— Co pan mowi! [180] — аж скочив Потоцький. — Ще одна угода, ще сорок тисяч реєстрових, ще три воєводства? То здрайство навіть мислити таке!

— Все це пишні патріотичні фрази, пане... кгм... коронний. Я ж кажу вашмосьці: потрібна ще одна баталійі і ще одна... ханська зрада. Хіба не може зрозуміти вацьпан, що Іслам-Гірей попросту продав Хмельницького під Зборовом. Бо коли б ні, то ми мали б на Чуфут-кале ще одного зацного компаньйона — ясновельможного круля Речі Посполитої.

Мабуть, уперше за два роки співжиття в неволі Потоцький визнав за Калиновським слушність. Він не гаючись сів до столу і почав складати супліку ханові, щоб її ще сьогодні передати стражником по двору.

Стояла Марія, як колись давно, при дорозі, що курно в'ється з Бахчисарая до Ак-мечеті, і пильно приглядалася до татарського війська, намагаючись не пропустити жодного обличчя. Вирушав кримський кіш ще раз походом туди — на Україну. Тривога нудила серце — різне поговорюють люди в Мангуші: кажуть, хан великий ясир пригнав до Перекопу, повертаючись того разу з України, і в Кафі заганяли на галери не лядських бранців, а козацьких синів і дочок. Мальву засліпила любов, вона не вірить. А щось мусить бути в тому правди... Яку ж то долю тепер несуть Україні ханські війська?

У шапках, шкірянках, на густогривих малих конях, такі самі, як ті, що вели її з Соломією на сириці більше десятка років тому — чамбул за чамбулом. То страшна сила, і якої треба відваги, щоб впускати їх у край, відчиняти їм ворота...

Пройшли передні відділи, вляглася курява, і на обрії силуетами виросли вершники в дзьобатих шоломах — то наближався ханський почет під зеленим прапором. Посередині сам... зять на коні. Здалека видно його похмуре, жорстоке обличчя. Як, як то Мальва... могла?.. Попереду тягнуть на арбах гармати, а воїни, заковані в панцири, важко бряжчать шаблями і щитами, і частокіл списів жалить весняне небо.

Чи побачить його, того улюбленого ханського сеймена, якого чомусь нарекла своїм сином? Чи не видумало собі материнське серце? Та все одно, воно вже прийняло, хай і чужу, дитину до себе — і болить, і карається від туги: два роки не бачила його, ще з того часу, як ішли на Зборів. Може, загинув?

Вже близько... Хан звисока поглядає на матір своєї дружини, начебто тепліє його погляд. Марія насмілюється підійти ближче. Пропускає одне за одним обличчя сейменів, де він дівся — білочубий яничар? Один ряд, другий, і раптом її саму знаходять голубі очі, і підсвідоме вихоплюється з горла Марії тихий крик:

— Мен-оглу!

Селім на мить зупинив коня і рушив далі, не відводячи голови від жінки, яка назвала його сином.

Йшла поруч, підбігала, щоб вдивитися ще раз у нього, ні, не обманює материнське серце — це він!

— Хто я тобі? — спитав Селім тихо, та коні йшли все швидше й швидше, хан поспішав на Україну.

— Сину! — закричала вслід, і він почув її голос, знову спинив на мить коня.

— Сину, пожалій землю свою!..

В кінці червня 1651 року Хмельницький отаборився над річкою Пляшівкою, що за чотири милі впадає в Стир біля Берестечка, і чекав на хана. Вістка про те, що Іслам-Гірей, не взявши викупу, відпустив Потоцького і Калиновського на волю без відома Хмельницького, не віщувала добра. Спілка з ханом непевна. Московський цар щедро обдарував послів Хмельницького.

Опівдні вістові донесли гетьманові, що з Сокаля до Берестечка іде король з гусарією, драгунією, рейтарами, з усім посполитим рушенням. Військом знову командують Потоцький і Калиновський. Цього ж дня прибули татари і зайняли позицію на лівому крилі козацьких бойових лаштунків.

Був саме перший день байраму, тож ординці святкували. Забирали з поблизьких сіл Солонева й Острова овець та корів, варили в котлах каурму і обпивались айраном.

Хмельницький цілий день молився в острівській церковці святого Михаїла і сповідався перед боєм.

Понад вечір густі тумани лягли над Стиром, сховалось Берестечко в тривожній імлі. Вранці з молочної пелени виринуло раптом польське військо під гаптованими золотом корогвами, зашуміли залізними крилами, втиканими білим пір'ям, королівські гусари і стали шахівницею, вийшли панцирні корогви в гартованих кольчугах, за ними рейтари в капелюхах з страусовими перами і строкате посполите рушення.

Два дні проминуло в дрібних сутичках, король ждав козацько-татарського наступу. Іслам-Гірей чогось вичікував, татари з тривогою перемовлялися про князя Вишневецького.

На третій день до татарського табору прибув полковник Джеджалій з гетьманським наказом вдарити негайно з обох флангів.

Хан був у поганому настрої, похмурий і сердитий.

Цієї ночі він знову розмовляв з Сефером Газі. Аталик наполягав рішуче вдарити на королівське військо. Іслам-Гірей слухав його в понурій мовчанці, а в пам'яті бриніли благання Мальви. Щось наче спільне вчувалося йому між її просьбами й Сеферовими домаганнями. Підозра закралася в свідомість хана, в приступі гніву він вигнав аталика з намету.

Джеджалій чекав відповіді. Іслам-Гірей зневажливо глянув на полковника, проказав:

— Ну що, вже витверезів твій Хмельницький, який дурив мене байками про слабке польське військо?

Не встиг Джеджалій передати ханові гетьманський наказ, як на польському боці вистрелила гармата і поблизу ханського намету впало ядро.

Смикнувся Іслам-Гірей і, прискаючи слиною, закричав на Джеджалія:

— Бачиш? Бачиш, як ризикує хан, догоджаючи примхам твого гетьмана? Шертує він із султаном, то хай просить у нього війська і не загрібає жар моїми руками!

З татарського боку вискочило кілька вершників на герць. Хан сторожко приглядався до гарцівників і враз охнув, побачивши, як один

сеймен злетів з коня і простягнувся на полі ногами до татарського табору.

— Поганий то знак, полковнику, — кивнув рукою на бойовище. — Боюсь я починати битву.

Джеджалій пополотнів. Тоді з ханського почту виїхав уперед білявий сеймен і, дивлячись упритул на свого повелителя, сказав різко:

— Дозволь, хане, мені піти на герць. Або переможу, або ж ляжу головою до стіп твоїх. Не відмовляйся вдруге від бою.

Зухвалість мовчазного вірного слуги ошелешила хана, прошипів Іслам-Гірей:

— Як смієш, рабе!

У цю хвилину засурмили в польському таборі сурми, вдарили барабани, до двадцяти панцирних хоругов пішло в атаку на татарський фланг, за ними гусари з тривожним шумом крил. Попереду скакав на коні, вимахуючи голою шаблею, Ярема Вишневецький — без шапки, в оксамитовому червоному кунтуші.

Джеджалій помчав до Хмельницького. В передратній метушні хтось серед татар панічно закричав:

— Ярема! Ярема! Подалися назад чамбули, Іслам-Гірей завернув коня і, залишаючи свій намет, сам почвалав попереду, а татари, скидаючи з себе опанчі, куртки, зброю, з гиком і ревом втеком гнали вслід за ханом.

З правого боку скакав навперейми ханові Богдан Хмельницький — безжалісно батожив нагайкою свого білого огиря. За ним — два десятки козаків. |

Гетьман наздогнав Іслам-Гірея аж смерком на дубнівському шляху.

— Де твоя присяга, хане, де шерть і умова зі мною? — закричав із розпукою в голосі. Чому ганебно втікаєш із поля бою?

Хан примружив очі. Що ж, вовка, за яким женеться сто собак, уже не вважай вовком. Тепер він уперше відчув, що вже не боїться Хмельницького. З цієї, пори Іхмеліскі-ага буде йому вік послушний. Після бою він пошле до короля послів: хай мириться з козацьким сердаром і йде на Туреччину.

Промовив спокійно, з ледь відчутним глузуванням:

— Сам собі не придумаю, гетьмане, звідки такий страх напав на моє хоробре військо. Обмарило! Чи не: наслали поляки на нас чортів? Ти ж, Іхмеліскі, непоштиво розмовляєш зі мною. Як це — я, хан Іслам-Гірей, втікаю з поля бою? Ти повинен знати, що я завертав перелякане військо. Але тепер уже пізно вертатися, тож і тобі, гетьмане, не годиться йти на вірну загибель. Я ціную твою доблесть, ми ще воюватимемо. А там, під Берестечком, — яка вже їм судилася фортуна. Сказав же пророк: ні один волос не впаде з голови без волі аллаха...

— Хане, граєшся ти з вогнем! — скипів Хмельницький. — Диявол тебе надоумив удруге зрадити мене, тож знай, я розірву спілку з тобою і...

Гетьман не докінчив. З лави ханських сейменів вискочив підшпорений кінь, білявий вершник здибив його на задні ноги перед самим ханом, і з уст вірного капи-кулу вихопився крик, від якого сторопіли і хан, і почет ханський, і Хмельницький з подивом глянув на воїна.

— Шайтан шолудивий! Зрадник, будь ти проклятий!

Поки встиг хан отямитися, Селім щодуху полопотів полем на захід і зник у вечірній імлі.

...Липень почався хлющею. Розлилася гнила Пляшівка по рівнині, з дванадцяти тисяч козацького війська, яке не встигло переправитися з Богуном через гружавину, залишилося триста одчайдухів на острові Журавлиха.

Потоцький особисто командував наступом на неприступну твердиню, захищену тільки козацькими грудьми.

Гармати козацькі вже не палили, не стало пороху. Обложені брали ядра в руки і жбурляли на голови драгунів і найманих рейтарів, що повзли болотом до острова. Ще зрідка пострілювали гаківниці і ті затихли, козаки оборонялися тільки списами і шаблями.

Серед обшарпаного гурту виділявся молодий воїн, закований у татарські лати. Він бився бойовим ціпом, гамселив залізним зубатим бильнем по ворожих головах.

— Шайтан! Шайтан! — повторював за кожним ударом, і кров червонила болото.

Аж задивився Потоцький на героїв.

— Гей, хлопи! — гукнув драгунський хорунжий. — Його милість коронний гетьман обіцяє вам життя і волю. Як зацний лицар, він шанує вашу хоробрість. Здавайтеся!

— Нам краще смерть, ніж життя, подароване кривавими руками Потоцького! — відгукнувся з берега рудовусий козак, що воював косою, настромленою сторчма на кісся.

Кульгаючи на одну ногу, він спустився з берега, зіпхнув човен. Відбився ногою і стрімливо врізався в гущу драгунів, що застрягли в драглині. З сатанинською силою косив рудовусий ворожі голови, забагровіла вода від свіжої крові. Доступити до нього ніхто не зміг.

А на острові все менше ставало людей, відділ рейтарів увірвався на берег. В останній жорстокій сутичці падали один за одним козаки, і обірвався ціп у воїна, закутого в татарські лати. Він бився навкулачки, випльовував прокльони і врешті впав обличчям ниць, розпростерши руки, ніби хотів обняти весь острів. Ізгой вітався з рідною землею, вернувшись до неї. І простогнала вона йому, скривавлена, стратована голосом матері Мальви-ханим:

"Пожалій мене, сину..." Залишився лише один рудовусий козак з косою на човні. Взяти його живцем не змогли. Підступили колом і підняли на списах.

Так загинув майстер на всі руки Стратон — засновник козацького поселення в Мангуші, вірний друг Марії, матері яничарської.

ЕПІЛОГ

Світ море. Тож будуй свій човен

Із добрих діл, щоб не розбився.

Рудакі

— Скажіть, чи ще хто залишився на Україні? — питали нових бранців старі невольники у Кафі, Карасу-базарі, на Скутарі і Галаті, гребці на турецьких галерах.

— Чи можна знайти там хоч латку зеленого степу?

— Чи птахи ще звивають гнізда?

...Розлилися круті бережечки, гей, та по роздоллі, пожурились славні козаченьки, гей, та у неволі...

— Ну що твоя дума, доню, ну що ж твоя надія на свою любов велику до ката мого краю? Іди поглянь, невільнице постелі ханської, на невольничий ринок під горою Топ-кая. Уже не в Кафі, ні — в самій столиці продає хан своїх спільників — та все за дукати, та все за таляри. Нині хрестини внука мого? То чому не кличеш мене в гості, я задушила б його — і хоч половину вини своєї змила б кров'ю яничарською, бо тебе вбити не могла... Залишайся, дочко, у ката, а я піду сина шукати. Чи то іти в Туреччину, чи то іти в Румелію, а піду я на Україну, де мій Семен залишився. Та й знайду той шматочок землі, що накрився він нею. Його прокляли в мечеті, зате, може, хтось йому хрест поставить. А ти залишайся і ще наплоди ворогів-змієнят..

— Не проклинай мене, мамо. Нащо змалку так казала — татарчатком називала? Нащо, мамо!

— Хто ти і куди ідеш, жінко сива, непокрита?

— Пустіть мене, яничари, пустіть свою матір за мур Перекопський, в мене грамота від хана. Заробляла ж її тяжко, усе спродала для неї бога свого, дітей своїх і здоров'я. Мушу вмерти на тій землі, де коноплі по стелю, а льон по коліна, де мальви вище соняхів ростуть білі, голубі й червоні ..

Ой на горі слобода, а там жила удова з маленькими діточками. На тихих водах, на ясних зорях, в краю веселому.

"Ханові Кримського улусу Іслам-Гіреєві. Просили ви нас допомогти вам велику справу почати. Нічого вирішити сам не можу, з цим треба чекати аж до сейму. Але чи гоже вашій милості, підданому султана, йти

проти пана свого, та ще й мене, родовитого монарха, в таке діло вплутувати? А з цим ще повідомляємо, що упоминок більше платити не будемо, бо наш народ сам голодує після воєн.

Ян Казимір"

"Невірний рабе великого султана, царя світу, перед яким ти порох і тлін! За намовою самого Ібліса ти насмілився чинити змову проти свого повелителя. Велю тобі явитися до Високого Порога і уступити місце своєму братові — вірному слузі падишаха, який через твої обмови десять років невинно карається на Родосі.

Магомет IV"

"Милостивий кримський царю! Війська твоєї царської милості, повертаючись з України, заподіяли нам великих і нестерпних кривд, і козацтво тобі більше не вірить. Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то це бажання війська мого і моє. Православна Русь не зрадить нас...

Богдан Хмельницький"

Чому ти невеселий, мій хане, в день обрізання нашого сина твого спадкоємця? Він уже спить... Дуже міцно спить. А ти випий за його спокійний сон. І за мене — третю, але першу ханим твою. І за свій спокій випий... Правда, доброго вина я тобі наварила? ...і за кров, яку ти розлив дарма по світу, і за зраду чужих і своїх, і за те, що свій розум, який дав тобі бог для добрих діл, продав дияволові підступності, і за...

Ти відбирав у мене престол, а відібрав моє місце в Ескі — юртській усипальні — місце Четвертого Мухаммеда, якому судилося вмирати своєю смертю, — сказав на гробі Іслам-Гірея старець хан, вірний слуга малолітнього султана.

— На румовищах світу ти була трояндою і зів'яла. О вічний боже, прийми її у квітник раю... — ридав пастух Ахмет над свіжою могилою, винесеною за огорожу бахчисарайського палацу.

Львів — Бахчисарай

1965 — 1967 рр